

ΡΑΥΜΟΝ ΑΡΟΝ
Η ΕΞΕΛΙΞΗ
ΤΗΣ
ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗΣ
ΣΚΕΨΗΣ

Τόμος Α'
(Μοντεσκιέ, Κόντ, Μάρξ, Τοκβίλ)

Μετάφραση
ΜΠΑΜΠΗΣ ΔΥΚΟΥΔΗΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΓΝΩΣΗ

ΚΑΡΑ ΜΑΡΕ

Ἡ χώρα τοῦ εἶναι περισσότερο ἐντυπωμένη βιο-
μιχανικά δείχνει ἀπὸς τὸ ὅσον τὴν ἀκολουθοῦν
στὴν βιομηχανικὴ κλίμακα τὴν εἰκόνα τοῦ ἴδιου
τοῦ μέλλοντος τοῦ... Ἀκόμη καὶ εἴταν μὴ καί-
νωμα φθάσει, νὰ ἀνακαλύψει τὸ χάρι τοῦ φαι-
νέται ἀπὸ τὸ δέχεται τὴν κίνησή της... ἔνδον μπο-
ρεῖ αὐτὸ νὰ ξεπεράσει μὲ ἓνα ἄλλο ὅσο νὰ κατα-
γίρει μὲ διατάγματα τὴν φάσιν τῆς φυσικῆς τῆς
ἀνάπτυξης· μπορεῖ ὅμως νὰ συνταμίωσει τὴν
περίοδον τῆς κίνησης καὶ νὰ ἀπαλύνει τοὺς πόνους
τῆς γένεσός του.

Τὸ Κεφάλαιο

Πρόλογος στὴν 1η γερμανικὴ ἐκδόσιν.

Γιὰ νὰ ἀναλύσω τὴν σκέψη τοῦ Μάρξ θὰ προσπαθήσω νὰ ἀπαντήσω στὰ ἑρωτήματα τοῦ τέθνηκαν σχετικὰ μὲ τὸν Μοντεσιέ καὶ τὸν Κόντ: ποιά ἐργασία δίνει ὁ Μάρξ στὴν ἐποχὴ του; Ποιά θεωρία ἔχει γιὰ τὸ κοινωνικὸ σύνολο; Ποιά σύλληψη τῆς ἱστορίας; Ποιά σχέση ἀπαριθμοῦ μεταξὺ κοινωνιολογίας, φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας καὶ πολιτικῆς; Μὲ μιὰ ἔννοια, ἡ προσπάθειά αὐτὴ δὲν εἶναι δυσκολότερη ἀπὸ τὴν προηγούμενη. Ἄν δὲν ὑπῆρχαν ἐκατομμύρια μαρξιστές, κανεὶς δὲν θὰ ἀμφέβαλλε γιὰ τὸ ποιὸς ἀκριβῶς σκόπευαν οἱ κατευθυντήριες ἰδέες τοῦ Μάρξ.

Ὁ Μάρξ δὲν εἶναι, ὅπως γράφει ὁ κ. Ἀξέιόφ, ὁ φιλόσοφος τῆς παγκοσμίας. Οὔτε εἶναι, ὅπως πιστεύουν ἄλλοι, ὁ φιλόσοφος τῆς ἀλλοτρίωσης.¹ Καταρχὴν καὶ προπάντων εἶναι ὁ κοινωνιολόγος καὶ ὁ οικονομολόγος τοῦ καπιταλιστικοῦ καθεστώτος. Ὁ Μάρξ εἶχε μιὰ θεωρία γιὰ τὸ καθεστῶς τοῦτο, γιὰ τὴν μοίρα τοῦ ἐπέβλασε στὸς ἀνθρώπους καὶ γιὰ τὴν ἐξέλιξή του θὰ γνώριζε. Ὅπως κοινωνιολόγος-οικονομολόγος αὐτοῦ τοῦ ἀποκαλοῦσε καπιταλισμὸ, δὲν εἶχε στὸ νοῦ του κάποιαν ἀκριβὴ εἰκόνα γιὰ τὸ τί ἀκριβῶς θὰ ἦταν τὸ σοσιαλιστικὸ καθεστῶς καὶ ἀκατέκλυστα ἔλαγε πῶς ὁ ἀνθρώπος δὲν μπορεῖ νὰ γνωρίσει: ἐκ τῶν προτέρων τὸ μέλλον. Πολὺ λίγο ἐνδιαφέρεται λοιπὸν νὰ ἀναρωτηθοῦμε ἂν ὁ Μάρξ θὰ ἦταν σταλινικός, τροτσκιστής, χρουστσφοβικός ἢ ὁπαδὸς τοῦ Μόσ-τσέ-Τούργκ. Ὁ Μάρξ εἶχε τὴν τύχη ἢ τὴν ἀτυχία νὰ ζήσει ἐδῶ καὶ ἔναντι εἰκόνας. Δὲν ἔδωσε ἀπαντήσεις στὰ ἐρωτήματα τοῦ θέτουμε σήμερον. Μποροῦμε νὰ δώσουμε ἐμεῖς τὴν ἀπαντήσας γιὰ λογαριασμὸν του, θὰ εἶναι ὅμως εἰς δικές μας καὶ ἔχ: οἱ δικές του. Ἐνὰς ἀνθρώπος καὶ πρωτόγονος εἶναι μαρξιστῆς κοινωνιολόγος —γιατὶ ὁ Μάρξ εἶχε δπωσδήποτε κάποιες σχέσεις μὲ τὸ μαρξισμό— εἶναι ἀδικοῦντος σὺν τὴν ἐποχὴ του. Τὸ ἐρώτημα τοῦ τί θὰ σκεφτόταν ὁ Μάρξ ἂν ζῶσε σ' ἓναν ἄλλον αἰῶνα ἱσθονομεῖ μὲ τὸ ἐρώτημα τοῦ τί θὰ σκεφτόταν ἓνας ἄλλος Μάρξ στὴν θέση τοῦ ἀληθινοῦ. Μπορεῖ νὰ

δοῦν κάποια απάντηση, ἀλλὰ θὰ εἶναι παρακινδυνευμένη καὶ ὅχι πολὺ ἐνδιαφέροντα.

Ἀκόμη ἑμὲς καὶ ἂν περιορισθῶμε νὰ ἐκθέσουμε αὐτὸ πρὸς αεφτόταν ὁ Μάρξ τοῦ 19ου αἰῶνα γιὰ τὴν ἐποχὴ του καὶ γιὰ τὸ μέλλον καὶ ὅχι τὸ τί θὰ συμβαίνει γιὰ τὴν δική μας ἐποχὴ καὶ τὸ δικό μας μέλλον, πάλι συναντοῦμε ἰδιαίτερες δυσκολίες γιὰ πολλοὺς λόγους, ἄλλους ἐξωγενεῖς καὶ ἄλλους ἐνδογενεῖς.

Οἱ ἐξωγενεῖς δυσκολίες ὁρῶνται στὴν μεταβολήν τυχὲ τοῦ Μάρξ. Σήμερα ἓνα δεσκαετημῆρα ἄνθρωποι σχεδὸν διαπαιδαγωγηθῶνται σὲ μιὰ θεωρίαν ποὺ ὀνομάζεται, καλῶς ἢ κακῶς, μαρξιστική. Μία ὀρισμένη ἐρμηνεία τῆς θεωρίας τοῦ Μάρξ ἔγινε ἡ ἐπίσημη ἰδεολογία τοῦ ρωσικοῦ κράτους, κατόπιν τῶν κρατῶν τῆς ἀνατολικῆς Εὐρώπης καί, τέλος, τοῦ κινεζικοῦ κράτους.

Ἡ ἐπίσημη αὐτὴ θεωρία διακρίνεται ὅτι δίνει τὴν ὀρθὴ ἐρμηνεία τῆς σκέψης τοῦ Μάρξ. Ἀρκεῖ λοιπὸν νὰ παρουσιάσει ὁ κοινωνιολόγος μία ὀρισμένη ἐρμηνεία τῆς σκέψης αὐτοῦ γιὰ νὰ γίνῃ, στὰ μάτια τῶν προσπιστῶν τῆς ἐπίσημης θεωρίας φερόμενο τῆς ἀστικής τάξης, λακὲς τοῦ καπιταλισμοῦ καὶ τοῦ ὑπερκαπιταλισμοῦ. Μὲ ἄλλα λόγια, μαρξιστὸι μὲν ἀρνοῦνται ἐκ τῶν προσέξων τὴν καυστικήν προκειμένου γιὰ τὸν Μάρξ, ἐνῶ μοῦ τὴν ἀναγνωρίζουν χοιρὸς μεγάλῃ δυσκολίᾳ προκειμένου γιὰ τὸν Μοντεσκιέ καὶ τὸν Λύγγοστο Κόντ.

Μία ἄλλη ἐξωγενὴς δυσκολία προέρχεται ἀπὸ τὴς ἀντιθέσεις στὴν ἐπίσημη θεωρία τῶν σοβιετικῶν κρατῶν. Ἡ θεωρία αὐτὴ παρουσιάζει τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ὑπεραπλούστευσης καὶ τοῦ ἐκχυδαΐσμοῦ ποὺ εἶναι ἀδιαχώριστα ἀπὸ τὴς ἐπίσημης θεωρίας καὶ ποὺ διδάσκονται διὰ μορφή κατήχησης σὲ πνεύματα ποικίλης ποιότητος.

Ἐπίσης, οἱ λεπτολεπτοὶ ἐκείνοι φιλόσοφοι, ποὺ ζοῦν στὴς ὄχθες τοῦ Σιγκανά καὶ ποὺ ἐπιθυμοῦν νὰ εἶναι μαρξιστὲς χωρὶς νὰ παμπαιδίσουν, ἔχουν φανταθεῖ μιὰ σειρά ἀπὸ ἐρμηνείας, τὴν μία εὐφύεστερη ἀπὸ τὴν ἄλλη, γιὰ τὴν βαλὺτση καὶ τελικὴ σκέψη τοῦ Μάρξ.²

Ἀπὸ τὴν μεριά μου δὲν θὰ ἀνέχτησω κάποια ἐξαιρετικὰ ἐξονη ἐρμηνεία τοῦ Μάρξ. Ὅχι ἔτι δὲν ἀρέσκομαι: κάπως στίς λε-

πτομεῖς αὐτὲς ἐρμηνείες, ἀλλὰ νομίζω ὅτι οἱ κεντρικὲς ἰδέες τοῦ Μάρξ εἶναι πρὸ ἀπλῆς ἀπὸ τὴς ἰδέας ποὺ μπορεῖ κανεὶς νὰ βρεῖ στὴν ἐπιθεώρηση Argumentis ἢ στὰ ἔργα ποὺ εἶναι ἀφιερωμένα στὰ νεανικὰ γραπτά τοῦ Μάρξ, γκαπὰ τὰ ὅποια ὁ Μάρξ ἔπαιρνε τόσο πολὺ σοβαρὰ ὥστε τὰ εἶχε ἐγκαταλείψει στὴν κριτικὴ τῶν ποτακῶν.³ Συνεπῶς θὰ ἀναφερθῶ κατὰ βάση στὰ ἔργα τοῦ ὁ Μάρξ δημοσίευσε καὶ ποὺ πάντοτε θεώρησε ὡς τὴν κύρια ἐκφραση τῆς σκέψης του.

Ἐντούτοις, ἀκόμη καὶ ἂν ἀφήσουμε στὴν ἄκρη τὸν μαρξισμὸ τῆς Ε.Σ.Σ.Δ. καὶ τὸν μαρξισμὸ τῶν λεπτοσοῦν μαρξιστῶν, παραμένουν οἱ ἐνδογενεῖς δυσκολίες.

Οἱ ἐνδογενεῖς αὐτὲς δυσκολίες ἀναφέρονται καταρχὴν στὸ γινὸς ὅτι ὁ Μάρξ ὑπῆρξε ἓνας συγγραφεὺς γόνιμος, ἔγραψε πολλὰ καί, ὅπως κάνουν συχνὰ οἱ κοινωνιολόγοι, ἔγραψε ἐναλλάξ ἄρθρα στὸν καθημερινὸ τύπο καὶ μετὰ ἔργα. Ἐχοντας γράβει πολλὰ, δὲν εἶπε πάντοτε τὰ ἴδια πράγματα γιὰ τὰ ἴδια θέματα. Μὲ λίγη ἀγχίνοια καὶ ἐμβρθεύα μπορεῖ νὰ βρεῖ κανεὶς στὰ περισσότερα προβλήματα μαρξιστῶν διατυπώσεις ποὺ δὲν φαίνονται νὰ ἐναρμονίζονται μεταξὺ τους ἢ, τουλάχιστον, προσφέρονται σὲ ποικίλες ἐρμηνείες.

Ἐπιπλέον, τὸ ἔργο τοῦ Μάρξ περιλαμβάνει βιβλία κοινωνιολογικῆς θεωρίας, οικονομικῆς θεωρίας καὶ ἱστορίας, ἐνῶ συχνὰ ἢ ἐκδηλῇ θεωρία, ποὺ βεβαίως στὰ ἐπιστημονικὰ του κείμενα, φαίνεται νὰ ἀναφέρεται ἀπὸ τὴν λανθάνουσα θεωρία ποὺ χρησιμοποιοῦται στὰ ἱστορικὰ αὐτὰ βιβλία. Γιὰ παράδειγμα, ὁ Μάρξ σκιαγραφεῖ μία ὀρισμένη θεωρία τῶν τάξεων ὅταν ὁμιλεῖ μετὰ ἱστορικὰ τὴν πάλη τῶν τάξεων στὴν Γαλλία μεταξὺ 1848 καὶ 1850 ἢ τὸ προξενόπημα τοῦ Λουδοβίκου Ναπολέοντα ἢ τὴν ἱστορία τῆς Κορμάνης, οἱ τάξεις, τὴς ὁποῖες ἀναγνωρίζει καὶ τὴς ὁποῖες βλέπει νὰ δρῶν ὡς πρωταγωνιστὲς τοῦ δράματος, δὲν εἶναι ἀναγκαστικὰ ἐκείνες ποὺ ὑποδεικνύονται ἀπὸ τὴν θεωρία του.

Ἐπιπλέον, ἐκτός ἀπὸ τὴν διαφορά τῶν ἔργων πρέπει νὰ ληφθεῖ ὑπόψη καὶ ἡ διαφορά τῶν περιόδων. Ἐχει καθιερωθεῖ ἡ διέκριση δύο κυρίων περιόδων. Ἡ πρώτη, ποὺ ὀνομάζεται νεανικὴ περίοδος, περιλαμβάνει τὰ κείμενα ποὺ ἔχουν συνταχθεῖ μεταξὺ

1841 και 1847-48. Από τα γραπτά της περιόδου αυτής άλλα δημοσιεύθηκαν όσο ζούσε ο Μάρξ, δηλαδή σύντομα άρθρα και δοκίμια, όπως η *Εισαγωγή στην κριτική της φιλοσοφίας του δικαίου* του Hegel ή το δοκίμιο για το βραβείο ζήτημα, και άλλα δημοσιεύθηκαν μετά τον θάνατό του. Η δημοσίευση του συνόλου ολοκληρώθηκε στα 1931. Από την εποχή αυτή αναπτύχθηκε μία ολοκληρωμένη φιλοσοφία που επανεξηγήντας την σκέψη του Μάρξ στο σώμα των νεανικών του έργων.

Μετάξι αυτών των γραπτών βρίσκεται και ένα απόσπασμα από μία κριτική της φιλοσοφίας του δικαίου του Hegel, ένα κείμενο που απολήφθηκε *Οικονομικο-φιλοσοφικό χειρόγραφο*, και η *Γερμανική Ιδεολογία*.

Από τα σημαντικότερα και πρό πολλού γνωστά έργα της περιόδου αυτής είναι η *Λογία Οικονομίας* και μία poleμική κατά του Proudhon με τίτλο *Αθλιότητα της φιλοσοφίας, που αποτελεί απόκλιση στο βελίο του Proudhon φιλοσοφία της αθλιότητας*.

Η νεανική αυτή περίοδος ολοκληρώνεται με την *Αθλιότητα της φιλοσοφίας* και προπάντων με τα κλασικά μικρά έργο που ονομάστηκε *Κομμουνιστικό Μανιφέστο*, ένα άριστο έργο της προγενέστερης κοινωνιολογικής φιλοσοφίας, στο οποίο για πρώτη φορά εκτίθενται, με διανυτή και συνάμα έμφατινός τρόπο, οι κατευθυντήριες ιδέες του Μάρξ. Όμως και η *Γερμανική ιδεολογία*, στα 1845, σηματοδοτεί μία ρήξη προς την προγενέστερη φάση.

Μετά τα 1848 και μέχρι τον θάνατό του, ο Μάρξ επιφανειακά έπαυε να είναι φιλόσοφος και έγινε κοινωνιολόγος και πρό πάντων οικονομολόγος. Οι περισσότεροι από τους αυτόθεωρούνται σήμερις λιγότερο ή περισσότεροι μαρξιστές έχουν την ιδιομορφία να άγρουν την πολιτική οικονομία του καίρου μας. Ο Μάρξ δέν συμμερίζονταν την αδυναμία αυτή. Είχε θεωρήσει οικονομική κατάσταση και γνώριζε όσο λίγοι την οικονομική σκέψη της εποχής του. Παν και ήθελε να είναι οικονομολόγος με την αίστηρή και επιστημονική έννοια του όρου.

Στην δεύτερη αυτή περίοδο της ζωής του τα δύο σημαντικότερα έργα είναι ένα κείμενο το 1859 με τίτλο *Συμβολή στην κριτική της πολιτικής οικονομίας* και, φυσικά, το έργο εκείνο που

είναι το άριστο έργο του Μάρξ, το κέντρο της σκέψης του, δηλαδή το *Κεφάλαιο*.

Επιμένω στο γεγονός ότι ο Μάρξ είναι προπάντων ή συγγραφέας του *Κεφαλαίου*, γιατί η κοινοτοπία αυτή άμφισβητείται σήμερα από αρκετά εύρωστis ανθρώπους. Δέν υπάρχει ούτε σικά άμφισβητίας για το ότι ο Μάρξ, έχοντας στόχο του την ανάλυση της λειτουργίας του καπιταλισμού και την πρόγνωση της εξέλιξής του, θεωρούσε τον έαυτό του προπάντων συγγραφέα του *Κεφαλαίου*.

Ο Μάρξ έχει μία δρασμένη σύλληψη του ιστορικού ήγνεσθαι. Είναι δυνατό ή και πιθανό ότι έδωσε στις αντιφάσεις του καπιταλισμού μία φιλοσοφική σημασία. Η ουσία όμως της επιστημονικής προσπάθειας του Μάρξ ήταν να αποδείξει επιστημονικά την αναπόφευκτη γι' αυτόν εξέλιξη του καπιταλιστικού καθεστώτος.

Όποιόδήποτε έργοινα του Μάρξ αφήνει απέξω το *Κεφάλαιο* ή τα καταφέρνει να συνόψει το *Κεφάλαιο* σε μερικές σελίδες αποκόλλει απ' ότι ο ίδιος ο Μάρξ σκέφθηκε και θέλησε.

Ο καθένας είναι βέβαια έρωλλος να πει ότι ένας μεγάλος διανοητής έσφαλλε στην έκτιμηση του έαυτού του και ότι τα ούσιώδη του κείμενα είναι εκείνα τα οποία δέν θέλησε να δημοσιεύσει. Πρέπει όμως να είναι κανείς πολύ σίγουρος για την ιδιοφύα του για να είναι πεπεισμένος ότι κατανόησε στο σημείο αυτό ένα μεγάλο συγγραφέα περισσότερο απ' όσο κατανόησε ο ίδιος τον έαυτό του. Όσο δέν είναι κανείς τόσο σίγουρος για την ιδιοφύα του, καλύτερα να κάνει να άρχξει κατανόοντας τον συγγραφέα όπως ο ίδιος κατανόησε τον έαυτό του, θέτοντας κατά συνέπεια στο έπίκεντρο το μαρξισμό το *Κεφάλαιο* και όχι το *Οικονομικο-φιλοσοφικό χειρόγραφο*, άριστο πρωτόλειο, μέτριο ή ιδιοφύες, ένώς νεκρού που έκανε σκέψεις πάνω στον Hegel και στον καπιταλισμό σε μία εποχή που γνώριζε βέβαια τον Hegel καλύτερα από τον καπιταλισμό.

Γι' αυτό, λαβαίνοντας υπόψη τις δύο κύριες στιγμές της επιστημονικής σταδιοδρομίας του Μάρξ, θα ξεκινήσω από την έριξη σκέψης του, την οποία θα αναλήψω στο Κομμουνιστικό μανιφέστο, στην *Συμβολή στην κριτική της πολιτικής οικονομίας* και στο *Κεφάλαιο*, αφήνοντας για μία μετγενέστερη φάση την έρευνα πά-

νω στο φιλοσοφικό υπόβαθρο της ιστορικοκοινωνιολογικής σκέψης του Μάρξ.

Τέλος, έξω από το πλαίσιο της σοβιετικής ορθοδοξίας που υιοθετείται μαρξισμός, υπάρχουν πολλαπλές φιλοσοφικές και κοινωνιολογικές ερμηνείες του Μάρξ. Έδώ και έναν αιώνα πολλές σχολές έχουν κοινό χαρακτηριστικό τους την άναφορά στον Μάρξ δίνοντας στην σκέψη του διαφορετικές εμβόλες. Δεν θά επηγερίσω να εκθέσω την έσχατη και κρυφή σκέψη του Μάρξ, γιατί όμολογώ ότι δεν την γνωρίζω καθόλου. Θα προσπαθήσω να δείξω, γιατί τα θέματα της σκέψης του Μάρξ είναι απλά, αλλά μόνο στην επιφάνεια διανύγ, προσφερόμενα έτσι σε ερμηνείες μεταξύ των οποίων είναι σχεδόν αδύνατο να επιλέξει κανείς με βεβαιότητα.

Μπορεί κανείς να παρουσιάσει έναν Μάρξ έγγλυτο ή έναν Μάρξ καντινικό. Μπορεί να βεβαιώνει, όπως ο Schumpeter, ότι η οικονομική έρμηνεία της ιστορίας δεν έχει καμία σχέση με τον φιλοσοφικό ύμισμό.⁴ Μπορεί επίσης να αποδεικνύει ότι η οικονομική έρμηνεία της ιστορίας συνδέεται με μια ύλιστική φιλοσοφία. Μπορεί να βλέπει στο Κεφάλαιο, όπως το έκανε ο Schumpeter, ένα αίσθημα επιστημονικό έργο οικονομικής ύψης χωρίς καμία άναφορά στην φιλοσοφία. Μπορεί επίσης, όπως το έκανε ο πατήρ Bigo και άλλοι σχολιαστές, να δείχνει ότι το Κεφάλαιο επεξεργάζεται μια υπαρξιακή φιλοσοφία του ανθρώπου μέσα στην οικονομία.⁵

Π δική μου φιλοδοξία είναι: να δείξω γιατί τα καίμενα του Μάρξ είναι ως πρὸς την εσώτερή τους νόη ἀμφύλιον, πράγμα που σημαίνει ότι παρουσιάζουν τις ιδιότητες που χρειάζονται για να σχολιάζονται επ' άριστον και να μεταμορφώνονται σε ορθοδοξία. Κάθε θεωρία που θέλει να γίνει ιδεολογία ενός πολιτικού κινήματος ή επίσημο δόγμα ενός κράτους, όφείλει να προσφέρει: και σε απόλυτη για τους άπλους και σε εκλεπτυστή για τους εκλεπτυσμένους. Είναι αναμφισβήτητο ότι η σκέψη του Μάρξ παρουσιάζει στον υπέρτατο βαθμό τις άρετές αυτές. Ο καθένας μπορεί να βρει μέσα της ή,τι βελήσει.⁶

Ο Μάρξ ήταν αναμφισβήτητα κοινωνιολόγος, αλλά κοινωνολόγος δρισμένου τύπου, κοινωνιολόγος-οικονομολόγος, πεπεισμένος

ότι δεν μπορεί να κατανοηθεί ή σύγχρονη κοινωνία ανεξάρτητα από την λειτουργία του οικονομικού συστήματος και ότι δεν μπορεί να κατανοηθεί ή εξέλιξη του οικονομικού συστήματος αν παραμεληθεί ή θεωρία της λειτουργίας του. Τέλος, ως κοινωνιολόγος, δεν διαχώριζε την κατανόηση του παρόντος από την πρόβλεψη του μέλλοντος και από την βούληση για δράση. Σε σχέση λοιπόν προς τις λεγόμενες αντικειμενικές κοινωνιολογίες της εποχής μας ο Μάρξ ήταν προφήτης και άνθρωπος της δράσης όσο και έπιστήμονας. Ίσως όμως και ν' αποτελει εξέχουση ελκυστική να μην όρνόμαστε τους δεσμούς που πάντοτε έπανευρίσκουμε άμεσα στην έρμηνεία του ύντος και στην κρίση που εκφέρουμε πάνω στο δέον.

Ι. Η κοινωνικοοικονομική ανάλυση του καπιταλισμού.

Η σκέψη του Μάρξ είναι μία ανάλυση και μία κατανόηση της καπιταλιστικής κοινωνίας στην τωρινή της λειτουργία, στην σημερινή δομή της και στην αναγκαιότητα της εξέλιξης. Ο Αύγουστος Κόντ είχε αναπτύξει μία θεωρία πάνω σε ό,τι αποκαλούσε βιομηχανική κοινωνία, δηλαδή πάνω στα κεντρικά χαρακτηριστικά όλων των σύγχρονων κοινωνιών. Στην σκέψη του Κόντ ή βασική αντίθεση ήταν εκείνη ανάμεσα στις ψευδαυτές, στρατιωτικές και θεολογικές κοινωνίες του παρελθόντος και στις σύγχρονες βιομηχανικές και επιστημονικές κοινωνίες. Ο Μάρξ θεωρεί κι αυτός, αναμφισβήτητα, ότι οι σύγχρονες κοινωνίες είναι βιομηχανικές και επιστημονικές, σε αντίθεση με τις στρατιωτικές και θεολογικές κοινωνίες. Όμως, αντί να θέτει στο κέντρο της έρμηνείας του την άνθρωπια μεταξύ των κοινωνιών του παρελθόντος και της σημερινής κοινωνίας, θέτει στο κέντρο της σκέψης του την αντίθεση ανάμεσα στην γνώμη του, είναι έρμενης στην σύγχρονη κοινωνία.

Ενώ στον θετικισμό οι συμφουώσεις έργατων και έργοδοτών είναι περιθωριακά φαινόμενα, ά-έλειες της βιομηχανικής κοινωνίας που εύκολα διορθώνονται, στην σκέψη του Μάρξ οι συμφουώσεις έργατων και έργοδοτών ή, για να χρησιμοποιήσουμε το μαρξ-

στικό λεξιλόγιο, πρόλεταριάτου και καπιταλιστών, είναι το κύριο χαρακτηριστικό των συγχρόνων κοινωνιών, από που αποκαλύπτει την ουσιαστική φύση των κοινωνιών αυτών και, ταυτόχρονα, επιτρέπει την πρόγνωση της ιστορικής εξέλιξης.

Η σκέψη του Μάρξ είναι μία έμφυνη του αντιτακτικού ή ανταγωνιστικού χαρακτήρα της καπιταλιστικής κοινωνίας. Κατά κάποιον τρόπο ολόκληρο το έργο του Μάρξ είναι μία προσπάθεια για να δείχτει ότι ο ανταγωνιστικός τύπος χαρακτήρα είναι άδυσχόριστος από την θεμελιώδη δομή του καπιταλιστικού καθεστώτος και ταυτόχρονα αποτελεί το έλατήριο της ιστορικής κίνησης.

Τα τρία περίφημα κείμενα που προστίθενται να αναλύσω, δηλαδή το Κομμουνιστικό Μανιφέστο, ο πρόλογος στην *Συμβολή στην κριτική της πολιτικής οικονομίας* και το *Κεφάλαιο*, είναι τρεις τρόποι εξέγησης, θεμελίωσης και διασάφησης του ανταγωνιστικού πύλου χαρακτήρα του καπιταλιστικού καθεστώτος.

Αν αποκηρύσσουμε κατὰ ἔντα το κέντρο της σκέψης του Μάρξ είναι η θέση για τον ανταγωνιστικό χαρακτήρα του καπιταλιστικού καθεστώτος, τότε καταλαμβάνουμε αμέσως και γιατί είναι αδύνατο να διαχωρίσουμε τον κοινωνιολόγο από τον άνθρωπο της δράσης, δηλ. γιατί η κατάδειξη του ανταγωνιστικού χαρακτήρα του καπιταλιστικού καθεστώτος οδηγεί αναπόφευκτα στην εξεργασία της αυτοκαταστροφής του καπιταλισμού και συνάμα στην παρακμή νηση των ανθρώπων να συμβάλουν κάπως στην εκπλήρωση αυτής της προδιαγεγραμμένης μοίρας.

Το Κομμουνιστικό Μανιφέστο είναι ένα κείμενο που μπορούμε να το χαρακτηρίσουμε, αν θέλουμε, ως μη επιστημονικό. Είναι ένα προπαγανδιστικό φυλλάδιο, όπου έμως ο Μάρξ και ο Ένγκελς παρουσίασαν, με συνοπτική μορφή, μερικές από τις επιστημονικές τους ιδέες.

Το κεντρικό θέμα του Κομμουνιστικού Μανιφέστου είναι η πάλη των τάξεων.

«Η ιστορία όλων των κοινωνιών ως τις μέρες μας είναι η ιστορία της πάλης των τάξεων. Έλεύθερος και δούλος, πατέρας

και πλῆβιος, φεοδαλικός κύριος και δούλος, αριστοκράτης και κάμψας, με μία λέξη: καταπιεστές και καταπιεζόμενοι, βρίσκονταν σε διαρκή αντίθεση' διεξήγαγαν μία πάλη άσταμάτητη, τότε καλυμμένη και τότε άνοιχτή, πάλη που κάθε τελείωση είχε με τον επαναστατικό μετασχηματισμό της κοινωνίας ολόκληρης είτε με την καταστροφή των άνωμαχόμενων τάξεων. (Ουίτνις, τ. Ι, σ. 161-162).

Νά λοιπόν η πρώτη άποφασιστική ιδέα του Μάρξ: η ανθρώπινη ιστορία χαρακτηρίζεται από την πάλη ανθρώπινων ομάδων, που θα τις αποκαλέσουμε κοινωνικές τάξεις: ο όρισμός τους θα παραμείνει: πώς το παρόν κινήλορας, ωστόσο έχουν το δικό γα-ρακτηριστικό ότι από το ένα μέρος συνεπιφέρουν τον άνταγωνισμό καταπιεστών και καταπιεζόμενων, και από το άλλο τείνουν πώς την πόλωση σε δύο — και μόνο δύο — συνασπισμούς.

Καθώς όλες οι κοινωνίες διακρίνονταν σε έθνομικές μεταξύ τους τάξεις, ή τωρινή κοινωνία, ή καπιταλιστική, από μίαν άποψη δεν διαφέρει από τις προηγούμενες. Παρασιάζει: μολταυτα όρισμένα πρωτοφανέροντα χαρακτηριστικά.

Καταρχήν, ή άστική τάξη, ή κυρίαρχη τάξη, είναι άνταχνη να διατηρεί την έξουσία της χωρίς να άναγκώνεται ριζικά και διαρκώς τα παραγωγικά μέσα.

«Η άστική τάξη δεν μπορεί να άπόρξει, γράφει ο Μάρξ, χωρίς συνεχή άνατροπή των μέσων παραγωγής, άρα των σχέσεων παραγωγής, άρα του συνόλου των κοινωνικών συνθηκών. Άντίθετα, πρώτος όρος ύπαρξης όλων των προγενέστερων κοινωνιών ήταν να διατηρείται άναλλοίωτος ο παλαιός τρόπος παραγωγής... Η άστική τάξη, στην διάρκεια της μόλις άκρόχρονος ταξικής της κυριαρχίας, δημιουργήσει μαζικότερες και περισσότερες κολλοσανίες παραγωγικές δυνάμεις από όσες δημιουργήσαν στο παρελθόν όλες οι γενεές μαζί». (Στό έδα, σ. 164 και 166).¹ Παράλληλα, οι παραγωγικές δυνάμεις που θα οδηγήσουν στο σοσιαλιστικό καθεστώς ώριμίζουν ήδη μέσα στους κόλπους της σημερινής κοινωνίας.

Στό Κομμουνιστικό Μανιφέστο παρουσιάζονται δύο μορφές της χαρακτηριστικής άντίφασης της καπιταλιστικής κοινωνίας, που

ἐπανερέσκονται ἄλλωστε καὶ στὸ ἐπιστημονικὸ ἔργον τοῦ Μάρξ.

Ἡ πρώτη μορφή τῆς ἀντίστασης εἶναι ἐκείνη μεταξὺ παραγωγικῶν δυνάμεων καὶ παραγωγικῶν σχέσεων. Ἡ ἀστική τάξη γεννᾷ ἀκατάπαυστα ἰσχυρότερα παραγωγικά μέσα. Ὅμως οἱ παραγωγικὲς σχέσεις, δηλαδή, ὅπως φαίνεται, τόσο οἱ σχέσεις ἰδιοκτησίας ὅσο καὶ ἡ κατανάλωσις τῶν εἰσδημάτων, δὲν μετασχηματίζονται μὲ τὸν αὐτὸ ρυθμό. Τὸ καπιταλιστικὸ καθεστὼς εἶναι ἱκανὸ νὰ παράγει ὅλα καὶ περισσότερα. Ὅμως, παρ' ὅλη αὐτὴ τὴν αὐξησὴ τοῦ πλούτου, μόνον τῶν πολλῶν περιμένει ἡ ἀθλιότης.

Ἐκδηλώνεται λοιπὸν καὶ μιὰ δεύτερη μορφή ἀντίστασης, αὐτὴ ποὺ ὑπάρχει μεταξὺ τῆς αὐξησῆς τοῦ πλούτου καὶ τῆς ἀξιοζήτου ἀθλιότητος τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ. Ἀπὸ τὴν ἀντίσταση ταύτη θὰ προκύβῃ μία τῶν ἡμερῶν ἡ ἐπαναστατικὴ κρίσις. Τὸ προλεταριάτον ποὺ ἀποτελεῖ καὶ ὅ' ἀποτελεῖ ὅλον καὶ περισσότερο τὴν τεράστια πλειοψηφία τοῦ πληθυσμοῦ, θὰ συγκροτηθεῖ σὲ τάξη, δηλαδή σὲ κοινωνικὴ ἐνότητα πρὸς ἐπιδιώκει τὴν κατάληψιν τῆς ἐξουσίας καὶ τὸν μετασχηματισμὸ τῶν κοινωνικῶν σχέσεων. Ὅμως ἡ ἐπανάστασις τοῦ προλεταριάτου θὰ εἶναι διαφορετικῆς ὕφους ἀπὸ ὅλες τὰς ἐπαναστάσεις τοῦ παρελθόντος. Ὅλες οἱ ἐπαναστάσεις τοῦ παρελθόντος ἔγιναν ἀπὸ μειοψηφίας πρὸς ὄφελος μειοψηφῶν. Ἡ ἐπανάστασις τοῦ προλεταριάτου θὰ γίνη ἀπὸ τὴν τεράστια πλειοψηφία πρὸς ὄφελος ὅλων. Ἡ προλεταριακὴ ἐπανάστασις θὰ σημειώσῃ λοιπὸν τὸ τέλος τῶν τάξεων καὶ τοῦ ἀνταγωνιστικοῦ χαρακτήρα τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας.

Ἡ ἐπανάστασις ταύτη, ποὺ θὰ ὀδηγήσῃ στὴν ταυτόχρονη ἐξάλειψιν τοῦ καπιταλισμοῦ καὶ τῶν τάξεων, θὰ εἶναι ἔργο τῶν ἰδίων τῶν καπιταλιστῶν. Οἱ καπιταλιστὲς θὰ ἀνατρέψουν ἀναγκαστικὰ τὴν κοινωνικὴν ὀργάνωσιν. Μιὰ καὶ ἐπιδίδονται σὲ ἕναν ἀμείλικτον ἀνταγωνισμόν, εἶναι υποχρεωμένοι νὰ αὐξάνουν τὰ μέσα παραγωγῆς, νὰ αὐξάνουν ταυτόχρονα τὸν ἀριθμὸ τῶν προλεταρίων καὶ τὴν ἀθλιότητά τους.

Ὁ ἀνταρκτικὸς χαρακτήρας τοῦ καπιταλισμοῦ ἐκφράζεται, στὸ γεγονός, ὅτι ἡ ἀνάπτυξις τῶν μέσων παραγωγῆς, ἀντὶ νὰ μεταφράζεται σὲ ἀνύψωσις τοῦ βιοτικοῦ ἐπιπέδου τῶν ἐργατῶν, μεταφράζεται σὲ μιὰ διπλὴ διὰδικασία προλεταριοποίησης καὶ ἐξθλίψεως.

Ὁ Μάρξ δὲν ἀρνείται ὅτι δυνάμεσα στοὺς καπιταλιστὰς καὶ στοὺς προλεταρίους ὑπάρχουν σήμερον πολυάριθμοι ἐνδιάμεσοι ὀφθαλμοί, τεχνίτες, μικροεργοῖ, ἐμπόροι καὶ ἀγρότες ἰδιοκτῆτες. Διατυπώνει ὅμως δύο θέσεις. Ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος, ἐφόσον ἐξελλίσσεται τὸ καπιταλιστικὸ καθεστὼς, θὰ ὑπάρξῃ ἡ τάσις κρυστάλλωσις τῶν κοινωνικῶν σχέσεων σὲ δύο, καὶ μόνο δύο, ὁμάδες, τοὺς καπιταλιστὰς καὶ τοὺς προλεταρίους. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος δύο, καὶ δύο μόνον, τάξεις ἐκπροσωποῦν μία δυνατότητα πολιτικοῦ καθεστώτος καὶ μία ἰδέα κοινωνικοῦ καθεστώτος. Οἱ ἐνδιάμεσοι τάξεις δὲν ἔχουν οὔτε ἱστορικὴ πρωτοβουλία οὔτε ἱστορικὸ δυνάμειον. Μόνον δύο τάξεις μποροῦν νὰ θέσουν τὴν σφραγίδα τους στὴν κοινωνία. Ἡ μία εἶναι ἡ καπιταλιστικὴ καὶ ἡ ἄλλη ἡ προλεταριακὴ τάξη. Τὴν ἡμέρα τῆς ἀπεφασιστικῆς σύγκρουσης ὁ καθεὶς θὰ ὑποχρεωθεῖ νὰ διαλέξῃ εἴτε τοὺς καπιταλιστὰς εἴτε τοὺς προλεταρίους.

Τὴν ἡμέρα ποὺ ἡ προλεταριακὴ τάξη θὰ πάρῃ τὴν ἐξουσίαν, θὰ ὑπάρξῃ ἓνα ἀποφασιστικὸ ρήγμα μὲ τὴν πορεία τῆς προηγούμενης ἱστορίας. Γιατὶ, πράγματι, ὁ ἀνταγωνιστικὸς χαρακτήρας ὅλων τῶν γινωσκῶν σὲ μίαν μέγαν σήμερον κοινωνικῶν θὰ ἐξαφανισθεῖ. Ὁ Μάρξ γράφει: σχετικὰ:

«Ὅταν στὴν πορεία τῆς ἐξέλιξης οἱ ταξικοὶ ἀνταγωνισμοὶ θὰ ἔχουν ἐξαφανισθεῖ καὶ ἐκλόγηρη ἡ παραγωγὴ θὰ συγκροτηθεῖ σὲ χέσια τῶν συνεταξιοποιημένων ἀτόμων, ἡ δημόσια ἐξουσία θὰ γράσῃ τὸν πολιτικὸν τῆς χαρακτῆρα. Ἡ πολιτικὴ ἐξουσία, μὲ τὴν στενὴ ἔννοια τοῦ ἔργου, εἶναι ἡ ὁργανωμένη ἐξουσία μίαν τάξιν γὰ τὴν καταπίεση μιᾶς ἄλλης. Ὅταν στὴν πάλιν τοῦ κατὰ τῆς ἀστικής τάξης ὅταν μίαν ἐπανάστασις συγκροτεῖται νὰ ἐνωθεῖ σὲ μιὰ ἐνιαία τάξη, ὅταν μίαν ἐπανάστασις συγκροτεῖται σὲ κυρίαρχη τάξιν καὶ, μὲ αὐτὴ τοῦ τὴν ἰδιότητα, ἐξαλείφῃ βίαια τὰς πολὺς παραγωγικὰς σχέσεις — τότε ἐξαλείφῃ μὲν, μὲ τοῦτο τὸ σύνθημα παραγωγῆς καὶ τοὺς ὅρους ὑπαρξῆς τοῦ ἀνταγωνισμοῦ τῶν τάξεων — τότε ἐξαλείφῃ τὰς τάξεις ἐν γένει καὶ, συνακόλουθα, καὶ τὴν ἰδέαν τὴν δικήν τοῦ ταξικῆς κυριαρχίας. Ἡ παλιὰ ἀστική κοινωνία μὲ τὰς τάξεις τῆς καὶ τὰς ταξικὰς τῆς συγκροτεῖται παραχωρεῖ τὴν θέσιν τῆς σὲ μιαν συνένοση ὅπου ἡ ἐλευθέρη ἀνάπτυξις τοῦ καθε-

νός είναι όρος για την ελεύθερη ανάπτυξη όλων.» (Κομμουνιστικό Μανιφέστο, *Orientes*, τ. 1, σ. 182-183).

Το καίμενο τούτο είναι υιότελα χαρακτηριστικό για ένα από τα ούσιώδη θέματα της θεωρίας του Μάρξ. Οι συγγραφείς των όρχων του 19ου αιώνα έχουν την τάση να θεωρούν την πολιτική ή το κράτος ως φαινόμενα δευτερεύοντα σε σχέση προς τα φαινόμενα τα ούσιώδη, τα οικονομικά ή κοινωνικά. Ο Μάρξ συμμετέχει στην γενική αυτή κίνηση και πιστεύει και ο ίδιος ότι η πολιτική και το κράτος είναι δευτερεύοντα φαινόμενα σε σχέση προς αυτό που συντελείται μέσα στην ίδια την κοινωνία.

Παρουσιάζει επίσης την πολιτική εξουσία ως έκφραση των κοινωνικών συγχρούσεων. Η πολιτική εξουσία είναι το μέσο, με το οποίο η κυρίαρχη και εκμεταλλευτική τάξη διατηρεί την κυριαρχία και άσκει την εκμετάλλευση.

Σ' αυτή την γραμμή σκέψης, η εξέλιξη των τάξεων αντίθεσεων όφείλει λογικά να συνεπιφέρει την εξαφάνιση της πολιτικής και του κράτους, αφού πολιτική και κράτος είναι από πρότυπη όψη το ύπαιρτόν ή η έκφραση των κοινωνικών συγχρούσεων.

Αλλά είναι τα όεματα της ιστορικής θεωρήσης και της πολιτικής προπαγάνδας του Μάρξ. Πρόκειται: βέβαια για μια απόλυτα σπειμένη τους έκφραση, όμως η επιστήμη του Μάρξ έχει ως στόχο να δώσει μια αίσθηση επέδωξη των παλαιάτων προτάσεων: ανταγωνιστικές χαρακτηρισές της καπιταλιστικής κοινωνίας, άναπόφευκτη αυτόκαταστροφή της άνταγωνιστικής αυτής κοινωνίας, επανάστατική έκρηξη που τερματίζει τον ανταγωνιστικό χαρακτήρα της σύγχρονης κοινωνίας.

Το κέντρο λοιπόν της σκέψης του Μάρξ είναι η έρμηνεία του καπιταλιστικού καθεστώτος ως καθεστώτος άντικειμενικού, δηλαδή κυριαρχούμενου από την πάλη των τάξεων. Ο Αύγουστος Κόντ θεωρούσε ότι από την κοινωνία του καιρού του άπαιτάζε ή συνάντηση, έπειδή στους κόλπους της συγκρούσαν οι θεσμοί που κρατούν από τις θεολογικές και φεουδαλικές κοινωνίες με τους θεσμούς που άντιστοιχούν στην βιομηχανική κοινωνία. Παράτηρώντας γύρω του την έλλειψη συνάνεσης άναξήτους σε παρελθόν τις όφες άπου στηρίχτηκε ή συνάντηση των ιστορικών κοι-

νωνιών. Ο Μάρξ παρατήρει ή νομίζει ότι παρατήρει την πάλη των τάξεων στην καπιταλιστική κοινωνία και επανεισφέρει, στις διάφορες ιστορικές κοινωνίες το ισόδύναμο της πάλης των τάξεων που παρατήρει στο παρόν.

Σύμφωνα με τον Μάρξ, ή πάλη των τάξεων τείνει προς την άπλούστευση. Οι διάφορες κοινωνικές ομάδες πολώνονται οι μόν γύρω από την άστική τάξη και οι όε γύρω από το προλεταριάτο, ενώ ή άνάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων γίνεται το κίνητρο της ιστορικής κίνησης, ή άποία, περνώντας μέσα από την προλεταριακή και την έξαθλίωση, καταλήγει στην επαναστατική έκρηξη και στην έλευση μιας μή ανταγωνιστικής κοινωνίας για πρώτη φορά στην ιστορία.

Με άρετηρία τα γενικά αυτά θέματα της ιστορικής έρμηνείας του Μάρξ, έχουμε δύο έρωσιές να επιτελέσουμε και δύο βασικά σημεία να άνεύρουμε. Πρώτον: ποιά είναι στην σκέψη του Μάρξ ή γενική θεωρία της κοινωνίας, ή άποία έξηγει τυυτόχρονα τις άντιφάσεις της τωρινής κοινωνίας και τον ανταγωνιστικό χαρακτήρα όλων των ιστορικά γνωστών κοινωνιών; Δεύτερον: ποιά είναι ή δομή, ποιά ή λειτουργία και ποιά ή εξέλιξη έκείνη της καπιταλιστικής κοινωνίας, ή όποια έξηγει την πάλη των τάξεων και την επαναστατική άπόληξη του καπιταλιστικού καθεστώτος;

Με άλλα λόγια, με άφετήρια τα μαρξικά θέματα που βρήκαμε στο Κομμουνιστικό Μανιφέστο, έχουμε να έξηγήσουμε:

— τη γενική θεωρία της κοινωνίας, υπό ό δηλαδή που λέγεται στην τρέχουσα γλώσσα ιστορικός υλισμός.

— και τις ούσιώδεις οικονομικές ιδέες του Μάρξ, όπως τις βρίσκουμε στο Κεφάλαιο.

Ο ίδιος ό Μάρξ συνόψισε τη συνολική κοινωνιολογική του άντίληψη σε ένα κείμενο, που είναι ίσως το διασημότερο από όλα όσα έχει γράψει. Στην πρόλογό του στην Σομβολή στην Κοινωνία της πολιτικής οικονομίας, που δημοσιεύθηκε στο Βερολίνο στα 1859, έκφράζεται με τον παρακάτω τρόπο:

«Ίδού, με λίγα λόγια, τὸ γενικὸ συμπέρασμα, στὸ ὁποῖο ἐφύλασσε καὶ τὸ ὅτιοι σὴν συνέχεια μοῦ χρησίμευσε ὡς καθοδηγητικὸ νῆμα τῶν μελετῶν μου. Στὴν κοινωνικὴ παραγωγή τῆς ὑπαρξῆς τους οἱ ἄνθρωποι συνάπτουν σχέσεις καθορισμένες, ἀναγκάσιες καὶ ἀνεξάρτητες ἀπὸ τὴν θέλησή τους· οἱ παραγωγικὲς αὐτὲς σχέσεις ἀντιστοιχοῦν σὲ ἕνα δεδομένο ἐπίπεδο τῆς ἀνάπτυξης τῶν ὕλων παραγωγικῶν τους δυνάμεων. Τὸ σύνολο τῶν σχέσεων αὐτῶν σχηματίζει τὴν οἰκονομικὴ δομὴ τῆς κοινωνίας, τὸ πραγματικὸ θεμέλιο, πᾶν στὸ ὁποῖο ὑφίσταται ἕνα νομικὸ καὶ πολιτικὸ οἰκοδόμημα καὶ στὸ ὁποῖο ἀντιστοιχοῦν καθορισμένες μορφές τῆς κοινωνικῆς συνειδήσεως. Ὁ τρόπος παραγωγῆς τῆς κοινωνικῆς ζωῆς διέπει γενικὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς κοινωνικῆς, πολιτικῆς καὶ πνευματικῆς ζωῆς. Δὲν καθορίζει ἡ συνειδήση τῶν ἀνθρώπων τὴν ὑπαρξή τους, παρὰ ἀντίθετα ἡ κοινωνικὴ τους ὑπαρξὴ εἶναι ἐκείνη ποὺ καθορίζει τὴν συνειδήσή τους. Σὲ ἕνα ὁρισμένο βαθμὸ τῆς ἀνάπτυξής τους οἱ ὕλινες παραγωγικὲς δυνάμεις τῆς κοινωνίας ἐξελίσσονται σὲ σύγκρουση μετὰ τὴς ὑπάρχουσες παραγωγικὲς σχέσεις ἢ μετὰ τὴς σχέσεις ἰδιοκτησίας, μέσα στοὺς κόλπους τῶν ὁποίων κινεῖται ἡ κοινωνία. Οἱ συνθήκες αὐτές, ποὺ χθὲς ἀκόμη ἀποτελοῦσαν μορφὲς ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, μετατρέπονται τώρα σὲ σοβαρὰ ἐμπόδια. Τότε ἀρχίζει μία περίοδος κοινωνικῆς ἐπανάστασης. Πᾶσα κοινωνία στὰ οἰκονομικὰ θεμέλια συνδυάζεται ἀπὸ μία λογική, ἢ περισσότερο γρήγορη ἀνατροπὴ τοῦ τεραστίου αὐτοῦ οἰκοδομήματος. Μελετώντας τὴς ἀνατροπὲς αὐτές, πρέπει νὰ διακρίνομε πάντοτε δύο τάξεις πραγμάτων. Ὑπάρχει ἡ ὕλιν ἀνατροπὴ τῶν ὅρων οἰκονομικῆς παραγωγῆς. Αὕτη διαπιστώνεται μετὰ τὴν αὐστηρότητα τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν. Ὑπάρχουν ἔμως καὶ οἱ νομικῆς, πολιτικῆς, ὀργανωτικῆς, καλλιτεχνικῆς καὶ φιλοσοφικῆς μορφῆς, δηλαδὴ οἱ ἰδεολογικὲς μορφές, μέσω τῶν ὁποίων οἱ ἄνθρωποι συνειδητοποιοῦν τὴν σύγκρουση αὐτὴ καὶ τὴν διδοῦν ὡς τὰ ἔκφρα τῆς. Ἐνὰ ἄτομο δὲν κρίνεται μετὰ τὴν ἰδέα ποὺ ἔχει τὸ ἴδιον γὰρ τὸν αὐτὸ του. Οὔτε μία ἐπαγγέλιος ἐπανάστασης κρίνεται μετὰ τὴν συνειδήση ποὺ ἔχει ἡ ἰδέα γὰρ τὸν αὐτὸ της. Ἀντίθετα, ἡ συνειδήση αὐτὴ θὰ ἐξηγηθεῖ ἀπὸ τὴς ἀντιθέσεις τῆς ὕλης ζωῆς,

ἀπὸ τὴν σύγκρουση τοῦ ἀντιπαραθέτει τὴς κοινωνικῆς παραγωγικῆς δυνάμεις καὶ τὴς σχέσεις παραγωγῆς. Ποτὲ μία κοινωνία δὲν ἐκπνέει, ἀνδρὲς ἀναπτύσσονται ὅλες οἱ παραγωγικὲς δυνάμεις ποὺ εἶναι σὲ θέση νὰ περιλάβουν πᾶν τὸν ἐκδηλωθεῖν πρὶν οἱ ὕλινες συνθήκες τῆς παραγωγῆς σχέσεις ἀνδρὲς ἐκδηλωθεῖν πρὶν οἱ ὕλινες συνθήκες τῆς ὑπαρξῆς τους μέσα στοὺς ὕλους τοὺς κόλπους τῆς παλαιᾶς κοινωνίας. Γ' αὐτὸ ἡ ἀνθρωπότητα θέτει πάντοτε σκοποὺς ποὺ μπορεῖ νὰ πραγματοποιήσει: ἀνδρὲς κυριάζουμε προσεκτικότερα τὰ πρᾶγματα θὰ δοῦμε πάντοτε ὅτι ὁ σκοπὸς ἀνακύπτει: ἐκεῖ ὅπου οἱ ὕλινοι ὅροι τῆς πραγματοποιήσεως τοῦ ἔχουν ἤδη σχηματισθεῖ ἡ σχηματίζονται. Ἄν ἀναρῶν σὲς γενικῆς τους γραμμῆς, ὁ ἀσυνειδητὸς ὁ ἀρχαῖος, ὁ φεουδαλικὸς καὶ ὁ σύγχρονος ἀσυνειδητὸς τρόπος παραγωγῆς ἐμφανίζονται ὡς προοδευτικὲς ἐπὶ τῆς οἰκονομικῆς διαμόρφωσης τῆς κοινωνίας. Οἱ ἀσυνειδητὲς σχέσεις παραγωγῆς εἶναι ἡ τελευταία ἀναγκαστικὴ μορφή τῆς κοινωνικῆς παραγωγῆς γιὰ τὴν διατήρησιν. Δὲν πρόκειται ἐδῶ γὰρ ἀτομικὸ ἀνταγωνισμὸς: τὸν ἐκπνέει μᾶλλον ὡς τὸ πρῶτον τῶν κοινωνικῶν συνθηκῶν ὑπαρξῆς τῶν ἀτόμων· οἱ παραγωγικὲς ὅμως δυνάμεις ποὺ ἀναπτύσσονται μέσα στοὺς κόλπους τῆς ἀσυνειδητῆς κοινωνίας δημιουργοῦν αὐτῶν χρόνα καὶ τὴς κατάλληλως ὕλινες συνθήκες γιὰ τὴν ἔρση τοῦ ἀναγκασμοῦ αὐτοῦ. Μὲ τὸ κοινωνικὸ αὐτὸ σύστημα κλείνει λοιπὸν ἡ προεστέρια τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας. (Οἰκονομ., τ. Ι, σ. 272-275).

Στὸ κείμενο τοῦτο βρίσκουμε ὅλες τὴς οὐσιώδεις ἰδέες τῆς οἰκονομικῆς ἐξηγήσεως τῆς ἱστορίας, μετὰ τὴν μόνον ἐπιφύλαξη ὅτι οὔτε ὁ ὅρος «τάξεις» οὔτε ἡ ἔννοια τῆς πάλης τῶν τάξεων ἀναφέρονται ρητὰ σ' αὐτό. Εἶναι ἐντούτοις εὐκόλο νὰ τὴς ἐντάξουμε μέσα στὴν γενικὴ αὐτὴ ἀντιληψή.

1. Πρῶτῃ καὶ οὐσιώδεις ἰδέαι: οἱ ἄνθρωποι ἐρχονται σὲ καθορισμένες, ἀναγκάσιες σχέσεις, ἀνεξάρτητες ἀπὸ τὴν θέλησή τους. Μὲ ἄλλα λόγια, πρέπει νὰ παρακολουθήσουμε τὴν κίνησιν τῆς ἱστορίας ἀναλύοντας τὴν δομὴ τῶν κοινωνιῶν, τὴς παραγωγικῆς δυνάμεις καὶ τὴς παραγωγικῆς σχέσεις, καὶ ἔχ: παίρνοντας ὡς ἀφετηρία τῆς ἐξηγήσεως τὸν τρόπο τοῦ ἀντιπαραθέτει τῶν ἀνθρώπων. Ὑπάρχουν κοινωνικὲς σχέσεις ποὺ ἐπιβάλλονται στὰ ἄτομα ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴς προσωπικῆς τους προτιμήσεις, καὶ ἡ ἀνατροπὴ

της ιστορικής διαδικασίας έχει ως προϋπόθεση την κατανόηση των υπερατομικών κοινωνικών αυτών σχέσεων.

2. Σε κάθε κοινωνία μπορούμε να διακρίνουμε την κοινωνική βάση ή την υποδομή και το επικοσμημα. Η υποδομή συνίσταται ούσιαστικά από τις παραγωγικές δυνάμεις και σχέσεις, ενώ στο επικοσμημα προβάλουν οι νομικοί και πολιτικοί θεσμοί καθώς και οι τρόποι σκέψης, οι ιδεολογίες και οι φιλοσοφίες.

3. Η προσωπώδεια δύναμη της ιστορικής κίνησης είναι η αντίφαση μεταξύ παραγωγικών δυνάμεων και παραγωγικών σχέσεων σε όρισμένες στιγμές του γίνεσθαι. Οι παραγωγικές δυνάμεις ούσιαστικά είναι, όπως φαίνεται, ή εκανότατα μίξες δεδομένης κοινωνίας να παράγει εκανότατα που βασίζεται στις επιστημονικές γνώσεις, στον τεχνικό εξοπλισμό και στην ίδια την οργάνωση της συλλογικής εργασίας. Οι σχέσεις παραγωγής, που δεν διαζονται με πλήρη αριβεία από τις σχέσεις ιδιοκτησίας, που δεν διακρίνονται κυρίως από τις σχέσεις ιδιοκτησίας. Υπάρχει πρόγραμμα ή διατύπωση: οι υπεργουρές παραγωγικές σχέσεις ή οι σχέσεις ιδιοκτησίας μέσα στους κόλπους των όποιων κινούντων ως τότε και οι όποιες είναι απλώς ή νομική τους έκφραση. Έντονοι οι σχέσεις παραγωγής δεν κυνίζονται αναγκαστικά με τις σχέσεις ιδιοκτησίας ή, εν πάσει περιπτώσει, οι σχέσεις παραγωγής μπορούν να συμπεριλάβουν, πέσαν των σχέσεων ιδιοκτησίας, και την κατανόμη του έθνικου εισοδήματος, που καθορίζεται λιγότερο ή περισσότερο έντονα από τις σχέσεις ιδιοκτησίας.

Με άλλα λόγια, η διαλεκτική της ιστορίας συνίσταται από την κίνηση των παραγωγικών δυνάμεων, οι όποτες σε όρισμένες επαναστατικές περιόδους έρχονται σε αντίθεση με τις σχέσεις παραγωγής, δηλαδή με τις σχέσεις ιδιοκτησίας και κυνόχρονα με την κατανόμη των εισοδημάτων μεταξύ των άτόμων ή ομάδων της κοινότητας.

4. Σε τούτη την αντίθεση παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων είναι εύκολο να εντάξουμε την πάλη των τάξεων, αν και από κείμενο αυτό δεν βρίσκει καμία σχετική αναφορά. Άρκει να παρατηρήσουμε, ότι στις επαναστατικές περιόδους, δηλαδή στις περιόδους αντίθεσης παραγωγικών δυνάμεων και παραγωγικών

σχέσεων, μία τάξη είναι προσεγγισμένη στις πολλές παραγωγικές σχέσεις, που γίνονται εμπόδιο για την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, ενώ αντίθετα μία άλλη τάξη είναι προσεγγισμένη, δηλαδή εκπροσωπεί κινούργους τρόπους παραγωγής που, αντί να είναι εμπόδιο στην πορεία της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, ενούουν τὰ μέγιστα την ανάπτυξη τους.

Άς περάσουμε από τις άφηρημένες αυτές διατυπώσεις στην έμμενη του καπιταλισμού. Στην καπιταλιστική κοινωνία ή άστική τάξη είναι προσεγγισμένη στην άτομική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής και κυνόχρονα σε όρισμένη κατανόμη του έθνικου εισοδήματος. Αντίθετα το προλεταριάτο, που συνιστά τον άλλο πόλο της κοινωνίας και εκπροσωπεί μια άλλη οργάνωση της κοινωνίας, γίνεται σε όρισμένη στιγμή της ιστορίας εκπρόσωπος μιας νέας οργάνωσης της κοινωνίας, προσεγγισμένης από την καπιταλιστική οργάνωση. Η νέα άστική οργάνωση δια στήνει μια πιο προσωπώδεια φάση της ιστορικής διαδικασίας και μια μεγαλύτερη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων.

5. Η διαλεκτική αυτή των παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων μίξες υπεβάλλει μία θεωρία των επαναστάσεων. Πράγματι, για τούτη την θεωρηση της ιστορίας οι επαναστάσεις δεν είναι πολιτικά συμβεβηκότα, έλλα ή έκφραση μίξες ιστορικής αναγκαιότητας. Οι επαναστάσεις εκδηλώνουν αναγκάτες λειτουργίες και γίνονται όταν δοθούν οι κατάλληλες συνθήκες.

Οι καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής αναπτύσσονται κατ'εργον μέσα στους κόλπους της ψευδαλμής κοινωνίας. Η γαλιική επανάσταση έγινε την στιγμή που οι κινούργες καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής έφθασαν σ' ένα όρισμένο στάδιο ωριμότητας. Καί ο Μάρξ, σ' αυτό το πλαίσιο του καίμενου, προβλέπει μία άναλογη διαδικασία για το πέραςμα από των καπιταλισμό στον σοσιαλισμό. Οι παραγωγικές δυνάμεις αναπτύσσονται μέσα στους κόλπους της καπιταλιστικής κοινωνίας οι σοσιαλιστικές παραγωγικές σχέσεις όρδελουν να αναπτυχθούν μέσα στους κόλπους της τωρινής κοινωνίας πριν γίνει ή επανάσταση που δια έφέρει το τέλος της προϊστορίας. Ξεκινώντας απ' αυτόν άκριβώς την θεωρία για τις επαναστάσεις, ή 2η Διεθνής, ή σοσιαλδημοκρατία, έκλινε προς

μία σχετική παθητική στάση: πριν γίνει ή επανάσταση έπρεπε ν' άρσθουν νά ώριμάνουν οι παραγωγικές δυνάμεις και σχέσεις τού μέλλοντος. 'Π άθροιστάτjα, είπε ο Μάρξ, δέν θέτει ποτέ παρά τά προβλήματα που μπορεί νά λύσει: ή σοσιαλδημοκρατία είχε τόν φόβο μήπως κάνει τήν επανάσταση πρόωρα, γι' αυτό άλλωστε και δέν τήν έκανε ποτέ.

6. Σε τούτη τήν έρμηνεία τής Ιστορίας ο Μάρξ δέν διακρίνει μόνο υποδομή και εποικοδόμημα, αλλά και άναπαράλλεται τήν κοινωνική πραγματικότητα στην συνείδηση: δέν καθορίζει ή συνείδηση τών ανθρώπων τήν πραγματικότητα, αλλά ή κοινωνική πραγματικότητα καθορίζει τήν συνείδησή τους. 'Από δω πηγάζει μία συνολική αντίληψη, σύμφωνα με τήν όποία πρέπει νά εξηγητεί: ο τρόπος σκέψης τών ανθρώπων από τις κοινωνικές σχέσεις, στις όποιες είναι ένσωματωμένοι.

Προτάσεις τέτοιου τύπου μπορούν νά χρησιμεύσουν ως βάση αούτj που σήμερα ονομάζεται: κοινωνιολογία τής γνώσης.

7. Και τώρα τό τελευταίο θέμα που έμπεριέχεται στό κείμενο: ή Μάρξ διατράσει σέ γενικές γραμμές τά στάδια τής ανθρώπινης Ιστορίας. 'Όπως ο Αγγουστός Κόντ διέκρινε τις στιγμές τού ανθρώπινου γίνεσθαι: με βάση τούς τρόπους σκέψης, έτσι ο Μάρξ διακρίνει τά στάδια τής ανθρώπινης Ιστορίας με βάση τά οικονομικά καθεστώτα και προσδιορίζει: τέσσερα οικονομικά καθεστώτα ή: για νά χρησιμευοίτσουμε τήν έκφρασή του, τέσσερες τρόπους παραγωγής, κ'τούς που άποκαλεί άσιατικό, άρχαίο, φεουδαλικό και άστικό.

Οι τέσσερες αούτοι τρόποι μπορούν νά διακριθούν σέ δύο ομάδες:

'Ο άρχαίος, φεουδαλικός και άστικός τρόπος παραγωγής διακρίθηκαν ή ένας τόν άλλον στην Ιστορία τής Δύσης. Είναι τά τρία στάδια τής δυτικής Ιστορίας και τό καθένα χαρακτηρίζεται από έναν τύπο σχέσεων μεταξύ ανθρώπων που έπράζζονται. 'Ο άρχαίος τρόπος παραγωγής χαρακτηρίζεται από τήν δουλεία, ο φεουδαλικός τρόπος παραγωγής από τήν δουλοπαραμία και ο άστικός τρόπος παραγωγής από τήν μεθωτή εργασία. Συνιστούν τρεις διαφορετικούς τρόπους εκμετάλλευσης τού ανθρώπου από τόν άν-

θρώπο. 'Ο άστικός τρόπος παραγωγής συνιστά τόν τελευταίο άναγνωριστικό σχηματισμό, έπειδή (ή: στον βαθμό που) ο σοσιαλιστικός τρόπος παραγωγής (δηλαδή οι συνεκτισμένοι παραγωγοί) δέν θά συνεπαγεται πιά εκμετάλλευση τού ανθρώπου από τόν άνθρωπο, ύποταγή τών χειρωνακτικά εργαζόμενων σέ μία τάξη που κατέχει ταυτόχρονα τήν ιδιοκτησία τών μέσων παραγωγής και τής πολιτικής εξουσίας.

'Ανεβείτε, ο άσιατικός τρόπος παραγωγής δέν οαίνεται νά συνιστά στάδιο τής δυτικής Ιστορίας. Γι' αούτj και οι έρμηνευτές τού Μάρξ συήγισαν άκούραστα για τήν ένότητα ή τήν μη ένότητα τής Ιστορίας διαδικασίας. Πράγματι, άν ή άσιατικός τρόπος παραγωγής χαρακτηρίζει τόν μη δυτικό πολιτισμό, ύπόφυγει: ή πιθανότητα πολλών άναγών γεχιμμένων Ιστορικών εξέλιξης στις διάφορες ομάδες.

'Εξάλλου ο άσιατικός τρόπος παραγωγής δέν φαίνεται νά προσδιορίζεται από τήν ύποταγή τών δούλων, δουλοπαροίκων ή μισθωτών σέ μία τάξη που κατέχει τά εργαλεία παραγωγής, αλλά από τήν ύποταγή τών εργαζόμενων στο Κράτος. 'Αν τούτη ή έρμηνεία τού άσιατικού τρόπου παραγωγής είναι έρθή, ή κοινωνική δομή δέν θά χαρακτηρίζεται από τήν πάλη τών τάξεων, με τήν δυτική έννοια τού έρω, αλλά από τήν εκμετάλλευση δλόκληρης τής κοινωνίας από τό κράτος ή τήν γραφειοκρατική τάξη.

Πάετουμε άμέσως πώς μπορούμε νά χρησιμευοίτσουμε τήν έννοια τού άσιατικού τρόπου παραγωγής. Μπορούμε πράγματι νά θεωρήσουμε ότι στην περίπτωση τής κοινωνικοποίησης τών μέσων παραγωγής τό τέλος τού καπιταλισμού θά φέρει όχι τόν τεμαχισμό καθε εκμετάλλευσης, αλλά τήν επέκταση τού άσιατικού τρόπου παραγωγής σ' όλόκληρη τήν ανθρωπότητα. 'Όσοι κοινωνιολόγοι: δέν άγατούν τήν σοβιετική κοινωνία σχολάζαν με εύρύτητα τις σήντομες αούτες νύξεις για τόν άσιατικό τρόπο παραγωγής. Βρήκαν μάλιστα και στον Λένιν μερικά χωρία, όπου αούτος εκφράζει τόν φόβο ότι μία σοσιαλιστική επανάσταση μπορεί νά καταλήξει όχι στον τερματισμό τής εκμετάλλευσης τού ανθρώπου από τόν άνθρωπο αλλά στον άσιατικό τρόπο παραγωγής, και έγρα- λην έτσι πολιτικά συμπεράσματα που εύκολα μαντεύουμε.⁸

Αυτές είναι, νομίζω, οι κατευθυντήριες ιδέες μιας οικονομικής έρμηνείας τής Ιστορίας. Μέχρι τώρα δεν τίθενται περίπλοκα φιλοσοφικά προβλήματα, όπως: σε ποιά βαθμό η οικονομική υπόψη θεωρία συνδέεται αναγκαστικά ή όχι με μία υλιστική μεταφυσική; Ποιά είναι το άκριτος νόημα που πρέπει να αποδώσουμε στον όρο «διαλεκτική»; Προς το παρόν άρκεί να σταθούμε στις κατευθυντήριες ιδέες, που είναι έμφανώς εκείνες που εξέθισε ο Μάρξ και που έλλογστα είναι κάπως έμμελλογες, μια και τα άκριβη όρια μεταξύ ύποδομής και εποικοδομήματος μπορούν να αποτελέσουν, και απέτέλεσαν, άντικείμενο άτελείωτων συζητήσεων.

2. Τò «Κεφάλαιο».

Δύο είδων έρμηνείας δέθηκαν στο Κεφάλαιο. Κατά τους μόν, μεταξύ των οποίων και ο Schumpeter, πρόκειται στην ουσία για βιβλίο επιστημονικής οικονομίας χωρίς φιλοσοφικές προεκτάσεις. Κατά τους δέ, όπως π.χ. ο πατήρ Βίγν, είναι ένα είδος φαινομενολογικής ή υπαρκτικής άνάλυσης τής οικονομίας και τὰ χωρία εκείνα που προσφέρονται: σε φιλοσοφική έρμηνεία, όπως π.χ. τὸ κεφάλαιο περί τοῦ ρετιγισμού τοῦ έμπορεύματος, μάς δίνουν τὸ κλειδί τής σκέψης τοῦ Μάρξ. Χωρίς νὰ έμπλακτώ στις άντιδικίες αυτές, θά ύποδείξω τήν έρμηνεία που προσωπικά δέχομαι.

Ο Μάρξ, κατά τήν γνώμη μου, θεωρεῖ τὸν έαυτό του και θέλει νὰ είναι επιστήμονας οικονομολόγος, κατά τὸ πρότυπο τῶν «Άγγλων» οικονομολόγων με τους οποίους είχε τραφεῖ. Θεωρεῖ τὸν έαυτό του ως τὸν κληρονόμο και συνέχεια τῶν κριτικῶ τής άγγλικῆς πολιτικῆς οικονομίας. Είναι πεπεισμένος πως συγκαταῖ εἰναι τὸ καλύτερο ύπόκειναι τις στενότητές της πὸν όφελονται στην κατανάλωση ή άποική όπτική της γυνία. Όταν ο Μάρξ αναλύει τήν άξία, τήν άνταλλαγή, τήν έκμετάλλευση, τήν ύπεραξία, τὸ κέρδος, θέλει νὰ είναι καθαρός οικονομολόγος και δὲν θὰ τοῦ έρχόταν καθόλου ή ιδέα νὰ δικαιολογήσει τήν τάδε ή τήν δείνα άνακριβή

ή συζητήσιμη φιλοσοφική πρόταση επικαλούμενος κάποια φιλοσοφική πρόθεση. Ο Μάρξ έπαιρνε τήν έπιστήμη στα σοβαρά.

Δὲν είναι έντοντος κλασικός οικονομολόγος με τήν άυστηρή έννοια, κι αυτό γιά μερικὸς πολύ συγκεκριμένους λόγους, τους οποίους έχει εξέχλου ο ίδιος ύποδείξει και τους οποίους άρκεί νὰ επανέπρωμε γιά νὰ κατανόησουμε πὸν τοποθετεῖται τὸ έργο του.

Ο Μάρξ κατωλόγει στοὺς κλασικούς οικονομολόγους ότι θεώρησαν τους νόμους τής καπιταλιστικῆς οικονομίας ως νόμους καθολικῆς ισχύος. Αντίθετα, κατά τήν γνώμη του κάθε οικονομικὸ καθεστὼς έχει τὸς δικὸς του οικονομικοὺς νόμους. Οι οικονομικοί νόμοι τῶν κλασικῶν είναι, στις περιστάσεις τῶν ισχύουν, απλῶς οἱ οικονομικοί νόμοι τοῦ καπιταλιστικοῦ καθεστώτος. Ο Μάρξ περιῶ λοιπὸν ἀπὸ τήν ιδέα μιᾶς καθολικῆς ισχύουσας οικονομικῆς θεωρίας στην ιδέα τής ιδιαιτερότητας τῶν οικονομικῶν νόμων κάθε καθεστώτος.

Απὸ τήν ἄλλη πλευρά, ένα δεδομένο οικονομικὸ καθεστὼς δὲν μπορεί νὰ κατανόηθεῖ ἂν δὲν πάρουμε ὑπόψη τήν κοινωνική του δομή. Υπάρχουν οικονομικοί νόμοι χαρακτηρηστικοὶ γιά τὸ κάθε καθεστὼς, γκεῖ οἱ οικονομικοί νόμοι είναι ή άφρημένη έκφραση κοινωνικῶν σχέσεων που προσδιορίζουν ἔκνν άρισμένο τρόπο παραγωγῆς. Γιά παράδειγμα, στὸ καπιταλιστικὸ καθεστὼς ή κοινωνική δομή είναι εκείνη που εξέγει τὸ οὐσιώδες οικονομικὸ φαινόμενο τής έκμετάλλευσης όπως επίσης είναι και εκείνη που καθορίζει: τήν άναπόφευκτη άνακαταστροφή τοῦ καπιταλιστικοῦ καθεστώτος.

Απὸ αὐτὸ συνάγεται, ἔτι ο Μάρξ θέτει ως στόχο του νὰ εξηγήσει ταυτόχρονα τόσο τὸν τρόπο λειτουργίας τοῦ καπιταλιστικοῦ καθεστώτος με βάση τήν κοινωνική του δομή ἔκνν και τὸ γίνεσθαι τοῦ καπιταλιστικοῦ καθεστώτος με βάση τὸν τρόπο λειτουργίας του. Με ἄλλα λόγια, τὸ Κεφάλαιο άποτελεῖ ένα μειγρλειώδες έγχείρημα και, τὸ λέω με τήν άυστηρή έννοια, ένα έγγειρημα ιδιοσυές, γιά νὰ εξηγηθεῖ ταυτόχρονα ὁ τρόπος λειτουργίας, ή κοινωνική δομή και ή ιστορία τοῦ καπιταλιστικοῦ καθεστώτος. Ο Μάρξ είναι ένας οικονομολόγος πὸν θέλει νὰ είναι παράλληλα και κοινωνιολόγος. Η κατανόηση τής λειτουργίας τοῦ καπιταλισ-

σμού να επιτρέψει να κατανοηθεί το γιατί οι άνθρωποι ύφιστανται εκμετάλλευση μέσα στο καθεστώς της ατομικής ιδιοκτησίας και γιατί το καθεστώς αυτό είναι καταδικασμένο, από τις αντιφάσεις του, να εξελιχθεί προς μία επανάσταση που θα το καταστρέψει.

Η ανάλυση της λειτουργίας και του γήγνεσθαι του καπιταλισμού παρέχει ταυτόχρονα ένα είδος ιστορίας της ανθρώπινης μέσα από τους διάφορους τρόπους παραγωγής. Το Κεφάλαιο είναι ένα βιβλίο οικονομικό, που ταυτόχρονα αποτελεί μία κοινωνιολογία του καπιταλισμού καθώς επίσης και μία φιλοσοφική ιστορία της ανθρώπινης, που είναι υπερδεμένη μέσα στις ιδιες της τις συγκρούσεις, μέχρι το τέμα της προϊστορίας.

Η απόπειρα αυτή είναι προφανώς μεγαλειώδης, προσθέτω όμως άμεσως ότι δεν την θεωρώ επιτυχημένη. Εξάλλου μέχρι τώρα καμία τέτοια προσπάθεια δεν έχει πετύχει. Η σημερινή οικονομική ή κοινωνιολογική επιστήμη διαθέτει μερικές έγκυρες ανάλψεις του τρόπου λειτουργίας του καπιταλισμού, διαθέτει έγκυρες κοινωνιολογικές ανάλψεις της μορφας των ανθρώπων και των τάξεων μέσα στο καπιταλιστικό καθεστώς, διαθέτει ορισμένες ιστορικές ανάλψεις που εξηγούν τον μετασχηματισμό του καπιταλιστικού καθεστώτος, δεν υπάρχει όμως συνολική θεωρία που να συνδέει με άκτακτο τρόπο τα μεγάλα κοινωνική δομή, ατμός λειτουργίας, απερωμένο των ανθρώπων μέσα στο καθεστώς, εξέλιξη του καθεστώτος. Και αν δεν υπάρχει θεωρία που να ροζίνει να ανακαλύψει το σύνολο, ίσως αυτό να οφείλεται στο ότι τέτοιο σύνολο δεν υπάρχει, έφωσον η ιστορία δεν είναι σε τόσο βαθμό έλλογη και αναγκαία.

Όπως και αν έχει το πράγμα, κατανόηση του Κεφαλαίου σημαίνει κατανόηση του πως ο Μάρξ θέλησε ταυτόχρονα να αναλύσει την λειτουργία και το γήγνεσθαι του καθεστώτος και να περιγράψει την μορφή των ανθρώπων μέσα σ' αυτό.

Το Κεφάλαιο αποτελείται από τρεις τόμους. Ο Τόμος ο Μάρξ δημοσίευσε μόνο τον πρώτο τόμο. Ο Τόμος και ο Τόμος δημοσιεύθηκαν μετά τον θάνατό του. Τους έγραψε ο Ένγκελς από τον όγκο των χειρογράφων του Μάρξ και απέχουν πολύ από το να είναι ολοκληρωμένοι. Οι έρμηνείες που βρίσκονται στο 2ο και 3ο τόμο

επιδέχονται αμφισβήτηση, γιατί όρισμένα χωρία μπορούν και να ρανούν αντιφατικά. Δεν πρόκειται βέβαια εδώ να συναψίσω το σύνολο του Κεφαλαίου, δεν θεωρώ όμως άδύνατο να απομονώσω τα ουσιαστικά θέματα που είναι, άλλωστε, αυτά, στα οποία ο Μάρξ έδινε μεγαλύτερη σημασία και τα οποία άσκησαν περισσότερο επίδραση στην ιστορία.

Το πρώτο από τα θέματα αυτά είναι ότι η ουσία του καπιταλισμού βρίσκεται καταρχήν και προπάντων στην επιδίωξη του κέρδους. Στον βαθμό που στηρίζεται στην άτυμική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής, ο καπιταλισμός στηρίζεται επίσης και στην επιδίωξη του κέρδους από μέρος των επιχειρηματιών ή παραγωγών.

Όταν ο Στάλιν στο τελευταίο του έργο έγραψε ότι ο θεμελιώδης νόμος του καπιταλισμού είναι η επιδίωξη του μέγιστου κέρδους, ενώ ο θεμελιώδης νόμος του σοσιαλισμού είναι η ικανοποίηση των αναγκών και η ανύψωση του μορφωτικού επιπέδου των μαζών, μετέφερε, βέβαια, την σκέψη του Μάρξ από το επίπεδο της ανώτατης στο επίπεδο της στοιχειώδους εκπαίδευσης, κέρτισε όμως το άρχικό θέμα της μαρξικής ανάλυσης, άρχικό θέμα που το βρίσκουμε στις πρώτες σελίδες του Κεφαλαίου, όπου ο Μάρξ αντιπαρατάσσει δύο τύπους ανταλλαγής.⁹

Υπάρχει ένας τύπος ανταλλαγής που πηγάζει από εμπόρευμα σε εμπόρευμα, περιώντας ή όχι διαμέσου του χρήματος. Κατέχετε ένα άγαθό, του οποίου δεν επιθυμείτε την χρήση, και το ανταλλάσσετε με ένα άλλο αγαθό που χρειάζεστε, δίνοντας το αγαθό που κατέχετε σ' αυτόν που το επιθυμεί. Η ανταλλαγή αυτή μπορεί να διενεργηθεί με άμεσο τρόπο, τότε πρόκειται για ανταλλαγή υγιέρ με χέρι. Μπορεί να διενεργηθεί και με έμμεσο τρόπο, διαμέσου του χρήματος, που είναι το γενικό ισοδύναμο όλων των εμπορευμάτων.

Η ανταλλαγή εμπορευμάτων με εμπόρευμα είναι, θα μπορούσαμε να πούμε, ή άμεση κατανόηση ανταλλαγής, ή άμεση ανθρώπινη ανταλλαγή, αλλά είναι επίσης και η ανταλλαγή που δεν αφή-

νει κέρδος ή πλεόνασμα. Όσο ύδ' περνάτε από έμπόρευμα σέ έμπόρευμα θά βρεσκεστέ σέ μιή σχέση ισότητος.

Ύπάρχει, αντίθετα, κι ένας δεύτερος τύπος ανταλλαγής, πού πάει από χρήμα σέ χρήμα, περνώντας από τὸ έμπόρευμα, ἀλλὰ μὲ τούτη τὴν ιδιομορφία, ὅτι στὸ τέρμα τῆς ἀνταλλακτικῆς διαδικασίας κατέχετε πιστότητα χρήματος ἀνώτερη ἀπὸ ἐκείνη πού εἶχατε στὸ ἀρχικὸ στάδιο. Λύττος λοιπὸν ὁ τύπος ανταλλαγῆς, πού περιγράφει ἀπὸ χρήμα σέ χρήμα περνώντας ἀπὸ τὸ έμπόρευμα, εἶναι ὁ κυρίως τύπος ἀνταλλαγῆς στὸ καπιταλιστικὸ σύστημα. Στὸν καπιταλισμὸ ὁ ἐπιχειρηματίας δὲν περιμένει ἀπὸ ἓνα έμπόρευμα πού τοῦ εἶναι ἀχρηστο σέ ἄλλο χρήσιμο περνώντας ἀπὸ τὸ χρήμα· ἢ οὐσία τῆς καπιταλιστικῆς ανταλλαγῆς εἶναι τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸ χρήμα στὸ χρήμα, περνώντας ἀπὸ τὸ έμπόρευμα, καὶ ἢ τελικὴ ἀπόκτηση περισσότερου χρημάτων ἀπὸ αὐτὸ πού εἶχαμε ἀρχικά.

Ὁ Μάρξ θεωρεῖ τούτο τὸν τύπο ἀνταλλαγῆς ὡς τὴν κατ' ἐξοχήν καπιταλιστικὴν ἀνταλλαγὴ καὶ, τυυόχρονα, ὡς τὴν πιδό μυστηριώδη ἀνταλλαγὴ. Γιατί νὰ μπορούμε μέσω τῆς ἀνταλλαγῆς ἰ ἀποκτήσουμε ὅ,τι δὲν εἶχαμε ἀρχικά ἢ ἐν πάσῃ περιπτώσει νὰ ἔχομε τελικὰ περισσότερα ἀπ' ὅσα εἶχαμε στὴν ἀρχή; Τὸ κεντρικὸ πρόβλημα τοῦ καπιταλισμοῦ, κατὰ τὸν Μάρξ, θά μπορούσε νὰ διατυπωθεῖ ὡς ἑξῆς: ἀπὸ πού πηγάζει τὸ κέρδος; Πῶς εἶναι δυνατό νὰ υπάρξει ἓνα καθιερωθὲς ὅπου τὸ βασικὸ κίνητρο τῆς δραστηριότητος εἶναι ἢ ἐπιδιώξῃ τοῦ κέρδους καὶ ὅπου παραγωγοὶ καὶ ἔμποροι στὴν πλειοψηφία τους μποροῦν νὰ πραγματοποιήσουν κέρδος;

Ὁ Μάρξ εἶναι πεπεισμένος ὅτι ἔχει βρεῖ στὸ ἐρώτημα τούτο μιὰ ἀπάντησῃ πλήρως ικανοποιητικὴ γιὰ τὸ πνεῦμα. Μέσω τῆς θεωρίας τῆς ὑπεραξίας ἀποδεικνύει ταυτόχρονα ὅτι εἶναι ἀνταλ- λάσσονται στὴν ἀξία τους καὶ ἐντούτοις ὑπάρχει μιὰ πηγὴ κέρδους.

Τὰ στάδια τῆς ἀπόδειξῆς εἶναι: ἡ θεωρία τῆς ἀξίας, ἡ θεωρία τοῦ μισθοῦ καὶ, ὡς κατάληξη, ἡ θεωρία τῆς ὑπεραξίας.

Πρώτη πρόταση: ἡ ἀξία ὅποιοδήποτε έμπορεύματος εἶναι χρονικὰ ἀνάλογη πρὸς τὴν ποσότητα μέσης κοινωνικῆς ἐργασίας πού ἐμπριέγεται σ' αὐτό. Αὐτὸ ὀνομάζεται θεωρία τῆς ἀξίας- ἐργασίας.

Ὁ Μάρξ δὲν διακρίνεται ὅτι ὁ νόμος τῆς ἀξίας τηρεῖται μὲ ἀκριβεία σέ ὅποιοδήποτε ἀνταλλαγή. Ἡ τιμὴ ἑνὸς έμπορεύματος κυμαίνεται πάνω ἢ κάτω ἀπὸ τὴν ἀξία του ἀνάλογα μὲ τὴν κατάσταση τῆς προσφοράς καὶ τῆς ζήτησης. Ὁ Μάρξ ὅχι μόνο δὲν ἀρνεῖ τὴς διακυμάνσεις αὐτὰς γύρω ἀπὸ τὴν ἀξία ἀλλὰ καὶ τὴς πιστοποιεῖ μὲ σαφήνεια. Ἀλλοῦστε ὁ Μάρξ ἀναγνωρίζει ὅτι τὰ έμπορεύματα ἔχουν ἀξία μόνο στὸ μέτρο πού ὑπάρχει γι' αὐτὰ ζήτησῃ. Μὲ ἄλλα λόγια, ἂν ἓνα έμπόρευμα περιέχει ἀποκρυσταλλωμένη ἐργασία ἀλλὰ δὲν προσελκύει καμία ἀγοραστικὴ δύναμη, τότε δὲν ἀξίζει τίποτε. Μὲ ἄλλα λόγια ἢ ἀναλογικὴ σχέση ἀξίας καὶ ποσότητος ἐργασίας προϋποθέτει φυσιολογικὴ ζήτησῃ τοῦ συγκεκριμένου έμπορεύματος, πράγμα πού σημαίνει ὅτι παρεμφερῆται ἓνας ἀπὸ τοὺς συντελεστῆς τὸν διακυμάνσεων τῆς τιμῆς. Ἄν ὑποθέσουμε ὅμως μιὰ φυσιολογικὴ ζήτησῃ γιὰ τὸ συγκεκριμένο έμπόρευμα, τότε κατὰ τὸν Μάρξ ὑπάρχει μιὰ κάποια ἀναλογικὴ σχέση μεταξύ τῆς ἀξίας τοῦ έμπορεύματος αὐτοῦ, ὥπως ἐμφαίνεται στὴν τιμή, καὶ τῆς ποσότητος μέσης κοινωνικῆς ἐργασίας, ἢ ὅποια εἶναι ἀποκρυσταλλωμένη στὸ έμπόρευμα αὐτό.

Γιατὶ συμβαίνει αὐτό; Τὸ κύριο ἐπιχείρημα πού προσκομίζει ὁ Μάρξ εἶναι ὅτι ἡ ποσότητα ἐργασίας εἶναι τὸ μόνο ποσοτικὸ μετρήσιμο στοιχεῖο πού βρίσκουμε στὸ έμπόρευμα. Ἄν κοιτάξουμε τὴν ἀξία χρήσης βρισκόμαστε μπρὸς σ' ἓνα αὐστηρὰ ποιοτικὸ στοιχεῖο. Δὲν ὑπάρχει δυνατότητα σύγκρισης τῆς χρήσης ἑνὸς στοιχείου μὲ τὴν χρήση ἑνὸς ποδηλάτου. Πρόκειται γιὰ δύο κα- λημέρους μὲ τὴν χρήση ἑνὸς ποδηλάτου. Προέχει: γιὰ δύο κα- θαρὰ ὑποκειμενικὲς χρήσεις καὶ ἐπὶμένως μὴ συγκρίσιμες μεταξύ τους. Ἀφοῦ ὠνόμασε νὰ βροῦμε σέ τί συνίσταται ἡ ἀνταλλακτικὴ ἀξία τὸν έμπόρευμάτων πρέπει νὰ βροῦμε ἓνα στοιχεῖο ποσοτικὰ μετρήσιμο, ὥπως ἡ ὕδα ἢ ἀνταλλακτικὴ ἀξία. Τὰ μόνο ποσοτικὰ μετρήσιμο στοιχεῖο, λέει ὁ Μάρξ, εἶναι ἡ ποσότητα ἐργασίας πού ἐνυπάρχει, ἐνσωματώνεται: καὶ ἀποκρυσταλλώνεται στὸ κάθε έμπό- ρευμα.

Ύπαρχουν βέβαια προβλήματα πού τὰ ἀναγνωρίζει καὶ ὁ Μάρξ, δηλαδή οἱ ἀνισοτητες στὴν κοινωνικὴ ἐργασία. Ἡ ἐργασία τοῦ χειρωνακτοῦ ἢ τοῦ εὐδαιμονιστοῦ ἐργάτη δὲν ἔχουν τὴν ὕδα ἀξία ἢ τὴν ὕδα ικανότητα δημιουργίας ἀξίας μὲ τὴν ἐργασία τοῦ ὀρχηστ- ρου.

γάτη, τοῦ μηχανικοῦ ἢ τοῦ γεωικοῦ διευθυντῆ. Ὁ Μάρξ, ἀπαγορευμένος τίς ποιοτικὲς αὐτῆς διαφορὲς ἐργασίας, προσθέτει ὅτι ἀρκεῖ ἢ ἀνεκτιμῆ τῶν διαφόρων αὐτῶν μαρξῶν ἐργασίας σὲ μίαν μονάδα ποῦ εἶναι ἡ μέση κοινωνικὴ ἐργασία.

Δεύτερη πρόταση: ἡ ἀξία τῆς ἐργασίας μετρίεται ὅπως ἡ ἀξία ὁποιοδήποτε ἐμπορεύματος. Ὁ μισθὸς ποῦ καταβάλλεται ἡ καταλείπεται στὸν ἐργάτη ἔναντι τῆς ἐργατικῆς δύναμης ποῦ τοῦ πωλεῖ ὁ ἐργάτης, ἰσοδυναμεῖ μὲ τὴν πωστικὰ κοινωνικῆς ἐργασίας ποῦ εἶναι ἀναγκαῖα γιὰ τὴν παραγωγὴ τῶν ἀπαραίτητων γιὰ τὴν ζωὴ τοῦ ἐργάτη καὶ τῆς οἰκογενείας τοῦ ἐμπορευμάτων. Ἡ ἀνθρωπίνη ἐργασία πληρώνεται στὴν ἀξία τῆς, σύμφωνα μὲ τὸν γενεαὶ νόμο τῆς ἀξίας ποῦ ἰσχύει γιὰ ὅλα τὰ ἐμπορεύματα.

Ἡ πρόταση αὐτὴ θεωρεῖται ἀπὸ τὸν Μάρξ κατὰ κάποιον τρόπο ὡς αὐτονόητη, ὡς προφανής. Κι ὅταν μία πρόταση προβάλεται ὡς αὐτονόητη, συνήθως εἶναι συζητήσιμη.

Ὁ Μάρξ λέει: ἀφοῦ ὁ ἐργάτης ἔρχεται στὴν ἀγορὰ ἐργασίας γιὰ νὰ πωλήσῃ τὴν ἐργατικὴν του δύναμη, ἡ δύναμή του αὐτὴ πρέπει νὰ πληρώνεται στὴν ἀξία τῆς. Καί, συνεχίζει, ἡ ἀξία στὴν περιπτώσιν αὐτὴ δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι τὸ ἴδιον μὲ ὅ,τι σὲ ὅλες τίς ἄλλες περιπτώσεις· πρέπει δηλαδὴ νὰ ἔχει μετρηθεῖ μὲ βᾶσιν τὴν πωστικὰ ἐργασίας. Δὲν πρόκειται ὅμως ἀκριβῶς γιὰ τὴν πωστικὰ ἐργασίας ποῦ απαιτεῖται γιὰ νὰ παραχθεῖ ἓνας ἐργαζόμενος, ἀλλὰ βγαίναμε ἀπὸ τὸν χώρο τῶν κοινωνικῶν ἀνταλλαγῶν γιὰ νὰ μποῦμε στὸν χώρο τῶν βιολογικῶν ἀνταλλαγῶν. Πρέπει νὰ υποθέσουμε ὅτι ἡ πωστικὰ ἐργασία, ποῦ ὁ μετρήσει τὴν ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης, εἶναι ἡ πωστικὰ ἐργασία τῶν ἐμπορευμάτων ποῦ χρειάζεται ὁ ἐργάτης γιὰ τὴν ἐπιβίωσιν, τὴν δική του καὶ τῆς οἰκογενείας του.

Ἡ δυσκολία στὴν πρόταση αὐτὴ εἶναι ὅτι, μολοντὶ ἡ θεωρία τῆς ἀξίας-ἐργασίας ἐδράζεται στὸν ποσοτικὸ μετρήσιμο χαρακτήρα τῆς ἐργασίας ὡς ἀρχὴ τῆς ἀξίας, ὥστόσο, ὅταν πρόκειται γιὰ τὰ ἀπαραίτητα γιὰ τὸν ἐργάτη καὶ τὴν οἰκογένειά του ἐμπορεύματα, τότε ἀπὸ πρώτη ὅλη ἐγκαταλείψουμε τὸν χώρο τῶν ποσοτικῶν μετρήσιμων μεγεθῶν. Στὴν περίπτωση αὐτὴ ἔχουμε νὰ κάνουμε μ' ἓνα μέγεθος ποῦ ὀρίζεται ἀπὸ τὴν κατάρτασιν τῶν ἡθῶν καὶ

τῆς συλλογικῆς ὑπολογισίας, πράγμα ποῦ τὸ ἀναγνωρίζει καὶ ὁ ἴδιος ὁ Μάρξ. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ὁ Schumpeter τόνιζε ὅτι ἡ δεύτερη πρόταση τῆς θεωρίας τῆς ἐκμετάλλευσης δὲν εἶναι παρὰ ἓνα παγινίδι μὲ τίς λέξεις.

Τρίτη πρόταση: ὁ χρόνος ἐργασίας ποῦ χρειάζεται στὸν ἐργάτη γιὰ τὴν παραγωγὴ ἀξίας ἴσης μὲ ὅση πῆρε ὁ ἴδιος ὑπὸ μορφὴ μισθοῦ, εἶναι κατώτερος ἀπὸ τὴν πραγματικὴ διάρκεια τῆς ἐργασίας του. Ὁ ἐργάτης παράγει ἐπὶ παραδείγματι σὲ πέντε ὥρες ἀξία ἴση μὲ αὐτὴ ποῦ περιέχεται στὸ μισθὸ του, ἀλλὰ ἐργάζεται δέκα ὥρες. Ἐπομένως τὸν μισθὸ χρόνο ἐργάζεται γιὰ τὸν ἑαυτοῦ καὶ τὸν ἄλλο μισθὸ γιὰ τὸν ἐργοδότη. Ἡ ὑπερξία εἶναι ἡ πωστικὰ ἀξία ποῦ παράγει ὁ ἐργάτης πέρα ἀπὸ τὸν ἀναγκαῖο χρόνο ἐργασίας, δηλαδὴ τὸν χρόνο ἐργασίας ποῦ απαιτεῖται γιὰ τὴν παραγωγὴ ἀξίας ἴσης μὲ ὅση ὁ ἴδιος ἔλαβε ὑπὸ μορφὴ μισθοῦ.

Τὸ τμήμα τῆς ἡμέρας ἐργασίας, ποῦ εἶναι ἀναγκαῖο γιὰ τὴν παραγωγὴ ὅσης ἀξίας ἀπαιτυνᾶται στὸν μισθὸ του, καλεῖται ἀναγκαῖα ἐργασία, ἐνῶ τὸ υπόλοιπο ὑπερεργασία. Ἡ ἀξία ποῦ παράγεται στὴν διάρκεια τῆς ὑπερεργασίας λέγεται ὑπερξία. Τὸ δὲ ποσοστὸ ἐκμετάλλευσης ὀρίζεται ἀπὸ τὴν σχέση ὑπερξίας καὶ μεταβλητοῦ κεφαλαίου, τοῦ κεφαλαιοῦ δηλαδὴ ποῦ πηγαίνει στὴν πληρωμὴ τοῦ μισθοῦ.

Ἄν δεχθῶμε τίς δύο πρώτες προτάσεις, ἡ τρίτη ἀκολουθεῖ ἀναγκαστικὰ, ὑπὸ τὸν ὅρο ὅτι ὁ χρόνος ἐργασίας, ποῦναι ἀναγκαῖος γιὰ τὴν παραγωγὴ ὅσης ἀξίας ἐνσαρκιώνεται στὸν μισθὸ, εἶναι κατώτερος ἀπὸ τὴν ὅλην διάρκεια τῆς ἐργασίας.

Ὁ Μάρξ βεβαιώνει ἀφροιστικὰ τούτη τὴν διάστασιν ἀνάμεσιν σὲ ἡμέρας ἐργασίας καὶ σὲ ἀναγκαῖα ἐργασία. Ἦταν πεπεισμένος ὅτι ἡ ἡμέρα ἐργασίας τοῦ καιροῦ του, τοῦ ἦταν 10 ὥρες, συγχὰ δὲ καὶ 12, ἦταν ἐμφανῶς ἀνώτερη ἀπὸ τὴν διάρκεια τῆς ἀναγκαῖας ἐργασίας, δηλαδὴ ὅσης ἐργασίας χρειάζεσθαι γιὰ τὴν δημιουργία τῆς ἐνσαρκωμένης στὸν ἴδιο τὸ μισθὸ ἀξίας.

Ξαμάντας τώρα ἀπὸ τούτη τὴν ἀφετηρία, ὁ Μάρξ ἀναπτύσσει μίαν ὀλόκληρη καζομιστικὴ γύρω ἀπὸ τὸ θέμα τῆς πόλης γιὰ τὴν διάρκεια τῆς ἐργασίας. Ἐπικαλεῖται πολυάριθμα φαινόμενα τοῦ καιροῦ του καὶ ἰδιαίτερα τὸ γεγονός ὅτι οἱ ἐργοδότες ἐπιδίδουν

νά πραγματοποιήσουν κέρδη κυρίως από την τελευταία ώρα ή από τις δύο τελευταίες ώρες εργασίας. Είναι άλλωστε εδώ και ένα αιώνα γνωστό ότι κάθε φορά που περιορίθηκε ή διαρκεία της εβδομάδας εργασίας οι εργοδότες διμετρώθηκαν. Στά 1919 έλεγαν ότι δεν θα μπορούσαν πιά να λειτουργήσουν με ομαλότητα ημέρα εργασίας. Η τοποθέτηση αυτή των εργοδοτών πρόσφερε ένα επιχείρημα στην θεωρία του Μάρξ, ή οποία συνεπάγεται ότι το κέρδος βγαίνει από τις τελευταίες ώρες εργασίας.

Η αύξηση της υπεραξίας σε βάρος των μισθωτών ή η αύξηση της εκμετάλλευσης επιτυγχάνεται με δύο βασικούς διαδικασίες: είτε με την επιμήκυνση της διάρκειας της εργασίας είτε με τον ύπο τὸ δυνατό μεγαλύτερο περιορισμό της διάρκειας της αναγκαίας εργασίας. Ένα από τα μέσα περιορισμοῦ της διάρκειας της αναγκαίας εργασίας είναι η αύξηση της παραγωγικότητας, δηλαδή η παραγωγή αξίας ίσης με αυτή του μισθοῦ σε λιγότερο αριθμὸ ὥρων. Διακρίνεται, έτσι, ο μηχανισμός που εξηγεῖ την τάση της καπιταλιστικῆς οικονομίας να αυξάνει ἀπεριόριστα την παραγωγικότητα της εργασίας. Η αύξηση της παραγωγικότητας της αναγκαίας είναι επιφέρει αὐτόματα περιορισμὸ της διάρκειας της εργασίας και, κατά συνέπεια, σε περίπτωση διατήρησης τοῦ επιπέδου τῶν ὀνομαστικῶν μισθῶν, αύξηση τοῦ ποσοστοῦ της υπεραξίας.

Κατανοοῦμε τώρα την προέλευση τοῦ κέρδους και τὸ πῶς ένα οικονομικὸ σύστημα, όπου όλα ανταλλάσσονται στην ἀξία τους, είναι ταυτόχρονα ἱκανὸ νὰ παράγει υπεραξία, δηλαδή, ἀπὸ την σκευιά τῶν εργοδοτῶν, κέρδος. Ὑπάρχει ένα ἐμπόρευμα με την ιδιαιδιότητα νὰ πληρώνεται: στην ἀξία του και ἐντούτοις νὰ παράγει περισσότερο ἀπὸ την ἀξία του· τὸ ἐμπόρευμα τούτο είναι ἡ ἀνθρώπινη εργασία.

Η τέτοια ἀνάλυση φαίνεται στην Μάρξ καθαρά ἐπιστημονική, μιά και ἐξηγοῦσε τὸ κέρδος μέσω ενός μηχανισμοῦ ἀναπότρεπτου καὶ ἐγγενεοῦ στοῦ καπιταλιστικὸ σύστημα. Ὅμως ἡ ἴδια αὐτὴς μηχανισμός εἶνε λαθὴ σὲ καταγγελίες καὶ μαφές, γιατί, ἐνῶ δια συντελοῦνταν σύμωνα με τὸ νόμο τοῦ καπιταλισμοῦ, ὁ ἐργάτης γινόταν ἀντικείμενο ἐκμετάλλευσης, ἐργαζόταν ένα μέρος τοῦ

χρόνου γιὰ τὸν ἑαυτό του καὶ ἓνα ἄλλο γιὰ τὸν καπιταλισμό. Ὁ Μάρξ ἦταν ἐπιστήμονας ἀλλὰ συνάμα καὶ προσήτης.

Αὐτὰ εἶναι, σὲ μὴ γρήγορη ἀνακεφαλαίωση, τὰ εὐσιώδη στοιχεία τῆς θεωρίας τῆς εκμετάλλευσης. Ἡ θεωρία αὐτὴ ἔχει, κατὰ τὴν γνώμη τοῦ Μάρξ, ἓνα διπλὸ πλεονέκτημα. Ἐπὶ αὐτῇ κατάρχην εἶνα ἐνδογενὲς στην καπιταλιστικὴ οικονομία πρόβλημα ποὺ μπορεῖ νὰ διατυπωθεῖ ὡς ἐξής: ἀφοῦ στην ἀνταλλαγή ὑπάρχει ἰσότης ἀξιών, ἀπὸ ποῦ προέρχεται τὸ κέρδος; Ἐπειτα ὁ Μάρξ, λύνοντας αὐτὸ τὸ ἐπιστημονικὸ ἀνigma, ἔχει τὴν αἰδοῦση ὅτι δίνει μίαν αὐστηρὰ ἐλλογή θεμελίωση στὴν δικαιοσύνη ἀνάντιον ἐνὸς εἶδους οικονομικῆς ὀργάνωσης. Ἦέως, ἡ θεωρία του γιὰ τὴν εκμετάλλευση δίνει, γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε σύγχρονη γλώσσα, κοινωνιολογικὴ θεμελίωση στοῦς οικονομικοὺς νόμους τῆς λειτουργίας τῆς καπιταλιστικῆς οικονομίας.

Ὁ Μάρξ πιστεύει ὅτι οἱ οικονομικὸι νόμοι εἶναι ἱσχυροὶ καὶ ὅτι κάθε οικονομικὸ καθιστῶς ἔχει τοὺς δικούς του. Ἐνα παράδειγμα τῶν ἱστορικῶν αὐτῶν νόμων εἶναι ἡ θεωρία τῆς εκμετάλλευσης, μιά και ὁ μηχανισμός τῆς υπεραξίας καὶ τῆς εκμετάλλευσης προϋποθέτει τὴν διακρίση τῆς κοινωνίας σὲ τάξεις. Μία τάξη, ἡ τάξη τῶν ἐργοδοτῶν ἡ κατόχων τῶν παραγωγικῶν μέσων, ἀγοράζει τὴν ἐργατικὴ δύναμη τῶν ἐργατῶν. Ἡ ἀνθρωπινὴ σχέση ἀνάμεσα στοῦς καπιταλιστὰς καὶ στοῦς προλετάριους ἀποτελεῖ συνάρτηση μιάς κοινωνικῆς σχέσης ἱσχύος ἀνάμεσα σὲ δύο κοινωνικὰ κατηγορίες.

Ἡ θεωρία τῆς υπεραξίας ἔχει διπλὴ λειτουργία, ἐπιστημονική καὶ ἠθική. Ἡ σ' ἐξέξη τῶν δύο αὐτῶν στοιχείων ἔδωσε στὸν μαρξισμό ἀσύγκρατη δύναμη ἀκτινοβολίας. Ἡ ἐρθελογικὴ πνεύματα ἱκανοποιούνταν ἐξίσου ὅπως καὶ τὰ ἰδεολογικὰ καὶ ἐξεγερμένα. Καὶ οἱ δύο αὐτὲς ἱκανοποιήσεις πολλαπλασιάζονταν ἡ μὴ ἀπὸ τὴν ἀλλή.

Μέχρι τότε ἀνέλυσα μόνο τὸν πρώτο τόμο τοῦ *Κεφαλαίου*, τὸν μόνο ποὺ δημοσιεύθηκε ὅσο ζῶσε ὁ Μάρξ· οἱ δύο τόμοι ποὺ ἀκολούθησαν ἔσαν χειρόγραφα τοῦ Μάρξ ποὺ δημοσίευσε ὁ Ἑνγκελς.

Ἀντικείμενο τοῦ δευτέρου τόμου εἶναι ἡ κυκλοφορία τοῦ κεφαλαίου· ἐκεῖ ἀναλύεται ὁ τρόπος λειτουργίας τοῦ καπιταλιστικοῦ οἰκονομικοῦ συστήματος, θεωρουμένου ὡς συνόλου. Στὴν σύγχρονη μας ὀραλογία, ἔξ μπορούσαμε νὰ πούμε ὅτι μὲ ἀφετηρία τὴν μικροοικονομικὴ ἀνάλυση τῆς δομῆς τοῦ καπιταλισμοῦ καὶ τῆς λειτουργίας του, ποὺ περιέχεται στὸν πρώτο τόμο, ὁ Μάρξ ἐπέεργασθηκε στὸν δεύτερο τόμο μίαν μακροοικονομικὴ θεωρία, ποὺ μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μὲ τὸν *Oligonομικὸ Hίνακα* τοῦ Quesnay, καὶ ἐπὶ πλέον μίαν θεωρίαν τῶν κρίσεων, στοιχεῖα τῆς ὁποίας βρίσκουμε ἐδῶ καὶ ἐκεῖ. Προσώπικα δὲν πιστεύω ὅτι ὑπάρχει συνολικὴ θεωρία τῶν κρίσεων στὸν Μάρξ. Προσκότουν σὲ ἀνιχνεύσει μίαν τέτοιας θεωρίας, δὲν τὴν ἀποκλήρωσε ἑμείς, καὶ μπορούμε, ξεκινώντας ἀπὸ τὴς διόψασις ἐνδεέσις ποὺ μᾶς δίνει στὸν δεύτερο τόμο, νὰ συγκροτήσουμε διάφορες θεωρίες καὶ νὰ τοῦ τὴς ἀποδοῦμε. Ἡ μὲν ἰδέα ποὺ δὲν ἐπιδέχεται ἀμφισβήτηση εἶναι ὅτι, κατὰ τὸν Μάρξ, ὁ ἀναρχικὸς ἀνταγωνιστικὸς χαρακτήρας τοῦ καπιταλιστικοῦ μηχανισμοῦ καὶ ἡ ἀνίκη τῆς κυκλοφορίας τοῦ κεφαλαίου δημιουργοῦν μίαν διαρκὴ δυνατότητα διάστασης μετὰξὺ παραγωγῆς καὶ κατανόμης τῆς ἀγοραστικῆς δύναμης. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι μίαν ἀναρχικὴν οἰκονομίαν ἐμπεριέχει ἀπὸ τὴν φύση τῆς τῆς κρίσεως. Βάσει ποιοῦ συστήματος ἡ μηχανισμὸς γίνονται οἱ κρίσεις; Γίνονται σὲ τακτικὰ ἢ σὲ ἀκανόνιστα διαστήματα; Μᾶλλον σὲ ποιά οἰκονομικὴ συγκυρία ξέσπῃ ἡ κρίσις; Πάνω σὲ ὅλα αὐτὰ τὰ σημεῖα στὸν Μάρξ βρίσκουμε περισσότερο ἐνδεέσις παρὰ μὲ ἀποκλιθεμένη θεωρία.¹⁰

Στὸν τρίτο τόμο σκιαγραφεῖται μίαν θεωρίαν τοῦ νόμου τοῦ καπιταλιστικοῦ καθεστώτος μὲ ἀφετηρία τὴν ἀνάλυση τῆς δομῆς καὶ τῆς λειτουργίας του.

Τὸ κεντρικὸ πρόβλημα τοῦ τρίτου τόμου εἶναι τὸ ἀκόλουθο. Μὲ βάση τὸ σύστημα τοῦ πρώτου τόμου τοῦ *Κεφαλαίου* σὲ μίαν δεδομένη ἐπιχείρησις ἢ σὲ ἕνα δεδομένο τομέα τῆς οἰκονομίας ὑπάρχει τόσο περισσότερη ὑπερξίλι ὥστε περισσότερη ἐργασία ὑπάρχει στὸν τομέα αὐτὸ ἢ στὴν ἐπιχείρησις αὐτὴ ἢ, μὲ ἄλλα λόγια, ὅσο ὑψηλότερο εἶναι τὸ ποσοστὸ τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου σὲ σχέση πρὸς τὸ συνολικὸ κεφάλαιο.

Ὁ Μάρξ ὀνομάζει πάγιον κεφάλαιο τὸ τμήμα τοῦ κεφαλαίου

τῶν ἐπιχειρήσεων ποὺ ἀντιστοιχεῖ εἴτε στίς μηχανεῖς εἴτε στίς πρώτες ὕλες ποὺ ἐπενδύονται στὴν παραγωγή. Στὸ σύστημα τοῦ πρώτου τόμου, τὸ πάγιον κεφάλαιο μεταφέρεται στὴν ἔξία τῶν προϊόντων χωρὶς νὰ δημιουργεῖ ὑπερξίλι. Ὀλοκληρὴ ἡ ὑπερξίλι προέρχεται ἀπὸ τὸ μεταβλητὸ κεφάλαιο ἢ τὸ κεφάλαιο ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὴν πληρωμὴ τῶν μισθῶν. Ἡ ἐργατικὴ σύνθεσις τοῦ κεφαλαίου εἶναι ἡ σχέση μεταβλητοῦ καὶ παγίου κεφαλαίου. Τὸ ποσοστὸ ἐκμετάλλευσής εἶναι ἡ σχέση ὑπερξίλις καὶ μεταβλητοῦ κεφαλαίου.

Ἄν ξεκινήσουμε λοιπὸν ἀπὸ τὴν ἀφιερωμένη αὐτῇ σχέση, ποὺ χαρακтерίζει τὴν σχηματικὴ ἀνάλυση τοῦ πρώτου τόμου τοῦ *Κεφαλαίου*, ἐπελόμενος ἀναγκαστικὰ νὰ κατὰλήξουμε στὸ συμπέρασμα ὅτι σὲ μίαν δεδομένη ἐπιχείρησις ἢ σὲ ἕνα δεδομένο κλάδο ὅζ ὑπάρχει τόσο περισσότερη ὑπερξίλι ὅσο περισσότερο μεταβλητὸ κεφάλαιο ὑπάρχει, καὶ τόσο λιγότερη ὑπερξίλι ὅσο ἡ ἐργατικὴ σύνθεσις τοῦ κεφαλαίου ὅζ εἶναι πρὸς τὴν σμίκρυνση τῆς σχέσεως μετὰξὺ μεταβλητοῦ καὶ παγίου κεφαλαίου. Ἡ, γὰρ νὰ τὸ πούμε συγκρατημένα, θὰ πρέπει νὰ ὑπάρχει τόσο λιγότερη ὑπερξίλι ὥστε περισσότερο ἐκμηχανισμένη εἶναι μίαν ἐπιχείρησις ἢ ἕνας κλάδος. Εἶναι ὅμως ὁλοφάνερο ὅτι δὲν συμβαίνει κατὰ τέτοιο, καὶ ὁ Μάρξ ἔχει πλήρη ἐπίγνωση τοῦ γεγονότος ὅτι τὰ ραγινόμενα στὴν οἰκονομία μετακινεῖται νὰ διαφεύδουν τὴς θεμελιώδους σχέσεως τοῦ *Κεφαλαίου* ἐμμενε ἀδημοσίευστος, μαρξιστὲς καὶ κριτικοὶ ἔθεταν τὸ ἐρώτημα: ἀν ἡ θεωρία τῆς ἐκμετάλλευσής εἶναι ὀρθή, γιατί τότε οἱ περισσότεροι κερδοφόροι κλάδοι καὶ οἱ περισσότεροι κερδοφόροι ἐπιχειρήσεις εἶναι αὐτὲς ποὺ πλῆθουν τὴν σχέση παγίου καὶ μεταβλητοῦ κεφαλαίου; Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ φαινόμενη ἔξία τοῦ πρώτου, τὸ κέρδος, ἐμμενε νὰ διαφεύδει τὴν ὁρία του, δηλαδὴ τὴν ὑπερξίλι.

Ὁ Μάρξ δίνει τὴν ἐξῆς ἀπάντησις: τὸ ποσοστὸ κέρδους ὅσο λογίζεται ὅχι σὲ σχέση πρὸς τὸ μεταβλητὸ κεφάλαιο, ὅπως τὸ ποσοστὸ ἐκμετάλλευσής, ἀλλὰ σὲ σχέση πρὸς τὸ σύνολο τοῦ κεφαλαίου, σὲ σχέση δηλαδὴ πρὸς τὸ ἄθροισμα παγίου καὶ μεταβλητοῦ κεφαλαίου.

Γιατί το ποσοστό κέρδους εκφράζεται σε αναλογία έχ. πρὸς τὴν υπεραξία, ἀλλὰ πρὸς τὸ σύνολο παγίου καὶ μεταβλητοῦ κεφαλαίου; Εἶναι φανερό ὅτι ὁ καπιταλισμὸς δὲν θὰ μπορούσε νὰ λειτουργήσει, ἂν τὸ ποσοστὸ κέρδους ἀναλογούσε πρὸς τὸ μεταβλητὸ κεφάλαιο. Καὶ πράγματι, θὰ καταλήγαμε σὲ μία ἄκρα ἀνυστήτα τοῦ ποσοστοῦ κέρδους, ἐφόσον ἀνάλογα μὲ τὸς κλάδους τῆς οικονομίας ἡ ὀργανικὴ σύνθεση τοῦ κεφαλαίου, δηλαδή ἡ σχέση μεταβλητοῦ καὶ παγίου κεφαλαίου, εἶναι ἄκρως διαφορετικὴ. Ἀρα λοιπὸν, ἐφόσον τὸ καπιταλιστικὸ σύστημα δὲν θὰ μπορούσε νὰ λειτουργήσει διαφορετικῶς, τὸ ποσοστὸ κέρδους ἀναλογεῖ πρὸς τὸ σύνολο τοῦ κεφαλαίου καὶ έχ. πρὸς τὸ μεταβλητὸ κεφάλαιο.

Γιατὶ ἔμως ἡ φαινόμενη ὅλη τοῦ πρήγματος, τὸ κέρδος, διαφέρει ἀπὸ τὴν πραγματικότητά τῆς οὐσίας του, δηλαδή τῆς υπεραξίας; Σ' αὐτὸ τὸ ἐρώτημα δίδονται δύο ἀπαντήσεις, ἡ ἀπάντησὶς τῶν μὴ μαρξιστῶν ἢ τῶν ἀντιμαρξιστῶν καὶ ἡ ἐπίσημη ἀπάντησὶς τοῦ Μάρξ.

Ἡ ἀπάντησις ἐνὸς οἰκονομολόγου ὅπως ὁ Schumpeter εἶναι ἀπλή: ἡ θεωρία τῆς υπεραξίας εἶναι ἐσφαλμένη. Ἰὸ ὅτι ἡ φαινόμενη πλευρὰ τοῦ κέρδους βρίσκεται σὲ ἀμεση ἀντίθεση μὲ τὴν οὐσία τῆς υπεραξίας ἀποδεικνύει μόνο ὅτι ἡ θεωρητικὴ κατασκευὴ τῆς υπεραξίας δὲν ἀντιστοιχεῖ στὴν πραγματικότητα. Ὅταν ἐκτινῶμε μὲ μία θεωρία καὶ ἐπειτα βλέπουμε ὅτι ἡ πραγματικότητά ἀντιβάνει σ' αὐτήν, μπορούμε βέβαια νὰ ἐπανασυμφιλιώσουμε τὴν θεωρία μὲ τὴν πραγματικότητα εἰσάγοντας ἕναν ὀρισμένο ἀριθμὸ συμπληρωματικῶν ὑποθέσεων, ὑπάρχει ὅμως καὶ μία ἄλλη λογικότερη λύσις, ἡ ὁποία συνίσταται σὲ νὰ ἀναγνωρίσουμε ὅτι τὸ θεωρητικὸ σχῆμα εἶχε συγκροτηθεῖ ἐσφαλμένα.

Ἡ ἀπάντησις τοῦ Μάρξ εἶναι ἡ ἀκόλουθη. Ὁ καπιταλισμὸς δὲν θὰ μπορούσε νὰ λειτουργήσει ἂν τὸ ποσοστὸ κέρδους ἀναλογούσε πρὸς τὴν υπεραξία, ἀντὶ νὰ ἀναλογεῖ πρὸς τὸ σύνολο τοῦ κεφαλαίου. Σὲ κάθε οἰκονομία διαμορφώνεται λοιπὸν ἕνα μέσο ποσοστὸ κέρδους. Αὐτὸ τὸ μέσο ποσοστὸ κέρδους σχηματίζεται μὲ ἀνταγωνισμὸ ἀνάμεσα στὲς ἐπιχειρήσεις καὶ στὰς τομεῖς τῆς οικονομίας. Ὁ ἀνταγωνισμὸς ἐξαναγκάζει τὰ κέρδη νὰ τείνει πρὸς ἕνα μέσο ποσοστὸ δὲν ὑπάρχει ἀναλογία ποσοστοῦ κέρδους καὶ

υπεραξίας μέσα σὲ κάθε ἐπιχείρησις ἢ σὲ κάθε τομεῖα χωριστά, παρὰ τὸ σύνολο τῆς υπεραξίας ἀποτελεῖ γιὰ τὴν οἰκονομία γενικῶς ἕνα συνολικὸ μέγεθος ποὺ κατανέμεται ἀνάμεσα στοὺς διάφορους τομεῖς σὲ ἀναλογία μὲ τὸ ὅλκιον κεφάλαιο, πᾶνιο καὶ μεταβλητὸ, ποὺ ἐπενδύεται σὲ κάθε τομεῖα.

Καὶ τοῦτο συμβαίνει γιατί δὲν μπορεῖ νὰ συμβεῖ διαφορετικῶς. Ἄν μεταξὺ τῶν ποσοστῶν κέρδους ὑπῆρχε μεγάλη διάστικσις κατὰ τομεῖς, τὸ σύστημα δὲν θὰ λειτουργοῦσε. Ἄν σ' ἕναν τομεῖα ὑπῆρχε ἕνα ποσοστὸ κέρδους τοῦ 30 ἢ 40% καὶ σὲ ἕναν ἄλλον ποσοστὸ κέρδους 3% ἢ 4%, δὲν θὰ βρισκόταν κεφάλαιο γιὰ νὰ ἐπενδυθεῖ σὲ τομεῖς ὅπου τὸ ποσοστὸ κέρδους εἶναι χαμηλό. Ἀπὸ τὸ ἴδιον τὸ παράδειγμα προκύπτει ἡ μαρξικὴ ἐπιχειρηματολογία: δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι, ἔτσι, ἄρα στὴν πράξιν πρέπει νὰ διαμορφώνεται χάρη στῶν ἀνταγωνισμῶ ἕνα μέσο ποσοστὸ κέρδους ποὺ νὰ διαφασκεῖται ὅτι τελικὰ ἡ συνολικὴ μέζα τῆς υπεραξίας κατανέμεται ἀνάμεσα στοὺς διάφορους τομεῖς μὲ βάση τὴν σημεσία τοῦ ἐπενδυμένου σὺν καλῶν τους κεφαλαίου.

Ἡ θεωρία αὐτὴ ὁδηγεῖ στὴν θεωρία τοῦ γίνεσθαι, σ' αὐτὸ ποὺ ὁ Μάρξ ὀνομάζει νόμο τῆς πτωτικῆς τάσεως τοῦ ποσοστοῦ κέρδους.

Ἡ ἀρετηρία τοῦ Μάρξ ἦταν μία διαπίστωσις τὴν ὁποία ἔκριναν, ἡ νόμιζαν ὅτι ἔκριναν, ὅλοι οἱ οἰκονομολόγοι τοῦ καιροῦ του, ὅτι δηλαδή ὑπῆρχε μία χρόνια τάση πτώσεως τοῦ ποσοστοῦ κέρδους. Ὁ Μάρξ, ποὺ πάντα ἐπιθυμοῦσε νὰ δείξει, στοὺς Ἀγγλοὺς οἰκονομολόγους, πόσο ἀνώτερος ἦταν ἀπὸ αὐτοὺς χάρη στὴν μέθοδόν του, πίστευε ὅτι μέσα σὲ θεωρητικὸ του σχῆμα ἀνακάλυψε τὴν ἐξήγησιν τοῦ ιστορικοῦ φαινομένου τῆς πτωτικῆς τάσεως τοῦ ποσοστοῦ κέρδους.¹¹

Τὸ μέσο κέρδος ἀναλαγεῖ πρὸς τὸ σύνολο τοῦ κεφαλαίου, πρὸς τὸ σύνολο δηλαδή τοῦ παγίου καὶ τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου. Ἡ υπεραξία ἔμως πραγματοποιεῖται πάνω σὲ μεταβλητὸ κεφάλαιο, δηλαδή πάνω στὴν ἐργασία τῶν ἀνθρώπων. Ἡ ὀργανικὴ σύνθεσις τοῦ κεφαλαίου μετασχηματίζεται στὴν βαθμὴ ποὺ ἐξελίσσεται ὁ καπιταλισμὸς καὶ ἐκτεχνολογεῖται: ἡ παραγωγὴ, καὶ τὸ πρῆμα, τὸ ὁποῖο καλύπτει τὸ μεταβλητὸ κεφάλαιο μέσα σὲ συνολικὸ κε-

φάλαγο, περιτριζέται. 'Ο Μάρξ συνάγει από δω το συμπέρασμα, ότι το ποσοστό κέρδους έχει πτωτική τάση στο μέτρο που μετασχηματίζεται ή οργανική σύνθεση του κεφαλαίου και που περιορίζεται το τμήμα του μεταβλητού κεφαλαίου μέσα στο συνολικό κεφάλαιο.

'Ο νόμος της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους έδινε ξανά στον Μάρξ μεγάλη πνευματική εκανοποίηση. Πίστευε, πράγματι, ότι είχε αποδείξει, με επιστημονικά τεκτονημένα τρόπο, κάτι που οι παρατηρητές είχαν διαπιστώσει, αλλά δεν το εξηγούσαν ή το εξηγούσαν άσχημα. Και πίστευε επίσης ότι επανέβρισκε γιά μία ακόμη φορά αυτό που έ δάσκαλός του έ Hegel θά ένόμαζε πανουργία του Λόγου, δηλαδή την αυτόκαταστροφή του καπιταλισμού μέσω ενός άδηλου μηχανισμού, που λειτουργεί ταυτόχρονα δικέσπου των ανθρώπων και πάνω από τά κεφάλια τους.

Πράγματι, ή τροποποίηση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου έγινε άναπόφευκτη από τον ανταγωνισμό και έπίσης από την επιθυμία των εργοδοτών να περιορίσουν τον άναγκαίο χρόνο έργασίας. 'Ο ανταγωνισμός των καπιταλιστικών επιχειρήσεων αύξάνει την παραγωγικότητα ή αύξηση της παραγωγικότητας εκφράζεται φυσιογνωικά στην εκμηχάνιση της παραγωγής, δηλαδή στην σφερέκωση του μεταβλητού κεφαλαίου σε σχέση προς το πάγκο. Με άλλα λόγια, έ ανταγωνιστικός μηχανισμός μέσω οικονομίας σφιγμένης στο κέρδος τείνει στην συσσώρευση του κεφαλαίου, στην εκμηχάνιση της παραγωγής και στην σφερέκωση του μέρους του μεταβλητού κεφαλαίου μέσα στο όλικό κεφάλαιο. 'Ο άδήςματος αυτός μηχανισμός προκαλεί έπίσης και την πτωτική τάση του κέρδους και καθιστά έτσι όλο και δυσχερέστερη την λειτουργία μέσω οικονομίας, που στο σύνολό της στρέφεται γύρω από τίν έξοχα της επιδίωξης του κέρδους.

Εκνεφρίσουμε εδώ ακόμη μία φορά το θεμελιώδες σχήμα της μαρξικής σκέψης, το σχήμα δηλαδή μιας ιστορικής άναγκαιότητας που περνά μέσα από την δράση των ανθρώπων, προκαλώντας ταυτόχρονα πάνω από την δράση του καθενός τους, τά σχήμα ενός ιστορικού μηχανισμού που τείνει στην καταστροφή του καθοριστός μέσω του παγκοσμίου των έσώτερων νόμων της λειτουργίας του.

Τό κέντρο και ή πρωτοτυπία της μαρξικής σκέψης βρίσκονται κατά την γνώμη μου στην σύζευξη μιας άνάλυσης λειτουργικής με μιάν άνάλυση του άναπόφευκτου γένεσθαι. 'Ο καθένας, δρώντας έλλογα με βάση τό συμφέρον του, συμβάλλει στην καταστροφή του κοινού συμφέροντος όλων ή τουλάχιστον όλων των έναπορρομένων γιά την σωτηρία του καθεστώτος.

'Η θεωρία αυτή άποτελεί ένα είδος άντιστροφής των ούσιωδών προτάσεων των φιλελευθέρων. Γιά τους φιλελεύθερους έ καθένας, εργαζόμενος γιά τό δικό του συμφέρον, εργάζεται και γιά τό συμφέρον του συνόλου. Γιά τον Μάρξ έ καθένας, εργαζόμενος γιά τό συμφέρον του, συμβάλλει στην άναγκαία λειτουργία και στην τελική καταστροφή του καθεστώτος. 'Όπως και στο Κομμουνιστικό Μανιφέστο, έτσι κι εδώ έπιστρατεύεται έ μύθος του μαθητεύμενου μάγου.

Αυτό που αποδείξαμε ως τώρα είναι ότι τό ποσοστό του κέρδους τείνει να πέσει εξαιτίας της τροποποίησης της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου όμως από το ποσοστό κέρδους και κάτω έ καπιταλισμός δεν μπορεί πιά να λειτουργήσει. 'Ο Μάρξ δεν δίνει καμία σφρά ή άπάντηση στο Κεφάλαιο, γιατί καμία έλλογη θεωρία δεν επιτρέπει να προσδιορισθεί τό άπαράτητο γιά τή λειτουργία του συστήματος ποσοστό κέρδους. ¹² Με άλλα λόγια, έ νόμος της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους συνεπάγεται, αύστηρά μιλώντας, ότι ή λειτουργία του καπιταλισμού θά γίνει όλο και δυσχερέστερη στο βαθμό που αυξάνει ή εκμηχάνιση κι ή παραγωγικότητα, δεν άποδεικνύει όμως την τελική καταστροφή και άκαυτη λυγότερο την σιγή της τελικής καταστροφής.

Ποιές είναι, λοιπόν, οι θέσεις που άποδεικνύουν την άναποφευκτική του καθεστώτος; Περιέργως, οι μόνες θέσεις, που σκεπθούν ν' άποδείξουν την άναποφευκτική του καπιταλισμού, είναι οι ίδιες εκείνες τις οποίες βρίσκουμε στο Κομμουνιστικό Μανιφέστο και στα έργα που γράστηκαν από τον Μάρξ πριν κάνει τις προχωρημένες μελέτες του στην πολιτική οικονομία. Είναι εκείνες που άφορούν την προλεταριακή και την εξαθλίωση. Προ-

λατριοποίηση σημαίνει: ότι στο μέτρο που αναπτύσσεται το καπιταλιστικό σύστημα τα ενδιαμέσα στρώματα μεταξύ καπιταλιστών και προλεταρίων οφείνται και αποσυντίθενται, ενώ όλα και υπό πολλή επιπόρση των στρωμάτων αυτών απορροφούνται από το προλεταριάτο. Έξωθλίωση είναι ή διαδικασία, μέσα στην οποία οι προλεταριοί τείνουν να φτωχύνουν όλο και πιο πολύ στον βαθμό που αναπτύσσονται οι παραγωγικές δυνάμεις. Αν υποθέσει ότι όσο περισσότερο παράγουν οι εργατικές μάζες τόσο περισσότερο μειώνεται ή αγοραστική τους δύναμη, τότε είναι πράγματι πιθανό ότι οι μάζες αυτές θα έχουν την τάση να εξανεμισθούν. Σύμφωνα με την υπόθεση αυτή δηλαδή, ή μηχανισμός της αυτοκαταστροφής του καπιταλισμού είναι κοινωνιολογικές και περιβάλλει μέσα από την συμπεριφορά των κοινωνικών ομάδων. Είτε πάλι, με βάση μόνον ήλη υποθέση, τα εισοδήματα που κατανέμονται στις λαϊκές μάζες δεν έπικρύβουν για να απορροφήσουν την αυξανόμενη παραγωγή, και στην περίπτωση αυτή έχουμε παραγωγή του καθεστώτος εξαιτίας του ότι είναι άνεργοι να αποκαταστήσει την ισότητα μεταξύ των έμμεσων που παράγονται και των έμμεσων που ζήτησαν στην αγορά οι καταναλωτές.

Δύο παραστάσεις είναι δυνατό να σχηματίσουμε πάνω στην διαλεκτική της αυτοκαταστροφής του καπιταλισμού: την παραστάση μιας οικονομικής διαλεκτικής, που αποτρέπει μία νέα έκρηξη της αντίφασης ανάμεσα στις άπειρα αυξανόμενες παραγωγικές δυνάμεις και στις παραγωγικές σχέσεις που περιορίζουν όσα εισοδήματα κατανέμονται στις μάζες και την παραστάση ενός κοινωνιολογικού μηχανισμού, που εκδηλώνεται μέσα από την όλη και ανεπαρκέστερη ικανοποίηση των προλεταριοποιημένων εργαζομένων και των άλλων, μέσα από την εξέγερση τούτων των τελευταίων.

Πώς αποδυναμώνεται όμως ή εξωθλίωση; Γιατί να πρέπει, στο σχήμα του Μάρξ, να εισοδήματα κατανέμονται στους εργαζόμενους να μειώνονται, απόλυτα και σχετικά, στο μέτρο που αυξάνει ή παραγωγική δύναμη;

Στην προκημιακή-τητα δεν είναι εύκολο να αποδειχθεί ή εξωθλίωση, ακόμη και στο ίδιο το σχήμα του Μάρξ. Παράγματι, σύμφωνα με την θεωρία του, ή μισθός ισούται με την ποσότητα των

αναγκαίων για την ζωή του εργατή και της οικογενείας του έμμεσων. Παράλληλα, ή Μάρξ προσθέτει άμέσως ότι τα αναγκαία στην ζωή του εργατή και της οικογενείας του δεν είναι αντικείμενα άκριβους μαθηματικού υπολογισμού αλλά το αποτέλεσμα μιας κοινωνικής αποτίμησης που μπορεί να αλλάζει από κοινωνία σε κοινωνία. Αν δεχθούμε ως έλάχιστο όριο την κοινωνική αυτή αποτίμηση του βιοτικού επιπέδου, θα πρέπει μάλλον να συμπεράνουμε ότι το βιοτικό επίπεδο των εργαζομένων θα ύψωθεί. Γιατί είναι πιθανό ότι κάθε κοινωνία θα θεωρεί ως έλάχιστο όριο επιπέδου ζωής εκείνο που άντιστοιχεί στις παραγωγικές της δυνατότητες. Άλλωστε αυτό συμβαίνει στην παραγωγική: το βιοτικό επίπεδο που θεωρείται ως έλάχιστο όριο στην σημερινή Γαλλία και τις Ηνωμένες Πολιτείες είναι πολύ ύψώτερο από το άντιστοιχο του προηγούμενου αιώνα. Βέβαια ή κοινωνική αυτή αποτίμηση του έλάχιστου όριου δεν είναι άπλυτη άκρίβειας αλλά κατά προσέγγιση. Όμως οι υπολογισμοί του έλάχιστου όριου βιοτικού επιπέδου από μέρος των συνδικατών είχαν πάντοτε κάποια σχέση με τις δυνατότητες της οικονομίας. Αν λοιπόν το ύψος των μισθών όριζόταν: βάσει ενός συλλογικού υπολογισμού του έλάχιστου όριου, μάλλον θα πρέπει να υπάρχει αύξηση του.

Άλλωστε, σύμφωνα με τον ίδιο τον Μάρξ, δεν αποκλείεται να αυξηθεί το βιοτικό επίπεδο των εργαζομένων χωρίς να μεταβληθεί το ποσοστό της εκμετάλλευσης. Άρκεί ή ανάπτυξη της παραγωγικότητας να επιτρέψει την δημιουργία αξίας ίσης με τον μισθό μέσα σε το περιλαμβανόμενο διάστημα αναγκαίας εργασίας. Η παραγωγικότητα επιτρέπει την αύξηση του παραγωγικού επιπέδου ζωής των εργαζομένων στο πλαίσιο του μαρξικού σχήματος χωρίς να μειωθεί το ποσοστό εκμετάλλευσης.

Αν είναι δεδομένη ή ύψωση της παραγωγικότητας και κατά συνέπεια ή περιορισμός της διάρκειας της αναγκαίας εργασίας, δεν μπορούμε να αποκλείσουμε την αύξηση του παραγωγικού βιοτικού επιπέδου ζωής, εκτός αν υποθέσουμε μία επιπλέον αύξηση του ποσοστού εκμετάλλευσης. Όμως ή Μάρξ μας λέει ότι το ποσοστό εκμετάλλευσης στις διάφορες περιόδους είναι σχεδόν σταθερό.

Με άλλα λόγια, αν ακολουθήσουμε τον οικονομικό μηχανισμό, όπως τον ανέλυσε ο Μάρξ, διόλου δεν αποδεικνύεται η εξελικτική, και θάπρεπε μάλλον να συμπεράνουμε κύριο που πράγματι συνέβη, δηλαδή την απόφωση του πραγματικού επιπέδου ζωής των εργα-
τών.

Από που λοιπόν συνάγει ο Μάρξ την απόδειξη της εξελικτι-
σης; Ή μοναδική απόδειξη, κατά την γνώμη μου, μάς δίνεται με
βάση ένα κοινωνικό δημογραφικό μηχανισμό, εκείνον του βιομη-
χανικού εφοδισμού στρατού. Αυτό που επιτρέπει τους μισθούς να
άνεβουν είναι το γεγονός ότι υπάρχει μόνιμα ένα πλεόνασμα άχρη-
σιμοποιημένων εργατικών χειρών που ρίχνει το βάρος του στην άγο-
ρά εργασίας και τροποποιεί τις σχέσεις ανταλλαγής εργατών και
καπιταλιστών προς ζημία των εργατών.

Στην θεωρία του Κεφαλίου η εξελικτική δεν είναι ένας στενός
οικονομικός μηχανισμός, είναι μία οικονομικο-κοινωνιολογική θεω-
ρία. Το κοινωνιολογικό στοιχείο είναι η ιδέα που ο Μάρξ συμμε-
ρίζταν με τον Ricardo αλλά που δεν τον ικανοποιούσε πλήρως,
ετι, δηλαδή από την στιγμή που οι μισθοί τείνουν να ύψιθουν αβιά-
νει η γεννητικότητα και δημιουργείται έτσι πλεόνασμα εργατικών
χειρών. Ο καθαρά οικονομικός μηχανισμός — που συνιστά και την
θέση του Μάρξ — είναι ότι δημιουργείται τεχνολογική ανεργία. Η
διαρκής εκμηχάνιση της παραγωγής τείνει στην απελευθέρωση ενός
μέρους των χρησιμοποιούμενων εργασιών. Ο εφεδρικός στρατός
είναι ανεβώς ή έκφραση του μηχανισμού, σύμφωνα με την όποια
συντελείται η τεχνικο-οικονομική πρόοδος στον καπιταλισμό. Ο
στρατός τουτος βασκίνει πάνω στο επίπεδο των μισθών και τους
επιτρέπει να ανεβούν. Αν αυτός έλειπε, θα ήταν δυνατό να έισο-
ματώσουμε στο μαρξικό σχήμα το ιστορικό γεγονός της ύψωσης
του εργατικού βιοτικού επιπέδου χωρίς να απορρίψουμε τα αυ-
σιώδη στοιχεία της θεωρίας.

Στην περίπτωση αυτή θα έακολουθούσε να υπάρχει το έρ-
τημα: γιατί είναι άναγκη ή αυτοκαταστροφή του καπιταλισμού;
Έχω την αίσθηση ότι, τελειώνοντας το διάβασμα του Κεφαλαίου,
έχουμε ανακαλύψει τους λόγους για τους οποίους η λειτουργία του
συστήματος γίνεται όλοένα και πιο δυσχερής, αν και η πρόταση

τούτη μου φαίνεται ιστορικά εσφαλμένη, δεν νομίζω όμως ότι ανα-
καλύπτουμε μία όριστική απόδειξη της αυτοκαταστροφής του κα-
πιταλισμού, εκτός αν συμπεράνουμε ότι οι λαοί μάς ούα εξεγερ-
θούν από άγονάκτηση για την μοίρα που τους έλαχε· αν όμως η
μοίρα αυτή δεν είναι τέτοια ώστε να προκαλεί έμφα άγανάκτηση,
όπως συμβαίνει, ως πούμε, στις Ήνωμένες Πολιτείες, τότε το
Κεφάλαιο δεν μάς δίνει κίνητρα για να πιστέψουμε ότι η ιστορική
καταδίκη του καθεστώτος είναι αναπόφευκτη.

Όμως και τα καθεστώτα που μάς είναι γνωστά από το παρελ-
θόν ήταν από θεωρητική άποψη ικανά να επιβιώσουν, κι όστόσο
αφανίστηκαν. Δεν πρέπει να βγάλουμε βεβαιωμένα συμπεράματα
από το ότι ο θάνατος του καπιταλισμού δεν έχει αποδειχθεί από
τον Μάρξ. Τα καθεστώτα μπορούν να πεθάνουν δίχως να έχουν
καταδικασθεί σε θάνατο από τους θεωρητικούς.

3. Οι άμφιλογίες της μαρξικής φιλοσοφίας.

Το κέντρο της μαρξικής σκέψης είναι μία κοινωνιολογική και
ιστορική έρμηνεία του καπιταλιστικού καθεστώτος, που είναι κα-
ταδικασμένο εξαιτίας των αντιθέσεων του να τραβήξει προς την
επανάσταση και προς ένα καθεστώς μη άναγωγιστικά.

Είναι αλήθεια ότι ο Μάρξ πίστευε πως η γενική θεωρία της
κοινωνίας, την όποια συνήγαγε από την μελέτη του καπιταλισμού,
μπορεί και πρέπει να χρησιμοποιεί για την κατανόηση και των
άλλων τύπων κοινωνίας. Έντούτοις δεν υπάρχει άμφιβολία ότι κο-
ρίως τον άπασχολεί η έρμηνεία της δομής και της πορείας του
καπιταλισμού.

Γιατί η ιστορική αυτή κοινωνιολογία του καπιταλισμού έρμη-
νεύθηκε με τόσο διαφορετικούς τρόπους; Γιατί είναι σε τέτοιο
βαθμό άμφιλογη; Οι λόγοι που φαίνονται ότι συνωψίζονται ούσια-
στικά σε τρεις, άκόμη και αν αφήσουμε στην άκρη τις συντηχικές,
ιστορικές και μεταθωόνάτες αίτιες, καθώς και την μοίρα των κι-
νημάτων και των κοινωνιών που επικαλέσθηκαν τον μαρξισμό.

Ή μαρξική αντίληψη της καπιταλιστικής κοινωνίας και των

κοινωνιών γενικά είναι κοινωνιολογική, ή κοινωνιολογία όμως αυτή έχει ως σημείο αναφοράς της μία φιλοσοφία. Οι σχέσεις φιλοσοφίας και κοινωνιολογίας, μία και μπορούν να κατανοηθούν παλλαπλά, γενούν πλήθος ερμηνευτικές δυσκολίες.

Έξάλλου, ή κυρίως εἰπὼν κριτική κοινωνιολογία γεννᾷ διάφορες ἐρμηνείες, ἀνάλογα μὲ τὸν λογότερο ἢ περισσότερο δογματικὸ ὅριμό που δίνεται σὲ ἔννοιες ὅπως παραγωγικὲς δυνάμεις ἢ παραγωγικὲς σχέσεις καί, ἀκόμη, ἀνάλογα μὲ τὸ ἂν θεωρεῖται ἡ ἔξη, ὅτι τὸ σύνολο τῆς κοινωνίας προσδιορίζεται αὐτοδυνῶς ἢ καθορίζεται ἀπὸ τὴν ὑποδομή. Οἱ ἔννοιες, πάλι, τῆς ὑποδομῆς καὶ τοῦ ἐποικοδομημάτων εἶναι ἀσαφεῖς καὶ προσφέρονται σὲ ἐπέχεινους θεωρητικολογίες.

Τέλος, οἱ σχέσεις οἰκονομίας καὶ κοινωνιολογίας προσφέρονται σὲ ποικίλες ἐρμηνείες. Κατὰ τὸν Μάρξ ἡ κοινωνία στὸ σύνολό της κατανοεῖται μὲ ἀφετηρία τὴν οἰκονομικὴ ἐπιστήμη, ὅμως οἱ σχέσεις οἰκονομικῶν φαινομένων καὶ κοινωνικοῦ συνόλου εἶναι ἀμφίλογες.

Θεωρῶ καταρχὴν τὴν ἔξῃς θέση ὡς ἀκαμφτήρητη, δηλαδὴ ὡς θέση ποὺ ἡ προφανὲς τῆς συνάγεται ἀπὸ ἑἴς τὰ κοίμενα. Ὁ Μάρξ ἄλλοι ἀπὸ τὴν φιλοσοφία στὴν πολιτικὴ οἰκονομία περιγράφει ἀπὸ τὴν κοινωνιολογία, καὶ μέχρι τὸ τέλος τῆς ζωῆς του παρέμεινε φιλόσοφος. Θεώρησε πάντοτε ὅτι ἡ ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητος, καθὼς ἐκτυλίσσεται διαμέσου τῆς διαδυγῆς τῶν καθεστῶτων καὶ καθὼς καταλήγει σὲ μία μὴ ανταγωνιστικὴ κοινωνία, ἔχει μία φιλοσοφικὴ σημασία. Ὁ ἄνθρωπος δημιουργεῖ τὸν ἑαυτό του διὰ μέσου τῆς ἱστορίας καὶ ἡ ἀπόληξη τῆς ἱστορίας σημαίνει, κυνὸχρονα καὶ τὸ τέλος τῆς φιλοσοφίας. Ἡ φιλοσοφία, ποὺ ὁρίζει τὸν ἄνθρωπο, πραγματώνεται κι ἡ ἴδια διὰ τῆς ἱστορίας. Τὸ μὴ ἀνταγωνιστικό, μετακαπιταλιστικὸ καθεστὼς δὲν εἶναι ἀπλῶς ἓνας κοινωνικὸς τύπος μεταξὺ τῶν ἄλλων· εἶναι τὸ τέλειμ τῆς ἀναζήτησης τῆς ἀνθρωπότητος ἀπὸ μέρους τοῦ ἑαυτοῦ της.

Ἄν ὅμως ἡ φιλοσοφικὴ ἀνὴ σημασία τῆς ἱστορίας εἶναι ἀναμφισβήτητη, δὲν πᾶνουν νὰ ὑπάρχουν ἀρκετὰ δίσκοιλα προβλήματα.

Εἶναι κλασικὴ ἡ ἐξήγηση τῆς σκέψης τοῦ Μάρξ μὲ βάση τὴν διαστύρωση τριῶν ἐπιδράσεων, τίς ὁποῖες ἀπεικονίσαν ὁ ἴδιος ὁ "Ενγκελς: τίς ἐπιδράσεις τῆς γερμανικῆς φιλοσοφίας, τῆς ἀγγλικῆς οἰκονομίας καὶ τῆς γαλλικῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης. Ἡ ἀπορρόμηση τούτη φαίνεται κοινότοπη καὶ οἱ πῶς λεπτολόγοι ἐρμηνευτὲς σήμασα τὴν παρεφροσύνη. Πρόπει ὅμως νὰ ἀρχίσουμε ἀπὸ τῆς μὴ λεπτολεπτεῖς ἐρμηνείας, ἀπὸ αὐτὰ δηλαδὴ ποὺ ὁ ἴδιος ὁ Μάρξ καὶ ὁ ἴδιος ὁ "Ενγκελς μᾶς εἶπαν γιὰ τίς πηγές τῆς σκέψης τους. Κατὰ τὴν ἀπόψή τους συνέχισαν τὴν γερμανικὴ κλασικὴ φιλοσοφία, γιὰτὶ συγκατανοῦσαν μία ἀπὸ τίς κυριαρχικὲς ἰδέες τῆς ἐγγλεϊκῆς σκέψης, τὴν ἰδέα δηλαδὴ ὅτι ἡ διαδοχὴ τῶν κοινωνιῶν καὶ τῶν καθεστῶτων ἐκφράζει ταυτόχρονα τὰ στάδια τῆς φιλοσοφίας καὶ τὰ στάδια τῆς ἀνθρωπότητος.

Δεύτερο, ὁ Μάρξ μελέτησε τὴν ἀγγλικὴ οἰκονομία· χρησιμοποίησε τίς ἔννοιες τῶν "Αγγλῶν οἰκονομολόγων· ἐγκαταστάθηκε μερικὲς ἀπὸ τίς θεωρίες ποὺ ἦταν στὸν καιρὸ του ἀποδεκτές, γιὰ παραδειγμα τὴν θεωρία τῆς ἀξίας-ἐργασίας ἢ τὸ νόμο τῆς πτωτικῆς τάσης τοῦ ποσοστοῦ κέρδους, ποὺ ἔλλωστε τὸν ἐξήγησε διαφορετικὰ. Πίστεψε ὅτι χρησιμοποιοῦντας τίς ἔννοιες καὶ τίς θεωρίες τῶν "Αγγλῶν οἰκονομολόγων θὰ ἔδινε μία αὐστηρὰ ἐπιστημονικὴ φόρμουλα γιὰ τὴν καπιταλιστικὴ οἰκονομία.

Τέλος, δανείσθηκε ἀπὸ τοὺς Γάλλους ἱστορικούς καὶ σοσιαλιστὲς τὴν ἔννοια τῆς ταξικῆς πάλης, ἡ ὅποια βεβαιεταὶ πράγματι, σχεδὸν παντοῦ στὰ ἱστορικὰ ἔργα τοῦ τέλους τοῦ 18ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰῶνα. Ὁ Μάρξ δίκως, σύμφωνα μὲ τὴν δική του μαρτυρία, πρόσθεσε εἰς μία νέα ἔννοια. Ἡ διαίρεση τῆς κοινωνίας σὲ τάξεις δὲν εἶναι φαινόμενο συνδεδεμένο μὲ τὸ σύνολο τῆς ἱστορίας καὶ τὴν οὐσία τῆς κοινωνίας, ἀλλὰ ἀντιστοιχεῖ σὲ μία δεδομένη ὥση. Σὲ μία μεταγενέστερη ὥση ἡ διαίρεση σὲ τάξεις μπορεῖ νὰ ἐξαλειφθεῖ.¹⁸

Οἱ τρεῖς αὐτὲς ἐπιδράσεις ἀσκήθηκαν πάνω στὴν σκέψη τοῦ Μάρξ καὶ προσέφεραν μὲν ἔγερση, ἀν καὶ ἀρκετὰ χοντροκομμένη, ἐρμηνεία τῆς σύνθεσης ποὺ πραγματοποιήσαν οἱ Μάρξ καὶ "Ενγκελς.

Όπως τούτη ή ανάλυση τών επιδράσεων άρνηει άνοχτά τά περισσώτερα από τά σημαντικά προβλήματα, και ιδιαίτερα τó πρόβλημα τής σχέσης Hegel και Μάρξ.

Η πρώτη δυσκολία τού προβλήματος βρίσκεται καταρχήν και προπάντων στο γεγονός ότι ή έρμηνεία τού Hegel είναι τουλάχιστον τó ίδιο αμφισβητούμενη όσο και τού Μάρξ. Μπορούμε νά προσεγγίσουμε ή νά απομακρύνουμε κατά βούληση τις δύο θεωρίες, άλλάγια με τó νόημα πού δίνουμε στην σκέψη τού Hegel.

Ένας εύκολος τρόπος νά δείξουμε έναν Μάρξ έγγειωνό είναι νά παρουσιάσουμε τόν Hegel μαρξιστή. Η μέθοδος αυτή χρησιμοποιήθηκε με τάλαντο, πού έγίζει τά όρια τής ιδιοφυίας ή τής μυστικοποίησης, από τόν Α. Κορένα. Στην έρμηνεία του ό Κορένα έχει μαρξιστοποιήσει σέ τέτατο σημείο τόν Hegel, ώστε δέν υπάρχει πιά άμφισβόλια γιά τήν προσήλωση τού Μάρξ στή έργο τού Hegel.¹¹

Αντίθετα, έν δέν άγαπά κανείς τόν Hegel, όπως ό G. Cuvilh, τότε άρκεεί νά τόν παρουσιάσει σύμφωνα με τά έγγειρίδια Ιστορίας τής φιλοσοφίας, δηλαδή ως έναν ιδεαλιστή φιλόσοφο πού αντιλαμβάνεται τó Ιστορικό γίνεσθαι ως γίνεσθαι τού πεινματος, γιά νά γίνει άμέσως ό Μάρξ ουσιαστικά άντιπαραγινόμενος.¹²

Όπως και έν έχει τó πράγμα, όρισμένα άναμφισβήτητα ένει λιανά θέματα έκπαινεύονται στην σκέψη τού Μάρξ, τόσο στή νεανικά του έργα όσο και στή έργα τής ώριμότητάς.

Ο Μάρξ γράφει: στην τελειοτάτα από τις έντεκα θέσεις γιά τόν Feuerbach: «Οί φιλόσοφοι έρμήνευσαν μέχρι τώρα τόν κόσμο με διάφορους τρόπους, τó πρόβλημα όμως είναι νά τόν αλλάξουμε, (φιλοσοφικές μελέτες, σ. 64).

Γιά τόν συγγραφέα τού Κεφαλαίου, ή κλασική φιλοσοφία, πού απέληξε στή σύσταση τού Hegel, βρίσκεται στή τέρια της. Παράπερα δέν μπορούμε νά προχωρήσουμε γιατί ό Hegel σσχάθηκε τó σύνολο τής Ιστορίας και τó σύνολο τής ανθρώπιότητας. Η φιλοσοφία ολοκλήρωσε τήν στόχα της, πού ήταν ή άνώφευστή της στην ξεκάλωση συνείδηση τών έμπειρων τής ανθρώπινης διατυπώσυνειδητοποίηση αυτή τών έμπειρων τής ανθρώπινης διατυπώνεται στην φαινομενολογία τού πνεύματος και στην Έγκυκλοπαί-

δεια.¹³ Ο άνθρωπος όμως συνειδητοποιήσε μόν τήν άποστολή του, αλλά δέν τήν πραγματοποιήσε. Η φιλοσοφία είναι καθολική ως συνειδητοποίηση, αλλά ή πραγματικάς κόσμος δέν είναι έναρμονισμένος με τó νόημα πού δίνει ή φιλοσοφία στην ύπαρξη τού ανθρώπου. Τά ιδιότυπα φιλοσοφικά-Ιστορικά πρόβλημα τής μαρξιστικής σκέψης είναι λοιπόν νά δαύμε υπό ποιές συνθήκες ή ραή τής Ιστορίας μπορεί νά πραγματοποιήσει τήν άποστολή τού ανθρώπου όπως τήν στοχάσθηκε ή έγγειωνή φιλοσοφία.

Η άναμφισβήτητη φιλοσοφική κληρονομιά τού Μάρξ είναι ή πεποίθηση ότι τó Ιστορικό γίνεσθαι έχει φιλοσοφική σημασία. Ένα κανονικό οικονομικό και κοινωνικό σύστημα δέν είναι άπλώς μία περιπέτεια, ή οποία θα γίνει άκ τών ύστερων άντικείμενο τής ψυχρής περιόρεας τών έπαγγελματιών Ιστορικών, αλλά ένα στάδιο τού γίνεσθαι τής άνθρωπότητάς.

Ποιά είναι λοιπόν αυτή ή ανθρώπινη φύση κι αυτή ή άποστολή τού ανθρώπου τού ή Ιστορία όρείλει νά τήν πραγματοποιήσει, ώστε νά πραγματοποιηί έτσι ή Ιδια ή φιλοσοφία;

Στή έρώτηση αυτή υπάρχουν στή νεανικά έργα τού Μάρξ διάφορες άπαντήσεις πού περιστεύονται όλες τους γύρω από όρισμένες έννοιες, όπως τήν καθολικότητα (universality) και τήν ολότητα (totalité), πούναι έννοιες θετικές, ή αντίθετα τήν άλλωτρίωση (aliénation), πούναι έννοιες άρνητικές.

Τό έταμο, έτσι όπως έμφανίζεται στην φιλοσοφία τού δικαίου τού Hegel¹⁴ και στίς κοινωνίες τού καιρού του, ζει πράγματι: σέ μία διπλή και άνταρτική κατάσταση. Από τó ένα μέρος είναι πολιτής και ως τέτοιος συμμετέχει στή κράτος, δηλαδή στην καθολικότητα. Είναι όμως πολίτης μιά φορά μονάχα κάθε τέσσερα ή πέντε χρόνια, μέσα στή έμπειρία τής τυπικής δημοκρατίας, και ή ιδιότητά του ως πολίτη έκτελείται με τήν ψήφο. Έξω από τήν μοναδική αυτή δραστηριότητα, όπου έκπληρώνει τήν καθολικότητα του, άήκει σ' αυτό πού ό Μάρξ άποκαλεί, σύμφωνα με τόν Hegel, bürgerliche Gesellschaft, δηλαδή κοινωνία τών ιδιωτών, ως τó σύνολο τών επαγγελματιών δραστηριοτήτων. Ός μέλος, λοιπόν, τής κοινωνίας τών ιδιωτών περιχαρακώνεται μέσα στίς ιδιαιτερότητές του και δέν επικαινώνει με τó σύνολο τής κοινό-

τητας. Είναι ένας εργαζόμενος στις προσταγές ενός έργοδότη ή ένας επιχειρηματίας ξεκομμένος από την συλλογική οργάνωση. Η κοινωνία των ιδιωτών επιποδίζει τα άτομα να πραγματοποιούν την καθολική τους αποστολή.

Για να υπερασφιστεί ή αντίρρηση αυτή θα έπρεπε να μπορούσαν τα άτομα, χάρη στην εργασία τους, να συμμετέχουν στην καθολικήτητα με τον ίδιο τρόπο που συμμετέχουν σ' αυτήν χάρη στην δραστηριότητά τους ως πολίτες.

Τι σημαίνουν οι αφηρημένες αυτές διατυπώσεις; Η τυπική δημοκρατία, ή οποία ορίζεται από την έκλογή των αντιπροσώπων του λαού μέσω της καθολικής ψηφοφορίας και μέσω των αφηρημένων ελευθεριών της ψήφου και της σύζήτησης, δεν φτάνει: τις συνθήκες ζωής και εργασίας του συνόλου των μελών της κοινωνίας. Ο εργάτης, που φέρνει στην αγορά την εργατική του δύναμη για να πάρει σε αντίλλαγμα ένα μισθό, δεν μοιάζει στον πολίτη που κάθε τέσσερα ή πέντε χρόνια εκλέγει τους εκπροσώπους του και, άμεσα ή έμμεσα, αυτούς που τον κυβερνούν. Για να πραγματοποιηθεί ή αληθινή δημοκρατία πρέπει οι ελευθερίες, που στις σύγχρονες κοινωνίες περιορίζονται στο πολιτικό πεδίο, να μεταφερθούν στην συγκεκριμένη, οικονομική ύπαρξη των ανθρώπων.

Για να μπορούσαν όμως τα εργαζόμενα άτομα να μετάσχουν στην καθολικότητα όπως το κάνουν οι πολίτες με το ψηφοδέλτιό τους, για να μπορούσε να πραγματοποιηθεί ή γνήσια δημοκρατία, πρέπει να καταργηθεί ή άτομική ιδιοκτησία των εργαλείων παραγωγής, που έχει ως συνέπεια να θέτει το άτομο στην υπηρεσία άλλων ατόμων, προξενεί την εκμετάλλευση των εργαζόμενων από τους εργοδότες και επιποδίζει τους δεικνους να εργασθούν άμεσα για την κοινότητα, αφού μέσω του καπιταλιστικού συστήμας εργαζονται με στόχο το κέρδος.

Μία πρώτη ανάλυση του θέματος, που εμπεριέχεται στην *Κριτική της εργατικής φιλοσοφίας* του δικαίου, στρέφεται γύρω από την αντίθεση του μερικού και του γενικού, της κοινωνίας των ιδιωτών και του κράτους, της δουλείας του εργαζόμενου και της πραγματικής ελευθερίας του εκλογέα και του πολίτη.¹⁸ Από το κείμενο τούτο πηγάζει μία από τις κλασικές αντιθέσεις στην μαρξί-

κή σκέψη, εκείνη ανάμεσα σε τυπική και πραγματική δημοκρατία, ενώ ταυτόχρονα έδω παρατηρείται μία κάποια μορφή σύζευξης της φιλοσοφικής έμπνευσης με την κοινωνιολογική κριτική.

Η φιλοσοφική έμπνευση εκφράζεται στην άρνηση περιορισμού της καθολικότητας του ατόμου στο πολιτικό πεδίο και μετατρέπεται εύκολα σε κοινωνιολογική ανάλυση. Σε γλώσσα καθημερινή, ή ιδέα του Μάρξ είναι ή ακόλουθη: τί σημαίνει το δικαίωμα ψήφου κάθε τέσσερα ή πέντε χρόνια για άτομα, τα οποία δεν έχουν άλλο μέσο ζωής παρά τους μισθούς που παίρνουν από τ' αφεντικά τους σε συνθήκες που καθορίζουν τ' αφεντικά;

Η δεύτερη έννοια, γύρω από την οποία στρέφεται ή νεανική σκέψη του Μάρξ, είναι ή έννοια του ύλικου ανθρώπου, που ίσως είναι ακόμη περισσότερο θολή από τις ή έννοια του καθολικευμένου ανθρώπου.

Ο ύλικος άνθρωπος είναι εκείνος που δεν έχει άκρωτηριασθεί από τον καταμερισμό της εργασίας. Ο άνθρωπος της σύγχρονης βιομηχανικής κοινωνίας, για τον Μάρξ και τους πιο πολλούς παρτηγητές, είναι ο ειδικευμένος άνθρωπος που απόκτησε μια ειδική παιδεία για ένα συγκεκριμένο επάγγελμα. Το μεγαλύτερο μέρος της ύπαρξής του το περνά κλεισμένος σ' αυτήν την μερική δραστηριότητα και έτσι αφήνει ανεμετλήστες διάφορες επιδεξιότητες και ικανότητες που θα μπορούσαν να αναπτυχθούν.

Απ' αυτήν την άποψη ύλικος άνθρωπος είναι ή μη εξειδικευμένος. Μερικά κείμενα του Μάρξ προτείνουν μια πολυτεχνική εκπαίδευση, που θα προστάμιαζε όλα τα άτομα για τον μεγαλύτερο δυνατό αριθμό επαγγελματιών. Πέρα από την εκπαίδευση αυτή τα άτομα θα μπορούσαν να μην κάνουν την ίδια δουλειά από το πρωί μέχρι το βράδυ.¹⁹

Αν με τον ύλικό άνθρωπο έννοούμε τον άνθρωπο που οι απαιτήσεις του καταμερισμού της εργασίας δεν τον έχουν άκρωτηριασσει ως προς όρισμένες ικανότητές του, τότε ή έννοια αυτή συνιστά μία διαμετρικά έναντίον των συνθηκών που δημιουργεί για το άτομο ή βιομηχανική κοινωνία, διαμετρικά κατανοητή και συμπληρωμένη. Πρόγνωση, ή καταμερισμός της εργασίας έχει ως αποτέλεσμα

λεσμοι να μὴν ἐπιτρέπεται, στὴν πλειοψηφία τῶν ἀτόμων νὰ πραγματοποιήσουν ὅλες τὲς ἐκδηλώσεις. Ἡ κάποια ρομαντικὴ ὁμιλία αὐτῇ διαμικροβία δὲν μοῦ φαίνεται καὶ πολὺ σύμφωνη μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ ἐπιστημονικοῦ σοσιαλισμοῦ. Εἶναι δύσκολο νὰ συλλάβουμε τὸ πῶς μία καπιταλιστικὴ ἢ μὴ καπιταλιστικὴ κοινωνία — ἐκτὸς ἀν εἶναι ἐξαιρετικὰ πλούσια καὶ ἔχει λύσει ὁριστικὰ τὰ πρόβλημα τῆς πενίας — θὰ μπορούσε νὰ ἐκπαιδεύσει ὅλα τῆς τὰ ἕτασμα σὲ ὅλα τὰ ἐπαγγελματικά καὶ τὸ πῶς θὰ μπορούσε νὰ λειτουργήσει μία βιομηχανικὴ κοινωνία στὴν ὁποία τὰ ἄτομα δὲν θὰ ἔχουν ἐξελίξει.

Ἀναζητήθηκε λοιπὸν μία λυγρότερο ρομαντικὴ ἐρμηνεία σὲ ἄλλη κατεύθυνση. Ὁ ὁλικὸς ἀνθρωπὸς δὲν εἶναι ἐκείνος ποὺ ἔχει τὴν ἐκδηλώσει νὰ τὰ κάνει ὅλα, ἀλλὰ ἐκείνος ποὺ πραγματοποιεῖ αὐθεντικὰ τὴν ἀνθρωπιά του καὶ ποὺ ἐπιτελεῖ τὴν δραστηριότητες ποὺ προσδιορίζουν τὸν ἄνθρωπο.

Στὴν περίπτωσιν αὐτῇ ἡ ἐννοια τῆς ἐργασίας ἐρχεται στὸ ἐπίκεντρο. Ὁ ἀνθρώπος νεύεται κυρίως ὡς ὅν ποὺ ἐργάζεται. Ἄν ἐργάζεται ὑπὸ ἀπάνθρωπες συνθήκες ἀποβάλλει τὴν ἀνθρωπιά του, γιὰ τὴν πῶναι νὰ ἐπιτελεῖ τὴν δραστηριότητα ποὺ κατεξοχὴν συνιστᾷ τὴν ἀνθρωπιά αὐτῇ μέσῃ σὲ κατάλληλες συνθήκες. Πράγματι σὲ νεκρικὰ ἔργα τοῦ Μάρξ, καὶ ἰδιαίτερα στὸ *Οἰκονομικο-φιλοσοφικὸ Χειρόγραφο* τοῦ 1844, ὑπάρχει μία κριτικὴ τῶν καπιταλιστικῶν συνθηκῶν ἐργασίας.²⁰

Ἐδῶ συναντᾶμε καὶ τὴν ἐννοια τῆς ἀλλοτριώσεως ποὺ σήμερα ἀποτελεῖ τὸ ἐπίκεντρο τῶν περισσότερων ἐρμηνειῶν τοῦ Μάρξ. Στὸν καπιταλισμὸ ὁ ἄνθρωπος ἀλλοτριώνεται. Γιὰ νὰ πραγματοποιηθῇ ὁ ἄνθρωπος, πρέπει νὰ υπερβῇ τὴν ἀλλοτρίωσιν αὐτή.

Ὁ Μάρξ χρησιμοποιεῖ τρεῖς διαφορετικοὺς ὅρους, ποὺ συχνὰ μεταφράζονται μὲ τὴν ἴδια λέξη: ἀλλοτρίωσις, ἐνῶ οἱ γερμανικοὶ ὅροι δὲν ἔχουν ἀκριβῶς τὴν αὐτὴ σημασία. Πρώτους: γιὰ τοὺς ὅρους *Entfremdung*, *Veräußerung* καὶ *Entfremdung*. Ἐκεῖνος ποὺ σχεδὸν ἀντιστοιχεῖ στὸ γαλλικὸ *aliénation* εἶναι ὁ τελευταῖος, ποὺ ἐτυμολογικὰ σημαίνει: γίνωμαι ξένος πρὸς τὸν ἑαυτὸ μου. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι σὲ ὁρισμένες περιστάσεις ἡ σὲ ὁρισμένες κοινωνίες οἱ συνθήκες, ὑπὸ τὴς ὁποίας διαζίδνται ὁ ἄνθρωπος, εἶναι τέτοιες

ὥστε ἀποξενώνεται ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ του, μὲ τὴν ἐννοια ὅτι δὲν ἀναγνωρίζει πιά τὸν ἑαυτὸ του στὴν δράσιν καὶ στὰ ἔργα του.

Ἡ ἐννοια αὐτῇ τῆς ἀλλοτριώσεως ἀπορρέει προφανῶς ἀπὸ τὴν ἐγγλεϊκὴ φιλοσοφία, ἥπου παίζει κεντρικὸ ρόλο. Ὅπως ἡ ἐγγλεϊκὴ ἀλλοτρίωσις νοεῖται: στὸ φιλοσοφικὸ ἢ μεταφυσικὸ πεδίο. Στὴν ἐγγλεϊκὴ ἀντίληψιν τὸ πνεῦμα, *der Geist*, ἀλλοτριώνεται μόνον τοῦ μέσῃ σὲ ἔργα του· χτίζει πνευματικὰ καὶ κοινωνικὰ οὐδεδομένα· προβάλει τὸν ἑαυτὸ του ἔξω ἀπὸ τὰ ὅρια τοῦ ἑαυτοῦ του. Ἡ ἱστορία τοῦ πνεύματος, ἡ ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητος, εἶναι ἡ ἱστορία τῶν διαδοχικῶν αὐτῶν ἀλλοτριώσεων, στὸ πέρασμα τῶν ὁποίων τὸ πνεῦμα θὰ ἐπανενωθεῖ ὡς κάτοχος τοῦ συνόλου τῶν ἔργων του καὶ τοῦ ἱστορικοῦ του περὶ αὐτοῦ. Στὸν μαρξισμό, συμπυκνωμένη στὴν κατὰ τὴν ἐκδοχὴν τοῦ Μάρξ, ἡ διαδικασία περιλαμβανομένων καὶ τῶν νεανικῶν ἔργων τοῦ Μάρξ, ἡ διαδικασία μεταφυσικῆ ἀπενεύρωσιν, γίνετα ἐκκρηκτικὴ μὲς διαδοχικὰ κοινωνιολογικῆς, ὅπου εἰ ἀνθρώποι ἢ οἱ κοινωνίες αὐτοδομῶν συλλογικῆς ἐργασίας, μέσα σὲ ὁποῖες χάνουν τὸν ἑαυτὸ τους.²¹

Στὴν κοινωνιολογικὴ τῆς ἐρμηνείας, ἡ ἀλλοτρίωσις εἶναι κριτικὴ — τόσο ἱστορικὴ ὅσο καὶ ἡθικὴ καὶ κοινωνιολογικὴ — τῆς ὑπαρχουσας κοινωνικῆς τάξεως πραγμάτων. Στὸ καπιταλιστικὸ καθεστῶς οἱ ἄνθρωποι εἶναι ἀλλοτριωμένοι, ἔχουν χάσει τὸν ἑαυτὸ τους μέσα στὸ σύνολο· ἡ ρίζα ἔλων τῶν ἀλλοτριώσεων εἶναι ἡ οἰκονομικὴ ἀλλοτρίωσις.

Δύο μορφές οἰκονομικῆς ἀλλοτριώσεως ὑπάρχουν, καὶ ἀντιστοίχουν κατὰ προσέγγισιν σὲ δύο κριτικὰς ποὺ διατυπώνονται ὁ Μάρξ ἐκκινεῖ τὸν καπιταλιστικὸν συστήματος. Ἡ πρώτη ἀλλοτριώσις ὁρίζεται στὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία τῶν μέσων παραγωγῆς, ἐνῶ ἡ δεύτερη στὴν ἀναρχία τῆς ἀγορᾶς.

Ἡ ἀλλοτρίωσις ποὺ ὁρίζεται στὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία τῶν μέσων παραγωγῆς ἐκδηλώνεται στὸ ὅτι ἡ ἐργασία, αὐτὴ ἡ οὐσιώδης ἀνθρώπινη δραστηριότητα, ἡ ὁποία προσδιορίζει τὴν ἀνθρώπινα τοῦ ἀνθρώπου, χάνει τὴν ἀνθρώπινα χαρακτηριστικὰ τῆς, ἐφ' ὅσον γιὰ τοὺς μισθωτοὺς δὲν ἀποτελεῖ πιά τίποτε ἄλλο παρὰ μόνον ἓνα μέσα ὑπαρξεως. Ἀντὶ τῆς ἐργασίας νὰ εἶναι ἡ ἑκφραση τοῦ ἴδιου

τοῦ ἀνθρώπου ἔχει υποβαθμισθεῖ σὲ ἐργαλεῖο, σὲ μέσο ζωῆς.

Κι οἱ ἴδιοι οἱ ἐπιχειρηματίες εἶναι ἀλλοτριωμένοι, ἀφεὺ τὰ ἐμπορεύματα, τὰ ὅποια διακίβητον, δὲν ἔχουν ὡς σκοπὸν νὰ καλύψουν τίς ἀνάγκες τοῦ πραγματικὰ κινδυνόοντος αἰ ἄλλοι, παρὰ κομίζονται στὴν ἀγορὰ μὲ στόχο κάποιο ὄφελος. Ὁ ἐπιχειρηματίας γίνετα δοῦλος μιᾶς ἀπρόβλεπτης ἀγορᾶς, υποκείμενος στίς διακυμάνσεις τοῦ ἀνταγωνισμοῦ. Ἐμμεταλλευόμενος τοὺς μεταλλοὺς δὲν ἐξυπηρετοῦται μέσῃ ἐργασίᾳ του, παρὰ ἀλλοτριώνεται πρὸς ἕνα τοῦ ἀνώνυμου μηχανισμοῦ.

Ὅπως κι ὅν ἐμφανισθεῖ ὡς πρὸς τίς λεπτομέρειες ἡ οικονομικὴ αὐτὴ ἀλλοτρίωση, πιστεῖται ὅτι ἡ κεντρικὴ ἰδέα εἶναι ἀκριεστὴ παρὰ. Ἡ κεντρικὴ τῆς οικονομικῆς πραγματικότητος τοῦ καπιταλισμοῦ ἀρχικὰ ὑπάρχει στὴν σκέψη τοῦ Μάρξ κεντρικὴ φιλοσοφικὴ καὶ ἠθικὴ, πρὶν γίνεαι αὐστηρὰ κοινωνιολογικὴ καὶ οικονομικὴ ἀνάλυση.

Μποροῦμε λοιπὸν νὰ ἐκθέσουμε τὴν σκέψη τοῦ Μάρξ σὰ νῆταν ἡ σκέψη ἐνὸς ἀμύγευς οικονομολόγου καὶ κοινωνιολόγου, ἐφόσον στὰ τέλη τῆς ζωῆς του θέλησε νὰ εἶναι ἐπιστήμονας, δηλαδή οικονομολόγος καὶ κοινωνιολόγος, ἂν καὶ ἐφάσε στὴν ἐκνομικοκοινωνικὴ κεντρικὴ ξεκινώντας ἀπὸ φιλοσοφικὰ θέματα. Τὰ φιλοσοφικὰ αὐτὰ θέματα, δηλαδή ἡ καθολικέυστ τοῦ ἀτόμου, ἡ ὀλικὸς ἄνθρωπος καὶ ἡ ἀλλοτρίωση, ἐμπεύουν καὶ προσανατολίζουν τὴν κοινωνιολογικὴ ἀνάλυστ τῶν ἔργων τῆς ὥριμης περιόδου ἀποτοῦ βαθεῖο ἡ κοινωνιολογικὴ ἀνάλυστ τῆς ὥριμης περιόδου ἀποτελεῖ ἀπλὰ καὶ μόνο μιὰν ἀνάπτυξη τῶν φιλοσοφικῶν ἐννοημάτων συλλήψεων τῆς νεανικῆς περιόδου; ἢ, μήπως, ἀντίθετα, ἡ ὥριμη ἀνάλυστ ἀντικαθιστᾷ ὁλότελα τίς φιλοσοφικὰς κλίτες ἐννοητικὰς συλλήψεις; Ἐδῶ τίθεται ἓνα πρόβλημα ἐμφανείας τοῦ δὲν ἔχει ἀκόμη λυθεῖ.

Ἀσφαλῶς ὁ Μάρξ συγκράτησε σὲ ὅλη τὴν ζωὴ του τὰ ολιστορικὰ αὐτὰ θέματα σὺν ἓνα εἶδος γενικοῦ πλαισίου τῆς σκέψης του. Ἡ ἀνάλυστ τῆς καπιταλιστικῆς οικονομίας ἦταν γι' αὐτὸν ἀνάλυστ τῆς ἀλλοτρίωσης τῶν ἀτόμων καὶ τῶν κοινοτήτων, τοῦ εἶχαν χάσει τὴν κυριαρχία τους πάνω στὴν ἰδίαν τους τὴν ὑπαρξὴ μέσῃ σ' ἓνα σύστημα ὑποκείμενο σὲ ἀνεπηρέαστους νόμους. Ἡ

κεντρικὴ τῆς καπιταλιστικῆς οικονομίας ἦταν ταυτόχρονα φιλοσοφικὴ καὶ ἠθικὴ κεντρικὴ τῆς κατὰστασῆς τοῦ ἀνθρώπου μέσα στὸν καπιταλισμό. Στὸ σημεῖο τοῦτο συμπεριζομαι τὴν τρέχουσα ἐμφανεία παρὰ τίς ἀντιρρήσεις τοῦ Althusser.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ ἀνάλυστ τοῦ γίνεσθαι τοῦ καπιταλισμοῦ ἀποτελοῦσε ἐπισηδήριον γιὰ τὸν Μάρξ ἀνάλυστ τοῦ γίνεσθαι τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς ἀνθρώπινης φύσης μέσα στὴν ἱστορία. ἀπὸ τὴν μετακαπιταλιστικὴ κοινωνία ὁ Μάρξ προσδοκοῦσε τὴν πραγματικέυστ τῆς οἰκογενείας.

Ποιὸς ἦταν ἕως αὐτοῦ ὁ ὀλικὸς ἄνθρωπος, τὸν ὁποῖο ἐμελλε νὰ πραγματοποιήσει ἡ μετακαπιταλιστικὴ ἐπανάστασις; Τὸ θέμα προσφέρεται γιὰ συζήτησθ, ἀφεὺ κατὰ βάθος ὁ Μάρξ ταλαντεύεται μεταξὺ δύο κάπως ἀντιφατικῶν θέσεων. Σύμφωνα μὲ τὴν μία, ὁ ἄνθρωπος πραγματοποιεῖ τὴν ἀνθρωπιά του στὴν ἐργασία, καὶ ἡ ἀπελευθέρωσθ τῆς ἐργασίας θὰ σημάνει τὸν ἐξυπνοτισμὸ τῆς κοινωνίας. Ἐδῶ κι ἐκεῖ ὅμως βρίσκουμε καὶ μιὰ ἄλλη ἀντίληψη, σύμφωνα μὲ τὴν ἑτέρα ὁ ἄνθρωπος εἶναι πράγματι ἐλευθερος μόνο ὅταν δὲν ἐργάζεται. Κατὰ τὴν δεύτερη αὐτὴ ἀντίληψη, ὁ ἄνθρωπος πραγματοποιεῖ τὴν ἀνθρωπιά του μόνο στὸν βαθεῖο τοῦ ἡ δόξα τῆς ἐργασίας του περιορίζεται ἐπαρκῶς, ὥστε νὰ τοῦ δίνεται ἡ δυνατότητα νὰ κάνει καὶ κάτι τι ἄλλο ἐκτός ἀπὸ τὸ νὰ δουλεύει, ἐργάζομαι νὰ συνδυάσουμε ἀρίστα τὰ δύο αὐτὰ θέματα, λέγοντας ὅτι ὁ πλήρης ἐξυπνοτισμὸς τῆς κοινωνίας προϋποθέτει καταρχὴν ὅτι οἱ συνθήκες ἐργασίας τοῦ ἀνθρώπου ἐξυπνοτοποιεῖται καὶ ὅτι ταυτόχρονα ἡ διάφορα τῆς ἐργασίας περιορίζεται τόσα, ὥστε ὁ χρόνος ἀνάπαυσης νὰ ἐπιτρέψει τὴν ἀνάγνωσθ τοῦ Πλάτωνα.

Μποροῦμε νὰ ἐκθέσουμε ἀρίστα τὰ δύο αὐτὰ θέματα, λέγοντας ὅτι ὁ πλήρης ἐξυπνοτισμὸς τῆς κοινωνίας προϋποθέτει καταρχὴν ὅτι οἱ συνθήκες ἐργασίας τοῦ ἀνθρώπου ἐξυπνοτοποιεῖται καὶ ὅτι ταυτόχρονα ἡ διάφορα τῆς ἐργασίας περιορίζεται τόσα, ὥστε ὁ χρόνος ἀνάπαυσης νὰ ἐπιτρέψει τὴν ἀνάγνωσθ τοῦ Πλάτωνα.

Ἀπὸ φιλοσοφικὴ ἀποψη, ὡστόσο, παραμένει ἓνα πρόβλημα: ποῖα εἶναι ἡ εὐσιώδης δεκτικότητ, ἡ ἑποῖα ὀρίζει τὸν ἴδιο τὸν ἄνθρωπο καὶ ἡ ἑποῖα πρέπει ν' ἀναπτυχθεῖ, ἔτσι ὥστε ἡ κοινωνία νὰ ἐπιτρέψει τὴν πραγματοποίησθ τῆς οἰκογενείας; Ἄν δὲν ὑπάρξει προσδιορισμὸς τῆς εὐσιώδους ἀνθρώπινης δραστηριότητος, κινδυνεύουμε νὰ ἀχθοῦμε σὲ μιὰ ἐξαιρετικὰ βαλὴ ἀντίληψη γιὰ τὸν ὀλικὸ ἄνθρωπο. Ἡ κοινωνία πρέπει νὰ ἐπιτρέψει: σὲ ἑαυτοὺς τοὺς ἀνθρώπους νὰ πραγματοποιεῖται ὅλες τους τίς ἐκπεπαιστές. Ἡ πρότασθ

τούτη ἐκφράζει ἕναν ὁρατὸ ὄρισμὸ τοῦ ἰδεώδους τῆς κοινωνίας, δὲν εἶναι ὅμως εὐκόλο νὰ τὴν μεταφράσουμε σὲ συγκεκριμένο καὶ ἀκριβὲς πρότζεκτομα. Παράλληλα, εἶναι δύσκολο νὰ καταλογίσουμε ἀποκλειστικά στὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία τῶν παραγωγικῶν ἐργαλείων τὸ γεγονός ὅτι εἴκοι οἱ κῆρυποι δὲν ἐκπληρώνουν ὅλες τοὺς τίς ἐκπληροῦντες.

Μὲ ἄλλα λόγια, φαίνεται νὰ ὑπάρχει ἐξαιρετικὰ μεγάλη δυσκολία ἀνάμεσα στὴν ἀνθρώπινη ἀλλοτρίωση, ποὺ μπορεῖ ν' ἀποδοθεῖ στὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία τῶν ἐργαλείων παραγωγῆς, καὶ στὴν πραγματικὴ τοῦ ὅλιου ἀνθρώπου, ποὺ θὰ ἀκολουθήσει τὴν ἐπανάσταση.

Πὼς ἐναρμονίζεται ἡ κριτικὴ τῆς σύγχρονης κοινωνίας μὲ τὴν ἐλπίδα τῆς πραγματικῆς τοῦ ὅλιου ἀνθρώπου χάρις στὴν ἀπλὴ ἀντανατάσταση τοῦ ἐνὸς τρόπου παραγωγῆς ἀπὸ ἑναν ἄλλον;

Ἐδῶ φαίνεται ταυτόχρονα τόσο τὸ μεγαλεῖο ὅσο καὶ ἡ ἀμολογία τῆς μαρξιστικῆς κοινωνιολογίας. Στὴν οὐσία τῆς εἶναι κοινωνιολογία, θέλει ὅμως νὰ εἶναι φιλοσοφία.

Ξέχοντα ὅμως ἀπὸ τίς παρπάνω ἰδέες, ὑπάρχουν ἀκόμη κάμποσα πικτερινὰ ἢ ἀμφίλογα σημεῖα, τὰ ὅποια ἐξηγοῦν τὴν πολλαπλότητα τῶν ἐξηγητικῶν τῆς σκέψης τοῦ Μάρξ.

Μία ἀπὸ τίς ἀμφιλογίες αὐτές, ποὺ εἶναι ὁρῆς φιλοσοφικῆς, ἀφορᾷ τὴν φύσιν τοῦ ἱστορικοῦ νόμου. Ἡ μαρξιστικὴ ἐρμηνεία τῆς ἱστορίας δεχεται ἕνα νοητὸ γίνεσθαι ὑπερατομικοῦ χαρακτήρα. Μορφὲς καὶ σχέσεις παραγωγῆς βρίσκονται σὲ διαλεκτικὴ σχέση. Μέσω τῆς πώλης τῶν πάλτων καὶ τῆς ἀντίθεσης μορφῶν καὶ σχέσεων παραγωγῆς, ὁ καπιταλισμὸς καταστρέφεται μόνος του. Ἡ γενικὴ αὐτὴ θέληση τῆς ἱστορίας μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ μὲ δύο διαφορετικοὺς τρόπους.

Σύμφωνα μὲ μία ἐρμηνεία, τὴν ὁποία θ' ἀποκαλέσω ἀντικειμενιστική, τούτη ἡ γενικὴ ἀντίληψη γὰρ τίς ἱστορικῆς ἀντιθέσεις, ποὺ ὁδηγοῦν στὴν καταστροφὴ τοῦ καπιταλισμοῦ καὶ στὴν ἔλευση μιᾶς μὴ ἀνταγωνιστικῆς κοινωνίας, ὁ ἀντιστοιχοῦσε σ' αὐτὴ ὄνομαζεται συνήθως «μεγάλες γεφυρὲς τῆς ἱστορίας». Ὁ Μάρξ ἐξ-

χρηρίζει μέσα ἀπὸ τὸ χάος τῶν ἱστορικῶν γεγονότων τὰ οὐσιώδη δεδομένα, ὅ,τι δηλαδή εἶναι πιὰ σημαντικό μέσα στὸ ἴδιο τὸ ἱστορικὸ γίγνεσθαι, χωρὶς νὰ συμπεριλαμβανέται τίς λεπτομέρειες τῶν γεγονότων μέσα στὴν γενικὴ ταύτη σύλληψη.

Ἄν δεχθῶμε τὴν ἐρμηνεία αὐτή, τότε ἡ καταστροφὴ τοῦ καπιταλισμοῦ καὶ ἡ ἔλευση μιᾶς μὴ ἀνταγωνιστικῆς κοινωνίας εἶναι γεγονότα ἐκ τῶν προτέρων γνωστὰ καὶ βέβαια, ἀπροσδιόριστα ἕως ὅς πρὸς τὴν χρονολόγησή τους καὶ τίς ἰδιαιτερεῖς λεπτομέρειές τους.

Ταῦτος ὁ τύπος προβλεψῆς (ὁ καπιταλισμὸς θὰ καταστραφεῖ ἐξαίτιας τῶν ἀντιφάσεων του, ὅμως δὲν ξέρουμε πότε καὶ πῶς) δὲν ἐκπληττίζει βέβαια τὸ πνεῦμα. Μία πρόβλεψη ἀναφερόμενη σὲ συμβεβηκτα ἀπροσδιόριστα ὡς πρὸς τὴν χρονολόγησιν καὶ τὸν συγκεκριμένο τους χαρακτήρα δὲν ἔχει μεγάλη σημασία, ἢ τοιαύτη-στον ἕνας τέτοιος ἱστορικὸς νόμος δὲν μοιάζει καθόλου μὲ τοὺς νόμους τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν.

Αὐτὴ εἶναι μία ἀπὸ τίς δυνατὲς ἐρμηνείες τῆς σκέψης τοῦ Μάρξ, ἡ ὁρθόδοξη σήμερα στὸν σοβιετικὸ κόσμον. Οἱ Σοβιετικοὶ βεβαίως-νοὺν τὴν ἀναγκαιὰ καταστροφὴ τοῦ καπιταλισμοῦ καὶ τὴν ἀντικατάστασή του ἀπὸ μία κοινωνία ποὺ περδεύεται, δηλαδή τὴν σοβιετικὴ, ταυτόχρονα ὅμως ἀνκηρίζουν ὅτι ἡ χρονολογία τοῦ ἀναπνεύοντος αὐτοῦ συμβάντος δὲν εἶναι ἀκόμη γνωστὴ καὶ ὅτι ἡ συγκεκριμένη μορφή τῆς προβλεπτικῆς αὐτῆς καταστροφῆς εἶναι ἀκόμη ἀπροσδιόριστη. Ἡ ἀπροσδιοριστικὴ αὐτὴ παρουσάζει μετὰ πλεονεκτήματα στὸ πεδίο τῶν πολιτικῶν γεγονότων, ἐφ' ὅσον ἔτσι γίνεται δυνατὸ νὰ διακηρύσσεται μὲ κάθε εὐκαιρία ὅτι ἡ συνύπαρξιν εἶναι δυνατή. Τὸ σοβιετικὸ καθεστὸς δὲν χρειάζεται νὰ καταστρέφει τὸ καπιταλιστικὸ, δεδομένου ὅτι τοῦτο ἐδῶ θὰ καταστραφεῖ, ἔτσι ἢ ἄλλιως, μοναχὰ του.²³

Δυνατὴ εἶναι καὶ μία ἄλλη ἐρμηνεία, ποὺ ὁ ἀποκαλέσω διαλεκτικὴ — διαλεκτικὴ ὅχι μὲ τὴν κοινότοπη ἔννοια, ἀλλὰ μὲ μία ἔννοια λεπτή. Κατὰ τὴν ἀπόψη αὐτῆς ἡ μαρξιστικὴ γενικὴ σύλληψη τῆς ἱστορίας γεννιέται ἀπὸ ἕνα εἶδος ἀλληλεπίδρασης μεταξὺ τοῦ ἱστορικοῦ κόσμου καὶ τῆς συνείδησής τοῦ στοχεύεται τὸν κόσμον τοῦτο, ἀπὸ τὴν μιὰ μεριά, καὶ μεταξὺ τῶν διαφόρων το-

μέων της ιστορικής πραγματικότητας, από την άλλη. 'Η διπλή αυτή διλληλεπίδραση μίας επιτρέπεται να αποφύγουμε έτσι δεν μάζεϊναι και πολύ στην παραπάνω αντίληψη σχετικά με τις αμεγάλες γραμμές της ιστορίας. Παράγματι, αν δίσουμε διαλεκτική έρμηνεία στην ιστορική κίνηση, δεν είμαστε πια αναγκασμένοι να παραμερίσουμε τις λεπτομέρειες των γεγονότων και μπορούμε να κατανοήσουμε τα γεγονότα όπως παράγονται, στο συγκεκριμένο τους χαρακτήρα.

Με τον τρόπο αυτό ο Jean-Paul Sartre ή ο Maurice Merleau-Ponty δικτηρούν μερικώς από τις υσιώδεις ιδέες της μαρξιστικής σκέψης, όπως την άλλοτρίωση του ανθρώπου στο πλαίσιο και διαμέσου της ιδιοτικής οικονομίας ή την κυριαρχική δράση των παρνογικών δυνάμεων και σχέσεων. Οι συγγραφείς όμως όπως αυτοί δεν χρησιμοποιούν τις έννοιες αυτές με σκοπό να αντίληψουν ιστορικούς νόμους με την επιστημονική έννοια του έρου ή να υποτιμήσουν τις αμεγάλες γραμμές του γίνεσθαι. Τις χρησιμοποιούν ως αναγκαία εργαλεία για την κατανόηση της κατάστασης του ανθρώπου στο καπιταλιστικό καθεστώς ή για την συσχέτιση των γεγονότων με την κατάσταση του ανθρώπου μέσα στον καπιταλισμό χωρίς να υπάρχει έδω αίτιακρατία με την κύρια έννοια του έρου.

Μία τέτοια τύπου διλεκτική σύλληψη, της οποίας πολλές άλλες εκδοχές βρίσκουμε στους Έλληνες υπαρκτιστές και σε άλλη την μαρξιστική σχολή που αναφέρεται στον Lukács, είναι πια οργανωτητική από φιλοσοφική άποψη, αλλά και αυτή έχει τις δικολίες της.²¹

'Η βασική δυσκολία είναι να δικαιολογηθούν θεωρητικά οι δύο θεμελιώδεις ιδέες του άπλου μαρξισμού, δηλαδή η άλλοτρίωση του ανθρώπου στον καπιταλισμό και η έλευση μιάς μη αναγωνιστικής κοινωνίας μετά την αυτοκαταστροφή του καπιταλισμού. Μία διαλεκτική έρμηνεία πάνω στην βάση της διλληλεπίδρασης μεταξύ υποκειμένου κι αντικειμένου και μεταξύ των τομέων της πραγματικότητας δεν οδηγεί αναγκαία στις δύο παραπάνω θεμελιώδεις θέσεις. Άφήνει αναπάντητο το ερώτημα: με ποιο τρόπο ορίζεται πια είναι ή σφαιρική, έλική και άλληνη έρμηνεία; Αν το κάθε ιστορικό υποκείμενο συγχάζεται την ιστορία από την σκοπιά της

δικής του κατάστασης, τότε γιατί η έρμηνεία των μαρξιστών ή του προλεταριάτου είναι ή έρθη; Και γιατί αυτή είναι ή έλική έρμηνεία;

'Η αντικειμενιστική σύλληψη, ή οποία επικαλείται τους γενικούς νόμους της ιστορίας, έχει το ούσιώδες μειονέκτημα ότι κερρίσει: αναπόφευκτο ένα γεγονός που δεν μπορεί να χρονολογήσει και να διακαρηνίσει από την πλευρά της, ή διαλεκτική έρμηνεία δεν δικαιολογεί θεωρητικά ούτε την αναγκαιότητα της επανάστασης, ούτε τον μη αναγκωνιστικό χαρακτήρα της μετακαπιταλιστικής κοινωνίας, ούτε τον έλικό χαρακτήρα της ιστορικής έρμηνείας.

Μία δεύτερη αμολογία αναφέρεται στην ύψη εκείνου που θα μπορούσαμε ν' αποκαλέσουμε νέπαναστατική προσεχτική. 'Η σκέψη του Μάρξ θέλει να είναι επιστημονική και εντούτοις φαίνεται να έμπεριέχει προσεχτικές, άφου επιτάσσει την επαναστατική δράση ως μόνη νόμιμη συνέπεια της ιστορικής ανάλυσης. "Όπως και πόν, δύο έρμηνείες είναι δυνατές, και μπορούμε να τις συνοψίσουμε στην διατύπωση: Kant ή Hegel; Πρέπει να έρμηνεύσουμε την μαρξική σκέψη μέσα στο πλαίσιο του καπιταλιστικού γένοντος και άξιας, επιστημονικού νόμου και ήθιας προσεχτικής, ή μέσα στο πλαίσιο του μονισμού της έγγελετικής παράδοσης;

Στην ιστορία του μαρξισμού μετά τον θάνατο του Μάρξ υπάρχουν έξ άλλου δύο σχολές, μία καντιανή και μία έγγελετική, από τις οποίες ή δεύτερη είναι πολυπληθέστερη από την πρώτη. 'Η καντιανή σχολή του μαρξισμού εκπροσωπείται από τον γερμανό σοσιαλισμόκράτη Mehring και από τον αυστρομαρξιστή Max Adler, πούνα περισσότερο καντινός παρά έγγελετός, αλλά με ιδιόμορφο τρόπο.²² Οι καντιανοί λένε: δεν μπορείς να πράξεις από το γεγονός στην άξια, από την κρίση του πραγματικού στην έλική πραγματική, και επομένως ο σοσιαλισμός δεν μπορεί να δικαιωθεί με βάση την έρμηνεία της ιστορίας, έτσι όπως διαπραματίζεται. 'Ο Μάρξ ανέλυσε τον καπιταλισμό όπως είναι: όμως το να θέλεις τον σοσιαλισμό άπορρεί από μία άπόφαση πνευματικής ύψης. 'Όστόσο οι πιο πολλοί έρμηνευτές του Μάρξ έέλησαν να παραμείνουν στην μονιστική παράδοση. Το υποκείμενο, που κατανοεί την

ιστορία, είναι κι αυτό μέσα στην ίδια την ιστορία. Ο σοσιαλισμός ή η μη αναγνωριστική κοινωνία πρέπει να απορρυσώσει αναγκαστικά από την τωρινή αναγνωριστική ιστορία, γιατί ο έρμηνευτής της ιστορίας οδηγείται μέσω μιας αναγκαιάς διαλεκτικής από την διαπίστωση αυτού που υπάρχει στην επιθυμία μιας κοινωνίας άλλου τύπου.

Μερικοί έρμηνευτές, όπως ο L. Goldmann, προχωρούν παραπέρα και βεβαιώνουν ότι στην ιστορία δεν υπάρχει αμερόληπτη παρατήρηση. Η συνολική σύλληψη της ιστορίας βρίσκεται πάντοτε συναρτημένη με κάποια στρέψωση. Ο αντιφατικός χαρακτήρας του καπιταλισμού διακριβώνεται άκριβως επειδή επιθυμούμε τον σοσιαλισμό. Είναι αδύνατο να διαχωρισθεί ή τοποθέτηση από την πραγματικότητα. Το ίδιο δεν συμβαίνει, ότι η τοποθέτηση αυτή είναι ελβετική και απορρέει από μία άδικαολογητή απόφαση, αλλά ότι, σύμφωνα με την διαλεκτική αντικειμένου και υποκειμένου, ο καθένας μας άντλοι τα πλαίσια της σκέψης του και τις έννοιες της έρμηνείας του από την ιστορική πραγματικότητα. Η έρμηνεία γεννιέται από την έπαση με το αντικείμενο, ένα αντικείμενο που δεν το αναγνωρίζουμε παθητικά, αλλά τυυόχρονα το αναγνωρίζουμε και το αρνείμαστε, όποτε ή έρνηση αυτή αποτελεί έκφραση της επιθυμίας ενός άλλου καθεστώτος.³⁶

Υπάρχουν λοιπόν δύο τάσεις, μία που τείνει να αποσυνδέσει την επιστημονική έγκυρη έρμηνεία της ιστορίας από την απόφαση, με βάση την οποία προσχωρεί κανείς στο σοσιαλισμό, και μία δεύτερη, που συνδέει, αντίθετα, την έρμηνεία της ιστορίας και την πολιτική βούληση.

Παρά την όμως στο σημείο αυτό ή σκέψη του Μάρξ; Ός άνθρωπος, ο Μάρξ ήταν τυυτόχρονα επιστήμονας και προφήτης, κοινωνιολόγος και επαναστάτης. Αν τον ρωτούσαν: «Οι δύο αυτές κατευθύνσεις διαχωρίζονται μεταξύ τους»;, πιστεύω πως θα απαντούσε ότι στο άφρημένο επίπεδο διαχωρίζονται: παράγεται, γιατί ή πρόβλεψη του ήταν πάρα πολύ επιστημονική για να μπορέσει να δεχθεί ότι ή έρμηνεία του καπιταλισμού συνδέεται με μία ήθική απόφαση. Ήταν όμως σε τέτοιο σημείο πεπεισμένος για την ήθι-

κή ανάξιοτητα του καπιταλιστικού καθεστώτος, ώστε γι' αυτόν ή άνάλυση της πραγματικότητας συνεπαγόταν το δίχως άλλο την επαναστατική βούληση.

Πέρα από τις δύο αυτές εναλλακτικές λύσεις (αντικειμενική σύλληψη των μεγάλων γραμμών της ιστορίας ή διαλεκτική έρμηνεία, Kant ή Hegel) υπάρχει και μία συμπλοκώσή τους που είναι σήμερα ή επίσημη φιλοσοφία του σοβιετισμού, ή αντικειμενιστική διαλεκτική φιλοσοφία, όπως την έχει εκθέσει ο Ένγκελς στο 'Αντι-Ντόρυγκ και συναφίσει ο Στάλιν στο 'Αναλεκτικός και ιστορικάς όλισμός'.³⁷

Οι ευνωδείς θέσεις αυτού του διαλεκτικού όλισμού είναι οι παρακάτω:

1. Η διαλεκτική σκέψη βεβαιώνει ότι νόμος της πραγματικότητας είναι ο νόμος της αλλαγής. Τόσο στην άνώριανη φύση όσο και στον ανθρώπινο κόσμο υπάρχει ακάτακτος μετασχηματισμός. Αίονια άρχη (primeiro) δεν υπάρχει, οι άνθρωποις και ήθικες αντιλήψεις αλλάζουν από εποχή σε εποχή.

2. Ο πραγματικός κόσμος γνωρίζει μία ποιοτική ανέλιξη από την άνώριανη φύση μέχρι τον ανθρώπινο κόσμο και, μέσα στον ανθρώπινο κόσμο, από τα άρχικά κοινωνικά καθεστώτα της άνωρωτότητας μέχρι το καθεστώς που θα σημάνει την λήξη της προϊστορίας, δηλαδή τον σοσιαλισμό.

3. Οι αλλαγές αυτές διενεργούνται σύμφωνα με όρισμένους άφρημένους νόμους. Οι ποσοτικές αλλαγές από ένα σημείο κι έπειτα γίνονται ποιοτικές αλλαγές. Οι μετασχηματισμοί δεν διενεργούνται άναπαύθητα, με μικρές μετατοπίσεις, αλλά σε κάποια στιγμή συμβαίνει μία βίαιη αλλαγή που είναι επαναστατική. 'Ο Ένγκελς δίνει το εξής παράδειγμα: το νερό είναι υγρό, αν όμως χαμηλώσετε την θερμοκρασία μέχρι ένα όρισμένο σημείο, τότε το υγρό γίνεται πάας. 'Η ποσοτική αλλαγή σε όρισμένη στιγμή έγινε ποιοτική. Τέλος, οι αλλαγές φάνονται να υπόκεινται σ' ένα νοητό νόμο, το νόμο της αντίφασης και της έρνησης της άρνησης.

"Ενα άκόμυ παράδειγμα του Ένγκελς επιτρέπει να κατανοήσουμε τι είναι ή έρνηση της έρνησης: αν άρνώσει το Α, έχετε πλέον Α' πολλαπλασιάζοντας το πλέον Α επί πλέον Α έχετε Α²,

που είναι, όπως φαίνεται, ή άρνηση της άρνησης. Στόν ανθρώπινο κόσμο: τό καπιταλιστικό καθεστώς είναι ή άρνηση του καθεστώςτος της ψευδαυλικής ιδιοκτησίας, ή δημόσια ιδιοκτησία του σοσιαλισμού θά είναι ή άρνηση της άρνησης, δηλαδή ή άρνηση της άρνησης ιδιοκτησίας.

Με άλλα λόγια, ένα από τά χαρακτηριστικά της κίνησης τόσο του φυσικού όσο και του ανθρώπινου κόσμου είναι τό γεγονός, ότι οι άλλες βρίσκονται μεταξύ τους σε σχέση αμοιβαίας αντίφασης. "Η αντίφαση αυτή παύνει την ακόλουθη μορφή: την στιγμή Β θά είχαμε μίαν αντίφαση προς ότι υπήρχε την στιγμή Α, ενώ ή στιγμή Γ θ' αποτελούσε αντίφαση προς ότι υπήρχε την στιγμή Β και κατά κάποιον τρόπο θά σήμανε την επιστροφή στην άρχική κατάσταση της στιγμής Α, αλλά σε άνώτερο επίπεδο. "Ετσι, τό σύνολο της ιστορίας είναι ή άρνηση της άρχικής συλλογικής ιδιοκτησίας των αλληγοροποιήτων και αρχαίων κοινωνιών, ό σοσιαλισμός άρνείται τις κοινωνικές τάξεις και τους ανταγωνισμούς και επιστρέφει στην συλλογική ιδιοκτησία των πρωτόγονων κοινωνιών, αλλά σε άνώτερο επίπεδο.

Οι διαλεκτικοί αυτοί νόμοι δέν ίκανοποίησαν πλήρως όλους τους έρμηνευτές του Μαρξ και έχει πολύ συζητηθεί τό θέμα αν ό Μαρξ άποδεχόταν την ύλιστική φιλοσοφία του "Ενγκελς. Πέρα από τό καθαρό ιστορικό πρόβλημα, τό κύριο ζήτημα είναι να δοΰμε σε ποιά βαθμό ή έννοια της διαλεκτικής εφαρμόζεται στην ενόργανη και ενόργανη φύση όπως στον ανθρώπινο κόσμο.

Στην έννοια της διαλεκτικής υπάρχει ή ιδέα της αλληλίας και ή αντίληψη της σχετικότητας των ιδεών ή των άρχών σε συμφωνία με τις έκάστοτε περιστάσεις. Υπάρχουν επίσης και δύο άκόμε ιδέες, ή ιδέα της ιδιότητας και ή ιδέα της σημασίας. Για να έχουμε μια διαλεκτική έρμηνεία της ιστορίας πρέπει τό σύνολο των στοιχείων μιας κοινωνίας ή μιας εποχής να συνιστά ένα όλο και ή μεταβίβαση από την μία τέτοια κατάσταση στην άλλη να γίνεται νοητή. Τά δύο αυτά αίτήματα, δηλαδή τό αίτημα της ιδιότητας και τό αίτημα της νοητότητας της διαδοχής των ιδιοτήτων, ορίζονται συνδυασμένα με τον ανθρώπινο κόσμο. Για μς είναι νοητό, ότι στον ιστορικό κόσμο οι κοινωνίες συνιστούν ολικές ενό-

τητες, γιατί οι διάφορες δραστηριότητες των ανθρώπινων κοινωνιών συνδέονται μεταξύ τους. Οι διάφοροι τομείς μιας κοινωνικής πραγματικότητας μπορούν να εξηγηθούν με άρνησία ένα στο-χείο που θεωρείται ουσιαστικό, για παράδειγμα τις παραγωγικές δυνάμεις και σχέσεις. Μπορούμε όμως να βρούμε στην ενόργανη και προπάντων στην ενόργανη φύση τό ισοδύναμο των έλλογτων και της νοητής σημασίας των διαδοχών τους;

Στην πραγματικότητα, ή διαλεκτική κινή φιλοσοφία του ύλισ-μού κέρμα δέν είναι άπαράτητη ούτε για να δεχθεί κανείς την μαρξιστική άνάλυση του καπιταλισμού ούτε για να είναι επανα-στάτης. Μπορεί κανείς να μην είναι πεπεισμένος ότι τό —Α × —Α = Α² άποτελεί υπόδειγμα διαλεκτικής και ταυτόχρονα να είναι εξόφρετος σοσιαλιστής. "Η σύνδεση άνάμεσα στην διαλεκτική φιλοσοφία της φύσης, όπως την έκθέτει ό "Ενγκελς, και στην μαρξιστική σκέψη δέν είναι ούτε προφανής ούτε άνεγκαιία.

Στην ιστορική πραγματικότητα είναι δυνατό να συνδυασθούν οι διαφορετικές αυτές προτάσεις μέσα στο πλαίσιο κάποιας θεωρητικής ήρθοδοξίας, λογικά και φιλοσοφικά όμως ή υόνομομική έρμηνεία της ιστορίας και ή κριτική του καπιταλισμού με βάση την ταξική πάλη δέν έχουν καμία σχέση με την διαλεκτική στην φύση. Γενικότερα, ή σύνδεση μεταξύ της μαρξιστικής φιλοσοφίας του καπιταλισμού και του μεταρυστικού ύλισμού δέν μου φαίνεται ούτε λογικά ούτε φιλοσοφικά άνεγκαιία.

Πολυάριθμοι πολιτικά δραστηριοποιημένοι μαρξιστές πιστεύαν όστόσο πως για να είναι καλοί έπαναστάτες πρέπει να γίνουν και ύλιστές με τό φιλοσοφικό νόημα του έρω. Καθώς οι άνθρωποι αυτοί ήταν έξαιρετικά γνώστες των θεμάτων της επανάστασης, αν όχι και της φιλοσοφίας, είχαν πιθανότατα σοβαρούς λόγους για να τό κάνουν αυτό. Είδικά ό Λένιν έγραψε ένα βιβλίο, τό "Υλισμός και Εμπειρισμογνισμός, για να άποδείξει ότι όσοι μαρξιστές έγκαταλείπουν την ύλιστική φιλοσοφία παρακλίνουν ταυτόχρονα από τον δρόμο της επανάστασης.²⁸ Λογικά, μπορεί κανείς να είναι άπαδης του Μαρξ στα ζητήματα της πολιτικής οικονομίας και να μην είναι ύλιστής με την μεταρυσική έννοια του έρω,²⁹ ιστορικά όμως επικράτησε ένα είδος σύνθεσης άνάμεσα σε

μία φιλοσοφία ύλιστου τύπου και σε μία γενική σύλληψη της ιστορίας.

4. Οι ἀμφιλογίες της μαρξικής κοινωνιολογίας.

Η μαρξική κοινωνιολογία ἐμπεριέχει ἀμφιλογίες ακόμη και αν δεν λάβουμε υπόψη μας το φιλοσοφικό της πλαίσιο.

Η ἀντίληψη που διατυπώνει ο Μάρξ για την καπιταλισμό και την ιστορία στηρίζεται στον συνδυασμό των έννοιών των παραγωγικών δυνάμεων, των σχέσεων παραγωγής, της ταξικής συνειδήσης και, επίσης, της υποδομής και του εποικοδομηματος.

Οι έννοιες αυτές μπορούν να χρησιμοποιηθούν σε κάθε κοινωνιολογική ανάλυση. Προσωπικά, όταν προσπαθώ να αναλύσω μία κοινωνία, την σοβιετική ή την αμερικανική, ξεκινώ από την κατάσταση της οικονομίας, και μάλιστα από την κατάσταση των παραγωγικών δυνάμεων, περνώ στις παραγωγικές σχέσεις κι έπειτα στις κοινωνικές σχέσεις. Η κριτική και μεθοδολογική χρήση των έννοιών αυτών για την κατανόηση και εξήγηση μάζας σύγχρονες κοινωνίες, ίσως και οποιασδήποτε ιστορικής κοινωνίας, είναι οεμπερική.

Αν όμως περιορισθούμε να χρησιμοποιήσουμε έτσι τις έννοιες αυτές δεν καταλήγουμε σε κάποια φιλοσοφία της ιστορίας. Κινδυνεύουμε μάλιστα να ανακλύσουμε ότι στον ίδιο βαθμό ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων μπορούν να αντιστοιχούν διαφορετικές παραγωγικές σχέσεις. Η άτομική ιδιοκτησία δεν αποκλείει μια μεγάλη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων· αντίθετα, μπορεί να έχουμε συλλογική ιδιοκτησία με μικρότερη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων. Με άλλα λόγια, η κριτική χρήση των μαρξικών κατηγοριών δεν συνεπάγεται και την δογματική έρμηνεία της πορείας της ιστορίας.

Ο μαρξισμός δέχεται λοιπόν ένα είδος παραλληλότητας μεταξύ της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, του μετασχηματισμού των παραγωγικών σχέσεων, της έντασης της ταξικής πάλης και της πορείας προς την επανάσταση. Στην δογματική του

ένδοξη θεωρεί ότι ο αποφασιστικός παράγοντας είναι οι παραγωγικές δυνάμεις, ότι η ανάπτυξη τους σφραγίζει το νόημα της ανθρωπίνης ιστορίας και ότι στα διάφορα επίπεδα της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων αντιστοιχούν συγκεκριμένα επίπεδα παραγωγικών δυνάμεων και πάλης των τάξεων. Αν η ταξική πάλη εξασθενεί εξαιτίας της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων στον καπιταλισμό ή, ακόμη, αν υπάρχει συλλογική ιδιοκτησία σε μια όχι πολύ ανεπτυγμένη οικονομία, ανυψείται ή παραλληλίστηκαν κινήματα στις κινήσεις κλάδε, πόνται άπκράστητη για την δογματική φιλοσοφία της ιστορίας.

Ο Μάρξ θέλει να κατανοήσει το σύνολο των κοινωνιών ξεκινώντας από την υποδομή τους, δηλαδή, όπως φαίνεται, από την κατάσταση των παραγωγικών δυνάμεων, των επιστημονικών και τεχνικών γνώσεων, της βιομηχανίας και της οργάνωσης της εργασίας. Τούτη η κατανόηση των κοινωνιών, προπάντων των σύγχρονων, με βάση την οικονομική τους οργάνωση είναι άλλοτελα νόμικη και, ως μέθοδος, ίσως ή καλύτερη. Για να περάσουμε όμως από την ανάλυση αυτή σε μία έρμηνεία της ιστορικής κίνησης πρέπει να αποδεχθούμε την ύπαρξη κτιωδώς καθορισμένων σχέσεων ανάμεσα στους διάφορους τομείς της πραγματικότητας.

Οι έρμηνευτές διαπίστωσαν ότι ήταν πράγματι δύσκολο να χρησιμοποιούνται όροι πολύ συγκεκριμένοι, όπως π.χ. ο όρος αιτιώδους καθορισμός (determination), για να κατανοηθούν οι σχέσεις μεταξύ των παραγωγικών δυνάμεων ή σχέσεων και της κατάστασης της κοινωνικής συνειδήσης. Μια και ο όρος «αυτοκρατία» ή «αυτιώδης καθορισμός» φάνηκε πολύ άκαμπος ή, όπως λέγεται, στο λεξιλόγιο της σχολής, μηχανιστικός και μη διαλεκτικός, αντι-καταστάθηκε από την προσδιοριστική έννοια (conditionnement). Η διατύπωση αυτή είναι βέβαια προτιμότερη, αλλά άρκετά θολή. Σε μία κοινωνία ο οποιοσδήποτε τομέας επιρεάζει προσδιοριστικά τους άλλους. Με άλλο πολιτικό καθεστώς θα είχαμε διαφορετική τηρα άλλη οικονομική οργάνωση. Με άλλη οικονομία θα είχαμε πιθανότατα διαφορετικό καθεστώς από αυτό της 5ης Δημοκρατίας.

Ο «αυτιώδης καθορισμός» είναι πολύ άκαμπος όρος, ενώ ο όρος «προσδιοριστική επίρρηση» κινδυνεύει να είναι πολύ έλαστι-

κός και σε τέτοιο σημείο γενικά αποδεκτός, ώστε ή ερευνητική σημασία του είναι πια αμφίβολη.

Όλεγον λοιπόν να βρούν μία ενδιάμεση φόρμουλα ανάμεσα στον αιώδη καθολισμό του συνόλου της κοινωνίας από την υποδομή (βέση εξαιρετικά αμφισβητήσιμη) και στην προσδιοριστική επίρροια που δεν σημαίνει και πολλά πράγματα. Όπως συμβαίνει συνήθως σε παρόμοιες περιπτώσεις, ή θεωρητική λύση είναι ή διαλεκτική λύση. Όνόμασαν την προσδιοριστική επίρροια «διαλεκτική» και φαντάστηκαν ότι έκαναν κάποιο επανοριστικό βήμα.

Ακόμη και αν δεχθούμε ότι ή μαρξιστική κοινωνιολογία συνιστά μία διαλεκτική ανάλυση των σχέσεων μεταξύ των υλικών παραγωγικών δυνάμεων, των τόπων παραγωγής, των κοινωνικών πλαισίων και της συνείδησης των ανθρώπων, πρέπει σε μία δεδομένη στιγμή να ξεκαρδαίσουμε στην ουσίωδη ιδέα, δηλαδή στην αιώδη καθολισμό του κοινωνικού συνόλου. Κατά την γνώμη μου ή σκέψη του Μάρξ είναι σαφής. Πιστεύω ότι ένα ιστορικά καθιερωμένο όριστόν με βάση ήρωιμένα θεμελιώδη χαρακτηριστικά, την κατάσταση των παραγωγικών δυνάμεων, την μορφή ιδιοκτησίας και τις σχέσεις των εργαζομένων μεταξύ τους. Ο καθένας από τους διάφορους κοινωνικούς τύπους χαρακτηρίζεται από ήρωιμένη μορφή σχέσεων ανάμεσα σ' όσους συμμετέχουν στο σύστημα εργασίας. Η δουλεία υπήρξε ένας τέτοιος κοινωνικός τύπος, ή μεσοική εργασία ένας άλλος. Πάνω σ' αυτή την βάση είναι δυνατό να υπάχουν πράγματι έλαστικές και διαλεκτικές σχέσεις ανάμεσα στους διάφορους τομείς της πραγματικότητας, ουσίως όμως ήρωις παρμένει ή ήρωιμός ενός καθιερωμένου με άρετηρία ελεγχόμενα φαινόμενα, που θεωρούνται ως απαρασιτικά.

Το πρόβλημα βρίσκεται στο ότι τα διάφορα αυτά φαινόμενα, τα οποία στα μάτια του Μάρξ ήταν απορρασιτικά και αλληλένδετα, εμφανίζονται σήμερα διαχωρισμένα, γιατί τα διαχώρισε ή ιστορία.

Η γενική σύλληψη του Μάρξ όφείλει την έσωτερική της συνοχή στην βέση, ότι ή ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων δυσχεραίνει όλο και περισσότερο την διατήρηση των καπιταλιστικών παραγωγικών σχέσεων και την λειτουργία των μηχανισμών του

καθιερωτός αυτού, καθιστώντας όλο και πιο ανέλεκτη την πύλη των τάσεων.

Πράγματι, ή ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων συντελεί στην σε ήρωιμένες περιπτώσεις με την άτομική ιδιοκτησία και σε άλλες με την δημόσια ιδιοκτησία· έτσι όπου οι δυνάμεις παραγωγής ήταν πιο ανεπτυγμένες δεν έγινε επανάσταση. Η ιστορία απεικονίζει τα φαινόμενα εκείνα, από τα οποία ξεκινάει ο Μάρξ για να συλλάβει την κοινωνική και ιστορική ολότητα. Στο πρόβλημα, που ανακύπτει από την αποσύνθεση αυτή, δύο λύσεις είναι δυνατές: ή έλαστική και κριτική έρμηνεία, που παραμένει σε μία μεθοδολογία ανάλυσης των κοινωνικών και ιστορικών φαινομένων αποδεκτή από όλο τον κόσμο, και ή δογματική έρμηνεία, που κρατά το σχήμα του ιστορικού γήγεσθαι, όπως το συνέλαβε ο Μάρξ, μέσα σε μία κατάρσταση πολύ διαφορετική από ήρωιμένες απόψεις. Η δεύτερη αυτή έρμηνεία θεωρείται σήμερα ως ήρωις δοξη γινατή προηγέλλαι το τέλος της δυτικής κοινωνίας με βάση το σχήμα της ήρωιούς αντίφασης και της αυτοκαταστροφής του καπιταλιστικού καθιερωτός. Συμπλητείται όμως ή δογματική αυτή σύλληψη με την κοινωνιολογία του Μάρξ:

Μία άνοχη άμολογία της μαρξικής κοινωνιολογίας προκύπτει από την ανάλυση και την συζήτηση των ουσιαστών της έννοιών. Ιδιαίτερος των έννοιών της υποδομής και του εποικοδομήματος. Ποιά στοιχεία της κοινωνικής πραγματικότητας άήκουν στην υποδομή; Ποιά έχουν να άήκουν με το εποικοδόμημα;

Χορηγικά φέίνεται ότι υποδομή πρέπει να άέμε την οικονομία και ιδιαίτερα τις παραγωγικές δυνάμεις, το σύνολο δηλαδή του τεχνικού εξοπλισμού μιας κοινωνίας μαζί με την εργάνωση της εργασίας. Όμως ο τεχνικός εξοπλισμός ενός πολιτισμού δεν διαχωρίζεται από τις επιστημονικές γνώσεις. Αυτές, πάλι, φανένται να άήκουν στον χώρο των ιδεών ή της γνώσης, όμως τα στοιχεία αυτά αποτελούν μέρος του εποικοδομήματος, στο μέτρο τουλάχιστον που ή επιστημονική γνώση, σε πολλές κοινωνίες, είναι στενά συνδεδεμένη με τους τρόπους σκέψης και την φιλοσοφία.

Με άλλα λόγια, στην ύποδομή, αν την ορίσουμε ως παραγωγική δύναμη, υπεισέρχονται ήδη στοιχεία που θα έπρεπε να ανήκουν στο εποικοδόμημα. Το γεγονός τούτο δεν συνεπάγεται βέβαια ότι δεν μπορούμε να αναλύσουμε μία κοινωνία εξετάζοντας διαδοχικά τα εποικοδομήματα και την ύποδομή. Όμως τα απλούστατα αυτά παραδείγματα δείχνουν πόσο δύσκολο είναι να διαχωρισθεί πράγματι, σύμφωνα με τον ορισμό, τί ανήκει στο εποικοδόμημα και τί στην ύποδομή.

Παρόμοια, οι παραγωγικές δυνάμεις, το ίδιο όπως κι ε τεχνικός εξοπλισμός, εξαρτώνται από την οργάνωση της κοινής εργασίας, που με την σειρά της εξαρτάται από τους νόμους ιδιοκτησίας αυτού ανήκουν στον τομέα του δικαίου. Ωστόσο, σύμφωνα με ορισμένα καίρια στοιχεία, το δικαιο αποτελεί μέρος της πραγματικότητας του κράτους,³⁰ και το κράτος ανήκει στο εποικοδόμημα. Και πάλι βλέπουμε εδώ την δυσκολία ως προς την πραγματική διαχωρισμό βάσης κι εποικοδομήματος.

Η συζήτηση πάνω σ' αυτό το πρόβλημα μπορεί σ' αλήθεια να διαιωνισθεί.

Οι δύο αυτές έννοιες, αν ιδουούν ως απλά όργανα ανάλυσης, επιδέχονται, όπως και κάθε έννοια, μία νόμιμη χρήση. Η αντίφρασή μας αφορά μονάχα την δογματική εκείνη έρμηνεία, σύμφωνα με την οποία ε ένας από τους δύο παραπάνω όρους καθορίζει αδιωδώς τον άλλον.

Το ίδιο δύσκολο είναι να συληφθεύ με ακρίβεια ή αντίφραση παραγωγικών δυνάμεων και παραγωγικών σχέσεων. Σύμφωνα με μία από τις πιο απλές εκδοχές της διαλεκτικής αυτής που πιζει σοβαρό ρόλο στην εξέλιξη του Μάρξ και των μαρξιστών, σε ένα όρισμένο βαθμό ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων το δικαίωμα ατομικής ιδιοκτησίας αποτελεί εμπόδιο στην πρόοδο των παραγωγικών δυνάμεων. Στην περίπτωση αυτή προκύπτει μία αντίφραση δυνάμεων στην ανάπτυξη της τεχνικής της παραγωγής και στην διατήρηση του δικαίωματος ατομικής ιδιοκτησίας.

Η αντίφραση αυτή επιπλέον, όπως μου οράνεται, ένα μέρος

αλήθειας, δεν τεκμηριώνει όμως τις δογματικές έρμηνείες. Αν κοιτάξουμε τις μεγάλες σύγχρονες επιχειρήσεις στην Γαλλία (τη Σιτρον, τη Ρενώ ή την Πεσινέ) και στις Ηνωμένες Πολιτείες (τη Ντυπνόν ντε Νεμπούρ ή την Τζενεράλ Μότορ), βλέπουμε πράγματι ότι το εώς των παραγωγικών δυνάμεων έχει καταστήσει αδύνατη την διατήρηση του δικαίωματος ατομικής ιδιοκτησίας. Τα έργοστάσια Ρενώ δεν ανήκουν σε κανένα, μη και ανήκουν στο κράτος (δεν θέλω να πω ότι το κράτος είναι ο κανόνας, αλλά ότι ή κρατική ιδιοκτησία είναι αφορημένη και ούτως είπιν πλασματική). Η Πεσινέ δεν ανήκει σε κανέναν άνδρα και πρην διαχειριστών οι μετοχές της στους εργάτες, έφόσον ανήκει σε χιλιάδες μετόχους, οι οποίοι, αν και είναι ιδιοκτήτες με την νομική έννοια του έθνους, δεν άσκουν πια το παραδοσιακό και άτομικό δικαίωμα ιδιοκτησίας. Παρόμοια, ή Ντυπνόν ντε Νεμπούρ ή ή Τζενεράλ Μότορ ανήκουν σε έκατοντάδες χιλιάδες μετόχους, που διατηρούν το νομικό πλάσμα της ιδιοκτησίας, δεν άπολαμβάνουν όμως τα υφεντινά τις προνόμια.

Άλλωστε και ο Μάρξ μιλά στο Κεφάλαιο για τις μεγάλες μετοχικές εταιρείες, για να διαπιστώσει ότι ή άτομική ιδιοκτησία βρέσεται στον όρομο προς την εξαφάνισή της και να συμπεράνει ότι ή καπιταλισμός στην τυπική του μορφή μετασχηματίζεται.³¹

Μπορούμε να πούμε, λοιπόν, ότι ο Μάρξ έχει δίκιο όταν δείχνει την αντίφραση δυνάμεων στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και στο δικαίωμα ατομικής ιδιοκτησίας, μη και ότι στον σύγχρονο καπιταλισμό των μεγάλων μετοχικών εταιρειών το δικαίωμα ιδιοκτησίας έχει, κατά κάποιον τρόπο, έκτονασθεί.

Αν, αντίθετα, θεωρήσουμε, ότι οι μεγάλες αυτές εταιρείες είναι ή ίδια ή ουσία του καπιταλισμού, τότε έξέσου εύκολα άποδείξουμε, ότι ή ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων διόλου δεν παραμερίζει το δικαίωμα ιδιοκτησίας και ότι ή θεωρητική αντίφραση μεταξύ παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων δεν υπάρχει.

Η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων άπαιτεί την έμφάνιση νέων μορφών παραγωγικών σχέσεων, όμως οι νέες αυτές μορφές μπορούν να μην έρχονται σε αντίθεση με το παραδοσιακό δικαίωμα ιδιοκτησίας.

Σύμφωνα με μια δεύτερη ερμηνεία της αντίστασης μεταξύ παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων, ή διανομή των εισοδημάτων, με βάση την όποια και προσδιορίζεται το άτομικό δικαίωμα ιδιοκτησίας, είναι τέτοια, ώστε μια καπιταλιστική κοινωνία είναι άδικη να απορροφάει την ίδια της την παραγωγή. Στην περίπτωση αυτή, ή αντίσταση μεταξύ παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων άραφά την ίδια την λειτουργία μιας καπιταλιστικής οικονομίας. Η άμεση οικονομική δύναμη που παρέχεται στις λαϊκές μάζες παραμένει, όπως λέγεται, συνεχώς κατώτερη από τις απαιτήσεις της οικονομίας.

Η έκδοχή αυτή εξακολουθεί να βρίσκει υποστηρικτές εδώ κι έναμιση σχεδόν αιώνα. Από τότε οι παραγωγικές δυνάμεις γνώρισαν υπεργίωδη ανάπτυξη σε όλες τις καπιταλιστικές χώρες. Η ανικανότητα μιας οικονομίας εδραζομένης στην άμεση ιδιοκτησία να απορροφήσει την ίδια της την παραγωγή είχε στεγνώνει όταν ακόμη ή παραγωγική ικανότητα της οικονομίας ήταν το έκον πέμπτο ή το έξι δέκατο της σημερινής ή ίδια κατηγορία πιθανότητα. Οά διατυπώνεται ακόμη και όταν ή παραγωγική ικανότητα θά είναι πέντε ή δέκα φορές μεγαλύτερη από την σημερινή. Η αντίφαση δεν φαίνεται να είναι πρόδηλη.

Με άλλα λόγια, καμία από τις δυο εκδοχές της αντίστασης παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων δεν αποδείχθηκε. Η μόνη έκδοχή που εμπεριέχει αναμφίβηλα ένα στοιχείο αλήθειας είναι εκείνη που δεν οδηγεί στις πολιτικές και μεσσιανικές θέσεις, στις όποιες αναβρύνονται κυρίως οι μαρξιστές.

Η κοινωνιολογία του Μάρξ είναι κοινωνιολογία της πάλης των τάξεων. Μεριμνές προτάσεις της είναι θεμελιώδεις. Η σύγχρονη κοινωνία είναι κοινωνία ανταγωνιστική. Οι τάξεις είναι οι κυριότεροι συντελεστές του ιστορικού δράματος, ειδικότερα του καπιταλισμού και γενικότερα της ιστορίας στο συνολό της. Η πάλη των τάξεων είναι ή κινητήρια δύναμη της ιστορίας και οδηγεί σε μία επανάσταση που θα σημαώσει το τέλος της προϊστορίας και την έλευση μιας μη ανταγωνιστικής κοινωνίας.

Τι είναι όμως μία κοινωνική τάξη; Είναι καιρός να απαντήσουμε στο ερώτημα αυτό, με το όποιο υπέγραψε να έχω αρχίσει, αν εξέθετα την σκέψη ενός καθηγητή. Όμως ο Μάρξ δεν ήταν καθηγητής.

Γιὰ το ζήτημα τούτο βρισκουμε στο έργο του Μάρξ πλήθος κειμένων που τχ κυριότερα τουλάχιστον από αυτά ανήκουν, κατά την γνώμη μου, σε τρεις τύπους.

Υπάρχει ένα κλασικό κείμενο που το βρίσκουμε στις τελευταίες σελίδες του χειρογράφου του Κεφαλαίου, δηλαδή το τελευταίο κεφάλαιο που δημοσίευσε ο Ένγκελς στον τρίτο τόμο του Κεφαλαίου και που τιτλοφορείται «Οι τάξεις». Έρχοντο το Κεφάλαιο είναι το κυριότερο επιστημονικό βιβλίο του Μάρξ πρέπει να αναφερόμε στο κείμενο αυτό, που δυστυχώς είναι άτελές. Γράφει εκεί ο Μάρξ: «Οι ιδιοκτήτες της άπλης εργατικής δύναμης, οι ιδιοκτήτες του κεφαλαίου και οι γαιοκτήμονες, εισοδηματίες πηγές των οποίων είναι, αντίστοιχα, ο μισός, το κέρδος και ή γαιοπρόσδοος» κατά συνέπεια οι μισθωτοί, οι καπιταλιστές και οι γαιοκτήμονες αποτελούν τις τρεις μεγάλες τάξεις της σύγχρονης κοινωνίας που σπνρίζεται στο σύστημα καπιταλιστικής παραγωγής.⁸⁸ Η διάκριση των τάξεων βασίζεται, εδώ στην, κλασική εξέλιξη, διάκριση της οικονομικής προέλευσης των εισοδημάτων: κεφάλαιο-κέρδος, γη-γαιοπρόσδοος, εργασία-μισθός, σ' αυτό δηλαδή που ο Μάρξ αποκαλεί απευθείας διατύπωση, που περιλαμβάνει όλα τα μυστήρια της κοινωνικής παραγωγικής διαδικασίας». (Κεφάλαιο, τ. ΙΙΙ, κεφ. 48, σ. 193).

Το κέρδος είναι ή φαινόμενη μορφή της ουσιαστικής παραγωγικής, ήτοι της υπαρχίας, ενώ ή γαιοπρόσδοος, στην όποια ο Μάρξ άφερώνει: στον ίδιο αυτό τρίτο τόμο του Κεφαλαίου μια μακροσκελή ανάλυση, αποτελεί τιμήμα της υπαρχίας, δηλαδή της άξίας που δεν διανέμεται στους εργαζόμενους.

Τούτη ή ερμηνεία των τάξεων με βάση την δομή της οικονομίας, είναι εκείνη που αντίστοιχά περισσότερο στην επιστημονική πρόθεση του Μάρξ και που μάς επιτρέπει να συντάξουμε μερικώς από τις ουσιαστικές προτάσεις της μαρξικής θεωρίας των τάξεων.

Καταρχήν, μία κοινωνική τάξη είναι ομάδα που κατέχει ορι-

σμένη θέση στην παραγωγική διαδικασία: εννοείται πώς όταν λάβει απύλο στην παραγωγική διαδικασία δίνουμε στην εξαγωγή αυτή μία διπλή σημασία, εννοούμε δηλαδή την θέση στην τεχνική παραγωγική διαδικασία και την θέση στη νομική διαδικασία, που στέκει πάνω από την τεχνική διαδικασία.

Ο καταταξιότης είναι ο κυριος της οργάνωσης της εργασίας, άρα και ο επικρατής της τεχνικής διαδικασίας, ενώ, ταυτόχρονα, από νομική άποψη, δηλαδή με την ιδιότητα του ως ιδιοκτήτη των μέσων παραγωγής, είναι εκείνος που καρκύνεται την υπεραξία από τους ομαδικά εργαζόμενους παραγωγούς.

Από όλα αυτά μπορούμε και να συμπεράνουμε, ότι οι τάξεις σχέσεις τείνουν να απλοποιηθούν στον βαθμό που απλοποιούνται ο καταταξιότης. Αν δεν υπάρχουν παρά δύο μόνο πηγές εισοδημάτων (αφήνουμε στην άκρη την γκιουρσοδο που η σημασία της μειώνεται όσο προχωρεί η εκβιομηχάνιση), τότε μόνο δύο μεγάλες τάξεις υπάρχουν: το προλεταριάτο, που το αποτελούν όσοι κατέχουν μόνο την εργατική τους δύναμη, και η καταταξιότητα άστική τάξη, δηλαδή όλοι όσοι καρκύνονται τμήμα της υπεραξίας.

Ένας δεύτερος τύπος κειμένων του Μάρξ, από όσα ανφέρουνται στις τάξεις, περιλαμβάνει τις ιστορικές του μελέτες όπως Οι Τάξεις οι γόνες στην Γαλλία (1848-1850) και Η 18η Μαρτιά του Λουδοβίκου Βοναπάρτη. Ο Μάρξ χρησιμοποιεί εδώ την έννοια της τάξης, χωρίς όμως να εθίζεται συστηματικά την θεωρία της. Εδώ έχουμε μια απεριόριστη των τάξεων εκτενέστερη και λεπτομερέστερη απ' ό,τι στην δομική τους διάκριση, που μόλις αναλύσαμε.²⁹

Έτσι, στο έργο Ταξίνοι γόνες στη Γαλλία, ο Μάρξ διακρίνει τις ακόλουθες τάξεις: χρηματιστική άστική τάξη, βιομηχανική άστική τάξη, έμπορική άστική τάξη, μικροαστική τάξη, άρτοική τάξη, προλεταριακή τάξη και, τέλος, από που ο ίδιος αποκαλεί Lumpenproletariat και που αντιστοιχεί περίπου σ' ότι έμεις αποκαλούμε υπο-προλεταριάτο.

Η απεριόριστη αυτή δεν αντιβίνει στην θεωρία των τάξεων, όπως σκιαγραφήθηκε στο τελευταίο κεφάλαιο του Κεφαλαίου. Το πρόβλημα που θέτει ο Μάρξ στους δύο αυτούς τύπους κειμένων

δεν είναι το ίδιο. Στην μία περίπτωση ζητά να προσδιορίσει ποιές είναι οι μεγάλες συνομοδώσεις, που χαρακτηρίζουν την καταταξιότητα οικονομία: στην άλλη ζητά να προσδιορίσει ποιές είναι, σε ιδιαίτερες ιστορικές περιπτώσεις, οι κοινωνικές ομάδες που άσκησαν κάποια επίδραση πάνω στα πολιτικά γεγονότα.

Παρ' όλα αυτά η μετάβαση από την δομική θεωρία των τάξεων, που βασίζεται στην διάκριση των εισοδηματικών πηγών, στην ιστορική παρατήρηση των κοινωνικών ομάδων ένεργει μία δυνατοία. Παράγεται, μία τάξη δεν συνιστά ένότητα από μόνο το γεγονός ότι συμφωνά με τα πορίσματα της οικονομικής ανάλυσης τα εισοδηματικά της έχουν μία και μόνη πηγή: σ' αυτό πρέπει άσφαλώς να προσθέσουμε και κάποια ψυχολογική κοινότητα, ίσως κάποια συνείδηση ενότητας ή και μία βούληση για κοινή δράση.

Η παρατήρηση αυτή μας οδηγεί σε μία τρίτη κατηγορία κειμένων κειμένων. Στο έργο Η 18η Μαρτιά του Λουδοβίκου Βοναπάρτη, ο Μάρξ εξηγεί γιατί μία πολυάριθμη ομάδα ατόμων, άστική και αν αυτά έχουν την ίδια οικονομική δραστηριότητα και την ίδιο τρίτο ζώης, δεν αποτελούν άστική κοινωνική τάξη:

«Οι μικροκτηματίες άρτοτες συνιστούν τράστια μάλα, τα μέλη της όπως ζούν είναι στην ίδια κατάσταση, χωρίς όμως να συνδέονται μεταξύ τους με διάφορες σχέσεις. Ο άρτος, με τον όποιο παράγουν, τους απομονώνει. Τον έναν από τον άλλον αντί να τους έδηγεί σε άμοιβαίες σχέσεις. Η απομόνωση αυτή εξήνεται άκόμη περισσότερο από την κακή κατάσταση των συγκοινωνιακών μέσων στη Γαλλία και από την ετώχεια των άρτοτων. Η έκμετάλλευση του άτομικού κλήρου δεν έπιτρέπει κανέναν καταμερισμό της έργασίας, καμία χρησιμοποίηση των έπιστημονικών μεθόδων και, έσπεμένως, καμία ποιότητα άνάπτυξης, καμία ποιότητα τράντων, κανένα πλούτο κοινωνικών σχέσεων. Η άκόμ άρτοική οίκογένεια έχει σχέδον πλήρη ατόμικη, παράγει ή ίδια άμεσα το μεγαλύτερο μέρος αυτού που καταναλώνει και περιέχει έτσι τα μέσα της έπιβίωσης της περισσότερου μέσω μιας άναλλάκτης με την φύση παρά μέσω της άναλλάκτης με την κοινωνία. Ο κληρός, ο άρτος και ή οικονομία του, και άπλα ένας άλλος κληρός, ένας άλλος άρτος και μία άλλη οικονομία. Κάποιας τέτοιας

νίας. Παρόμοια, τὸ προλεταριάτο ἀνεπτυγμένες παραγωγικές δυνάμεις μέσα στοὺς κόλπους τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας. Ἡ παρομοίωση ὅμως αὐτῇ εἶναι, κατὰ τὴν γνώμη μου, ἐσφαλμένη. Ἐκτός ἀπὸ τὴν ἰδιότητα χρειάζεται καὶ πολιτικὸ πάθος γιὰ νὰ μὴ βλέπει κανεὶς ὅτι οἱ δύο αὐτὲς περιπτώσεις διαφέρουν ριζικὰ μεταξὺ τους.

Ὅταν ἡ ἀστική τάξη, εἴτε ἐμπορική ἦταν εἴτε βιομηχανική, δημιουργεῖ πῆς παραγωγικὴς δυνάμεις μέσα στοὺς κόλπους τῆς φεουδαλικῆς κοινωνίας, ἦταν πραγματικὰ μία νέα κοινωνική τάξη. Διχοφωμένῃ μέσα στοὺς κόλπους τῆς παλαιᾶς κοινωνίας. Ἀποτέλεισε μία προνομιοῦχα μειονότητα, ποὺ ἀπευῖσε κοινωνικὰ ἀπαιτήτες λατειαρχίες. Κι ἀντιτασσόταν στὴν φεουδαλικὴ ἀρχοῦσα τάξη ὅπως μία οἰκονομικὴ ἀριστοκρατία ἀντιτάσσεται σὲ μία στρατιωτικὴ ἀριστοκρατία. Εἶναι εὐεξήγητο, πῶς ἡ προνομιοῦχα καὶ ιστορικὰ νεοφανὴς αὐτὴ τάξη μπόρεσε νὰ δημιουργήσῃ μέσα στοὺς κόλπους τῆς φεουδαλικῆς κοινωνίας κινουόμενες παραγωγικὲς δυνάμεις καὶ σχέσεις καὶ πῶς μπόρεσε νὰ τινάξῃ στὸν ἀέρα τὸ πολιτικὸ ἐποικοδόμημα τοῦ φεουδαλισμοῦ. Στὰ μάτια τοῦ Μάρξ ἡ γαλλικὴ Ἐπαναστάσις σημαίνει τὴν στιγμὴ ὅπου ἡ ἀστική τάξη παίρνει τὴν πολιτικὴ ἐξουσία, τὴν ὁποία ὡς τότε κρατοῦσιν ἀκόμη τὰ ὑπολείμματα τῆς πολιτικῆς θρόνουσας τάξης τῶν φεουδαρχῶν.

Ἀντίθετα, τὸ προλεταριάτο στὴν καπιταλιστικὴ κοινωνία δὲν ἀποτελεῖ προνομιοῦχα μειοψηφία, ἀλλὰ ἀπειναντίας τὴν μεγάλη μάζα τῶν μὴ προνομιοῦχων ἐργαζομένων. Δὲν δημιουργεῖ κινουόμενες παραγωγικὲς δυνάμεις ἢ σχέσεις μέσα στοὺς κόλπους τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας· οἱ ἐργάτες εἶναι τὰ ἐκτελεστικὰ ὄργανα ἐνὸς συστήματος παραγωγῆς ποὺ τὸ κατελύθουν εἴτε οἱ κεφαλαιοκράτες εἴτε οἱ τεχνικοί.

Ἡ ἐξομοίωση, λοιπὸν, τῆς ἀνάδοι τοῦ προλεταριάτου μὲ τὴν ἀνάδο τῆς ἀστικῆς τάξης εἶναι κοινωνιολογικὰ ἐσφαλμένη. Γιὰ νὰ δείξουν τὴν ἰσοδυναμία τῆς ἀνάδοι τοῦ προλεταριάτου καὶ τῆς ἀνάδοι τῶν ἀπὸ τῶν, οἱ μαρξιστὲς ἀναγκάστηκαν νὰ καταρτίσουν στὴν χεῖρ αὐτοῦ ποὺ καταδικάζουν στοὺς ἄλλους· τοῦ μύθου. Γιὰ νὰ ἐξομοιωθεῖ ἡ ἀνάδοι τοῦ προλεταριάτου μὲ τὴν ἀνάδο τῆς ἀστικῆς τάξης στὴν πραγματικότητά, πρέπει νὰ ταυτιστεῖ ἡ μειο-

ψηφία, ἡ ὁποία διευθύνει ὁρισμένο πολιτικὸ κόμμα καὶ μιλά στὸ ὄνομα τοῦ προλεταριάτου, μὲ τὸ ὕδω τὸ προλεταριάτο.

Μὲ ἄλλα λόγια, γιὰ νὰ κρατηθεῖ ἀλώβητη ἡ ὁμοίωσις ἀνάμεσα στὴν ἀνάδο τῆς ἀστικῆς τάξης καὶ στὴν ἀνάδο τοῦ προλεταριάτου πρέπει τελεῖται ὁ Λένιν, ὁ Στάλιν, ὁ Χρουστσόφ, ὁ Μπρέζνεφ καὶ ὁ Κόσγιγιν ν' ἀποτελοῦν διαδοχικὰ τὸ προλεταριάτο.

Στὴν περίπτωση τῆς ἀστικῆς τάξης, προνομιοῦχα εἶναι οἱ ἀστοί, αὐτοὶ ποὺ διευθύνουν τὸ εμπόριο καὶ τὴν βιομηχανία, αὐτοὶ ποὺ κυβερνοῦν. Ὅταν τὸ προλεταριάτο κάνει τὴν ἐπαναστάσιν του, πῆς ἐμπορικὴ καὶ βιομηχανικὴ ἐπιχειρήσεις πῆς ἀευσθύναν οἱ ἀνθρώποι ποὺ μιλοῦν στὸ ὄνομα τοῦ προλεταριάτου καὶ ποὺ ἀσκοῦν τὴν ἐξουσία.

Ἡ ἀστική τάξη εἶναι μία προνομιοῦχα μειοψηφία, ποὺ πέρασε ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ κυριαρχία στὴν πολιτικὴ ἀσκήσιον τῆς ἐξουσίας· τὸ προλεταριάτο εἶναι ἡ μεγάλη μὴ προνομιοῦχα μάζα ποὺ δὲν μπορεῖ, ἐν τῇσιν, νὰ γίνοιτο προνομιοῦχα καὶ κυρίαρχη μειονότητα.

Δὲν ἐκφράσω ἐδῶ καμία κρίσιν πάνω στὴς ἀρετὲς τοῦ καθιερωμένου ποὺ μιλά στ' ὄνομα τῆς ἀστικῆς τάξης καὶ ἐκείνου ποὺ μιλά στ' ὄνομα τοῦ προλεταριάτου. Θέλω μόνο νὰ τονίσω τὸ γεγονός — γιὰ τὴν γιγαντικὴ πρόοδον, νομίζω — ὅτι ἡ ἀνάδο τοῦ προλεταριάτου δὲν μπορεῖ νὰ ἐξομοιωθεῖ παρὰ μόνο μυθολογικὰ μὲ τὴν ἀνάδο τῆς ἀστικῆς τάξης, καὶ ὅτι ἐδῶ βεβαιῶται τὸ βασικὸ σφάλμα διόκληρης τῆς μαρξιστικῆς σύλληψης τῆς ἱστορίας, ἐν σφάλμα χτυπητῷ, ποὺ οἱ συνέπειές του στάθηκαν τεράστιες.

Ὁ Μάρξ θέλησε νὰ ὀρίσει μὲ μονοσήμαντο τρόπο ἓνα οἰκονομικόν, κοινωνικόν καὶ πολιτικόν σύστημα, μὲ κριτήριον τὴν τάξιν ποὺ ἀσκει τὴν ἐξουσία. Ὅμως ὁ τέτοιος ὁρισμὸς ἐνὸς καθιερωμένου εἶναι ἀνεπαρκής, γιὰ τὴν προφανῶς συνεπάγεται τὴν ἀναγκὴν τῆς πολιτικῆς στὴν αἰκονομία ἢ τοῦ κράτους στὴν σχέση μεταξὺ τῶν κοινωνικῶν δυνάμεων.

5. Κοινωνιολογία και οικονομία.

Ο Μάρξ προσπάθησε να συνδυάσει μία θεωρία για την λειτουργία της οικονομίας με μία θεωρία για το γένεσθαι της καπιταλιστικής οικονομίας. Τούτη ή συνθετή θεωρία και ιστορία εξετάζεται στην άπαρχή και στην απόληξή της, μια διπλή έγγραφη δυσκολία.

Το καπιταλιστικό σύστημα, όπως το περιγράφει ο Μάρξ, δεν μπορεί να λειτουργήσει παρά μόνο με την προϋπόθεση ότι υπάρχει μία ομάδα ανθρώπων που διέθετε κεφάλαιο και κατά συνέπεια είναι σε θέση να αγοράσει την εργατική δύναμη ήσαν δεν κατέχουν παρά αυτή την δύναμη. Πώς συγκροτήθηκε ιστορικά ή ομάδα αυτή των ανθρώπων; Ποιά ήταν ή διαδικασία σχηματισμού της πρωταρχικής συσσώρευσης του κεφαλαίου, πούναι απαραίτητη για να μπορεί να λειτουργήσει το ίδιο το κεφάλαιο; Η βία, ή δύναμη, ή δόλος, ή κλοπή και άλλες κλασικές μέθοδοι της πολιτικής ιστορίας εξήγουν χωρίς δυσκολίες την σχηματισμό μιας ομάδας καπιταλιστών. Πιό δύσκολο όμως είναι να εξηγηθεί ο σχηματισμός της ομάδας αυτής με βάση οικονομικούς παράγοντες. Η ανάλυση της λειτουργίας του καπιταλισμού προϋποθέτει στην άφετηρία της εξωοικονομικά φαινόμενα, για να δημιουργηθούν οι συνθήκες, μέσα στις οποίες μπορεί να λειτουργήσει το καθεστώς.

Μία πρόβλημα δυσκολία ανακύπτει και στο θέμα της ιστορικής αυτής περιόδου. Στο *Κεφάλαιο* δεν υπάρχει καμία συμπεριλαμβανόμενη απόδειξη ούτε για την στιγμή, ούτε και για το αν σε κάποια δεδομένη στιγμή θα πάψει να λειτουργεί. Για να αποδειχθεί από οικονομική άποψη ή αυτοκαταστροφή του καπιταλισμού, θα πρέπει ο οικονομολόγος να είναι σε θέση να πει: «ο καπιταλισμός δεν μπορεί να λειτουργήσει με ποσοστό κέρδους κατώτερο από ορισμένο ποσοστό» ή ακόμη: «ή κατανάλωση των εισοδημάτων από ένα σημείο και έπειτα είναι τέτοια, ώστε το καθεστώς αδυνατεί να απορροφήσει την ίδια του την παραγωγή». Καμία όμως από τις δύο αυτές αποδείξεις δεν βρίσκουμε στο *Κεφάλαιο*. Ο Μάρξ ανέφερε κάμποσους λόγους, για τους οποίους το καπιταλιστικό

καθεστώς θα λειτουργεί έλλο και πάλι άσχημα, δεν απέδειξε όμως οικονομικά την καταστροφή του καπιταλισμού μέσω των εσωτερικών αντιφάσεων του. Είμαστε λοιπόν υποχρεωμένοι να εισαγάγουμε, τόσο στο θέμα της διαδικασίας αυτής όσο και στην άρχή της, έναν παράγοντα εξωγενή ως προς την οικονομία του καπιταλισμού, παράγοντα ύψης πολιτικής.

Και ή καθαρά οικονομική θεωρία του καπιταλισμού ως εξισορροπημένης οικονομίας εμπεριέχει μία ουσιώδη δυσχέρεια. Η θεωρία αυτή βασίζεται στην έννοια της υπεραξίας, που με την σειρά της είναι αδιαχώριστη από την θεωρία του μισθού. Κάθε σύγχρονη οικονομία όμως είναι προοδευτική, με την έννοια ότι πρέπει να συσσωρεύσει ένα μέρος της ετήσιας παραγωγής με στόχο την διεύρυνση των παραγωγικών δυνάμεων. Επομένως, αν ή καπιταλιστική οικονομία έρσιθε ως εξισορροπημένη οικονομία, πρέπει να δείχνουμε με ποιά έννοια και σε ποιά βαθμό ο καπιταλιστικός μηχανισμός αποταμίευσης και επένδυσης διαφέρει από τον μηχανισμό συσσώρευσης που υπάρχει ή θα υπήρχε σε μία σύγχρονη οικονομία άλλου τύπου.

Για τον Μάρξ το χαρακτηριστικό γνώρισμα της καπιταλιστικής οικονομίας ήταν το ύψηλο ποσοστό συσσώρευσης του κεφαλαίου. «Συσσωρεύετε, συσσωρεύετε, ιδού ο νόμος και οι προφητείες». (*Κεφάλαιο*, σ. 1099).²¹

Όμως σε μία οικονομία σοβιετικού τύπου ή συσσώρευση του 25%, του ετήσιου έθνικού εισοδήματος θεωρήθηκε, επί πολλά χρόνια, ως υπερβολής άρχή της οικονομικής θεωρίας. Ένα από τα πλέον ακήρυκτα που διεκδικούν σήμερα για την σοβιετική οικονομία οι απόλογητές της είναι το ύψηλο ποσοστό σχηματισμού κεφαλαίου.

Έναν αιώνα μετά τον Μάρξ, ο ιδεολογικός ανταγωνισμός μεταξύ των δύο καθεστώτων έχει ως αντικείμενό του το ποσοστό συσσώρευσης που επιτυγχάνει το καθεστώς τους στο μέτρο που το ποσοστό αυτό καθορίζει και το ποσοστό ανάπτυξης. Μένει λοιπόν να δούμε αν ο καπιταλιστικός μηχανισμός συσσώρευσης είναι κα-

λίτερος ή χειρότερος από τὸν μηχανισμό συσσώρευσης ἐνός ἄλλου καθεστῶτος (καλύτερος γιὰ πόλιν, χειρότερος γιὰ πόλιν.)

Ὁ Μάρξ, ἀνάλυντας τὸν καπιταλισμό, μελέτησε ταυτχρονα τόσο τὰ χαρακτηριστικά κάθε οικονομίας ὅσο καὶ τὰ χαρακτηριστικά μιᾶς σύγχρονης οικονομίας καπιταλιστικοῦ τύπου, ἄρῳ δὲν γνώριζε ἄλλη. Ἐναν αἰῶνα μετά, τὸ πραγματικό πρόβλημα γιὰ ἕναν ὀικονομολόγο τῆς ὀβεντινῆς μαρξιστικῆς παράδοσης εἶναι νὰ ἀναλύσει τίς ἰδιαιτερότητες μιᾶς σύγχρονης οικονομίας ἄλλου τύπου.

Ἡ θεωρία τοῦ μισθοῦ, ἡ θεωρία τῆς υπεραξίας καὶ ἡ θεωρία τῆς συσσώρευσης δὲν ἱκανοποιῦν πᾶς πλήρως. Ἐκφράζουν μᾶλλον τεθειμένα ἐρωτήματα ἢ ἀφετηρίες τῆς θεωρητικῆς ἀνάλυσης, ποὺ μιᾶς ἐπιτρέπουν νὰ διακρίνουμε ὅ,τι ὁὰ μπορούσαμε νὰ ἀποκαλέσουμε καπιταλιστική ἐκμετάλλευση ἀπὸ τὴν σοβιετική ἐκμετάλλευση, ἢ, γιὰ νὰ ἐκφρασθοῦμε μὲ πῶ οὐδέτερο τρόπο, τὴν καπιταλιστική υπεραξία ἀπὸ τὴν υπεραξία στὸ σοβιετικό καθεστῶς. Σὲ κενά καθεστῶς δὲν δίνεται: στοὺς ἐργαζόμενους τὸ σύνολο τῆς αξίας ποὺ παράγουν, ἄρῳ ἕνα τμήμα τῆς πρέπει νὰ κρατηθεῖ γιὰ τὴν συλλογική συσσώρευση.

Αὐτὸ βέβαια δὲν ἀποκλείει τὴν ὑπάρξῃ οὐσιαστικῶν διαφορῶν ἀνάμεσα στοὺς δύο μηχανισμούς. Στὸ καπιταλιστικό καθεστῶς ἡ συσσώρευση περνᾷ μέσα ἀπὸ τὰ ἀτομικά κέρδη καὶ τὴν ἀγορά· ἐπίσης ἡ κατανόμῃ τῶν εἰσοδημάτων δὲν εἶναι ἴδια καὶ στὰ δύο καθεστῶτα.

Οἱ παρατηρήσεις αὐτές, εὐκολας ἔσαν αἰῶνα μετὰ τὸν Μάρξ, δὲν περιελείφουν καμία ἀξίωση πνευματικῆς ἀνοτερότητας, ποὺ ὀλλωστε ὁὰ ἦταν γελοία. Ὡλὼς μόνο νὰ δείξω ὅτι ὁ Μάρξ, παρατηρώντας τίς ἀπαρχές τοῦ καπιταλιστικοῦ καθεστῶτος, δὲν εἶχε τὴν εὐχέρεια νὰ διακρίνει ἀνάμεσα σὲ τρία πράγματα: ὅ,τι ἀπορρέει ἀπὸ ἕνα καθεστῶς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, ὅ,τι ἀπορρέει ἀπὸ τὴν ὁλὴ ἀνάπτυξῃ μιᾶς οικονομίας ὅπως ἡ ἀγγλικὴ τὴν ἐποχὴ ποὺ ἔκανε τίς παρατηρήσεις του, καὶ, τέλος, ὅ,τι ἀπορρέει ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ὑφ' ὁποιαδήποτε βιομηχανικῆς οικονομίας.

Ὁ σημερινὸς στόχος μιᾶς κοινωνιολογικῆς ἀνάλυσης τῆς οικονομίας εἶναι νὰ κάνει ἀκριβῶς τὴν διάκριση τῶν τριῶν αὐτῶν στοι-

χείων: τῶν χαρακτηριστικῶν ποὺ συνδέονται μὲ κάθε σύγχρονη οικονομία, τῶν χαρακτηριστικῶν ποὺ συνδέονται μ' ἕνα ὀρισμένο καθεστῶς σύγχρονης οικονομίας καὶ, τέλος, τῶν χαρακτηριστικῶν ποὺ συνδέονται μὲ μία φάση τῆς ἀνάπτυξης τῆς οικονομίας.

Ἡ διάκριση αὐτὴ εἶναι δύσκολη, γιὰτὸ ὅλα αὐτὰ τὰ χαρακτηριστικά εἶναι πάντοτε δεδωμένα μέσα στὴν πραγματικότητα καὶ σὲ ἀνάμικτη κατάστασι. Ἄν θέλουμε ὅμως νὰ ἐκφράσουμε μία ἡθικὴ ἢ πολιτικὴ κριτικὴ παρατήρηση γιὰ ἕνα καθεστῶς πρέπει προφανῶς νὰ μὴν τοῦ καταλογίσουμε ὅ,τι σχετίζεται μὲ παράγοντες ποὺ λειτουργοῦν προσδιοριστικά ὡς πρὸς ἄλλα καθεστῶτα.

Ἡ θεωρία τῆς συσσώρευσης καὶ τῆς υπεραξίας εἶναι τὸ πῶ τυπικό παράδειγμα γιὰ τὴν σύγχυση ποὺ γίνεται ἀνάμεσα στὰ διάφορα αὐτὰ στοιχεία. Ἡ συσσώρευση εἶναι: ὑποχρεωτικὴ σὲ κάθε σύγχρονη οικονομία. Τὸ ποσοστὸ τῆς εἶναι λιγότερο ἢ περισσότερο ὕψιλό, ἀνάλογα μὲ τὴν φάση τῆς ἀνάπτυξης καὶ, ἐπίσης, ἀνάλογα μὲ τίς προθέσεις τῆς κυβερνήσεως τῆς συγκεκριμένης κοινωνίας. Αὐτὸ ποὺ παραλλάξει, ἀπεναντίας, εἶναι ὁ ὀικονομικο-κοινωνικὸς μηχανισμὸς τῆς υπεραξίας ἢ ὁ μηχανισμὸς τῆς ἀποταμίευσης. Σὲ μία σχεδιοποιημένη οικονομία τὸ ἀποταμιευτικό κύκλωμα εἶναι σχετικὰ ἀπλό, ἐνῶ μία οικονομία μὲ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία στὰ ἐργαλεία παραγωγῆς ἔχει ἕναν περιπλοκότερο μηχανισμό, ὅπου ἡ ἐλεύθερη ἀγορὰ λειτουργεῖ ἀνάμικτα μὲ τίς κρατήσεις ποὺ ἐπιβάλλονται ἀπὸ τὴν ἐξουσία. Ἡ τέτοια οικονομία δὲν σηκώνει εὐκόλῃ ἕαν ἀνταρχικό καθορισμὸ τοῦ ὕψους τῆς ἀποταμίευσης καὶ τοῦ ποσοστοῦ σχηματισμοῦ κεφαλαίου σὲ σχέση πρὸς τὸ ἔθνικό προϊόν.

Τέλος, οἱ σχέσεις ὀικονομικῆς καὶ κοινωνιολογικῆς ἀνάπτυξης ἐγείρουν τὸ πρόβλημα τῶν σχέσεων ἀνάμεσα στὸ πολιτικό καὶ στὸ ὀικονομικό καθεστῶς. Κατὰ τὴν γνώμη μου, στὸ σημεῖο τοῦτο ἡ κοινωνιολογία τοῦ Μάρξ εἶναι περισσότερο τρωτὴ ἀπ' ὅσο σὲ ἄλλα.

Πάνω στὸ ἀπορασιστικό αὐτὸ πρόβλημα βρίσκουμε, τόσο στὸ Κεφάλαιο ὅσο καὶ στὰ ἄλλα ἔργα τοῦ Μάρξ, λίγες ἰδέες μονάχα, ποὺ εἶναι ἐξέλλου πάντοτε οἱ ἴδιες.

Τὸ κράτος θεωρεῖται οὐσιαστικά ὡς ὄργανο κυριαρχίας μιᾶς

τάξης. "Αρα ένα πολιτικό καθεστώς ορίζεται με κριτήριο το ποιά τάξη άσκει την εξουσία. Το αστικοδημοκρατικό καθεστῶτα εξομοιώνεται έτσι με καθεστῶτα όπου η καπιταλιστική τάξη άσκει την εξουσία διατηρώντας ταυτόχρονα μία επίφραση έλευθερων θεσμών. Στο κοινωνικοοικονομικό καθεστῶς που χαρακτηρίζεται από ανταγωνιστικές τάξεις και από την κυριαρχία μιας τάξης πάνω στις άλλες, ο Μάρξ αντιπροσάσσει την αντίληψη ενός κοινωνικοοικονομικού καθεστώτος, όπου πια θά δέν θά υπάρχει ταξική κυριαρχία. "Πδη από το γεγονός τούτο και οίονει εξ όρισμού, το κράτος θά πρέπει τότε να εξαφανισθεί, αφού υπάρχει μόνο στο μέτρο που μία τάξη το χρειάζεται για να έκμεταλλεύεται τις άλλες.

Ανάμεσα στην ανταγωνιστική και στην μη ανταγωνιστική κοινωνία παρεμβάλλεται αυτό που ονομάστηκε αδικατορία του προλατεράτου: η έκφραση βρίσκεται κυρίως σε ένα περίφημο κείμενο του 1875, την Κοινη του προγράμματος του γερμανικού έργατικού κόμματος ή Κοινη του προγράμματος της Γιάδα.³⁶ "Η δικατορία του προλατεράτου είναι η ύπερτατη ενδυνάμωση του κράτους πριν από την κρίσιμη στιγμή όπου το κράτος θά εξαλειφεί. Προτού εξαφανισθεί, το κράτος πτάνει στο άπληρό του.

Η δικατορία του προλατεράτου δέν αποσκοπνίζεται με καθόλητα στο κείμενο του Μάρξ, όπου συνυπάρχουν δύο αντίληψεις γι' αυτόν. "Η μία πρόβλεπται από την θεωρητική παράδοση και ταυτίζεται την δικτατορία του προλατεράτου με την απόλυτη εξουσία ενός κόμματος που εκπροσωπεί τις λαϊκές μάζες ή άλλη, που βρίσκεται σχεδόν στον αντίποδα της πρώτης, γεννήθηκε από νού του Μάρξ από την εμπειρία της Κομμούνιας του Παρισιού, που είχε ως στόχο της την εξαφάνιση τού συγκεντρωτικού κράτους.

Τούτη η αντίληψη σχετικά με την πολιτική και με την εκφάνση του κράτους στο πλαίσιο μιας μη ανταγωνιστικής κοινωνίας μού φαίνεται ότι ανιχνεύεται πολύ εύκολότερα από όποιανδήποτε άλλη κοινωνιολογική αντίληψη μέσα σ' ολόκληρο το έργο τού Μάρξ.

Κανείς δέν άρνείται ότι σε κάθε κοινωνία, και ιδιαίτερα σε μία σύγχρονη κοινωνία, υπάρχουν κοινές διοικητικές και εξουσιαστικές λειτουργίες, που πρέπει να άσκούνται. Κανείς δέν μπορεί να

βάλει εύλογα με το νού του ότι μία τόσο περιπλοκή βιομηχανική κοινωνία σαν την δική μας είναι σε θέση ν' άνταπεξέλλει στις άνάγκες της χωρίς διοίκηση, και μάλιστα διοίκηση από όρισμένες πλωρές συγκεντρωτικές.

"Αν έπιπλέον φαντασθούμε και την οικονομία σχεδιοποιημένη, τότε είναι άδιανόητο να μην υπάρχουν συγκεντρωτικοί οργανισμοί για να παίρνουν τις θεμελιώδεις έκείνες αποφάσεις, που συνεπάγεται η ύδια ή ιδέα της σχεδιοποίησης. Οι αποφάσεις όμως αυτές προϋποθέτουν τις λειτουργίες, τις οποίες συνήθως ονομάζουμε κρατικές. "Αν είναι έτσι, τότε ένα καθιστός σχεδιοποιημένης οικονομίας άπαιτεί την ενίσχυση όλων διοικητικών και διευθυντικών λειτουργιών άσκούνται από την κεντρική εξουσία, εκτός πια κι αν ουνταστούμε μία φάση άπύλντης άφρονίας, όπου το πρόβλημα τού συντονισμού της παραγωγής δέν τίθεται πιά.

Με την έννοια αυτή, οι δύο παραπάνω ιδέες, δηλαδή η σχεδιοποίηση της οικονομίας και η εξαλειψη τού κράτους, άντιφάσκειν μεταξύ τους έναν άσφα τό προβλεπτό μέλλον, έφόσον κύριος στόχος θά είναι η έσο το δυνατό μεγαλύτερη παραγωγή, ή παραγωγή με βάση τις κατευθυντήριες γραμμές τού σχεδίου και ή κατονομή της παραγωγής μεταξύ τών κοινωνικών τάξεων σύμφωνα με τις ιδέες τών κυβερνόντων.

"Αν άποκαλοῦμε ακάτους το σύνολο τών διοικητικών και διευθυντικών λειτουργιών της κοινότητας, το κράτος τούτο δέν μπορεί να εξαλειφθεί σε καμία βιομηχανική κοινωνία και πολύ περισσότερο σε μία σχεδιοποιημένη βιομηχανική κοινωνία, έφόσον η κεντρική σχεδιοποίηση συνεπάγεται εξ όρισμού ότι έδω ή κυβερνηση παίρνει περισσότερες αποφάσεις από ό,τι σε μία καπιταλιστική οικονομία, ή οποία έν μέρει χαρακτηρίζεται από την αποκέντρωση της εξουσίας λήψεως αποφάσεων.

Μόνο συμβολική έννοια μπορεί λοιπόν να έχει η εξαλειψη τού κράτους. Έκείνο που εξαλείφεται είναι ο ταξικός χαρακτήρας τού συγκεκριμένου κράτους. Μπορούμε, πράγματι, να σκεσθούμε ότι, από την στιγμή τού δέν υπάρχει πια ταξικός άνταγωνισμός, οι διοικητικές και διευθυντικές λειτουργίες, άντι να εκφράζουν τις έγχειστικές προθέσεις μιας έπιμέρους ομάδας, είναι ή έκφραση της

κοινωνίας ολόκληρης. Μ' αυτή την έννοια μπορούμε στ' αλήθεια να βάλουμε με το νου μας την εξάρτηση του ταξικού, κυριαρχικού και εκμεταλλευτικού χαρακτήρα του ίδιου του κράτους.

Είναι όμως δυνατό να όρισθῇ τὸ κράτος στὸ καπιταλιστικὸ καθεστὸς με κριτήριο τὴν εξουσία μίᾳς ορισμένης τάξης;

Ἡ κεντρικὴ ιδέα τοῦ Μάρξ εἶναι ὅτι ἡ καπιταλιστικὴ κοινωνία εἶναι ανταγωνιστικὴ καὶ ὅτι τὰ οὐσιώδη της γνωρίσματα ἀπορρέουν ὅλα ἀπὸ τὸ γεγονός αὐτό. Πῶς θὰ μπορούσε νὰ υπάρξει μία κοινωνία χωρὶς ἀνταγωνισμό; Ὁλόκληρη ἡ σχετικὴ ἐπιχειρηματολογία τοῦ Μάρξ ἐδράζεται στὴν διαφορὰ ὅφης ἀνάμεσα στὴν ἀστική τάξη, ποὺ ἀσκει τὴν ἐξουσία ἔταν κατέχει τὰ ἐργαλεία παραγωγῆς, καὶ στὸ προλεταριάτο ὡς τὴν τάξη ἐκείνη ποὺ οὐκ ἀδυνατεῖ τὴν ἀστική.

Ἐντούτοις, ὅταν λέμε ὅτι τὸ προλεταριάτο εἶναι μία καθολικὴ (universelle) τάξη ποὺ παίρνει τὴν ἐξουσία, αὐτὸ δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἔχει συμβολικὴ σημασία, ἐφόσον ἡ μάζα τῶν ἐργατῶν στὰ ἐργαστήρια δὲν μπορεῖ νὰ συγχέεται με τὴν κυρίαρχη μειονότητα ποὺ ἀσκει τὴν ἐξουσία. Ἡ διατύπωση: «τὸ προλεταριάτο στὴν ἐξουσία» δὲν εἶναι παρὰ μία συμβολικὴ διατύπωση γὰρ νὰ ποῦμε τὸ ἑξῆς: τὸ κόμμα ἢ ἡ ὁμάδα ἀνθρώπων ποὺ αὐτοπροσώπως εἶναι ὡς ἐκπρόσωπος τῆς λαϊκῆς μάζας.

Στὴν κοινωνία, ὅπου πιά δὲν ὑπάρχει ἀτομικὴ ιδιοκτησία τῶν μέσων παραγωγῆς, ἐξ ὁρισμοῦ δὲν ὑπάρχει πιά καὶ ἀνταγωνισμὸς συναρκῆς με τὴν ιδιοκτησία αὐτή, ὑπάρχουν ὅμως ἀνθρώποι ποὺ ἀσκοῦν τὴν ἐξουσία στὸ ὄνομα τῶν λαϊκῶν μαζῶν. Ὑπάρχει λοιπὸν ἓνα κράτος γιὰ νὰ ἐκπληρώσει τίς διοικητικὲς καὶ διευθυντικὲς λειτουργίες ποὺ εἶναι ἀπαραίτητες σὲ κάθε ανεπτυγμένη κοινωνία. Μία κοινωνία τέτοιου τύπου δὲν συνεπάγεται τοὺς ἰδίους ἀνταγωνισμοὺς ὅπως μία κοινωνία, στὴν ὁποία ὑπάρχει ἀτομικὴ ιδιοκτησία τῶν ἐργαλείων παραγωγῆς. Ὅμως μία κοινωνία, ὅπου τὸ κράτος, με τίς οικονομικὲς του ἀποφάσεις, καθορίζει: σὲ μεγάλο βαθμὸ τὴν μοίρα ὅλων καὶ καθενός, μπορεῖ προφανῶς νὰ ἐμπριέχει ἀνταγωνισμοὺς μεταξύ τῶν ὁμάδων της, εἴτε με τὴν ὀρίζοντα έννοια, ὅπως π.χ. μεταξύ ἀγροτῶν καὶ ἐργατῶν, εἴτε με τὴν κά-

Οετη, δηλαδή ἀνάμεσα σὲ ὅσους βρίσκονται ψηλὰ στὴν ἐξουσία καὶ σὲ ὅσους βρίσκονται χαμηλὰ.

Δὲν θέλω νὰ πῶ καθόλου μ' αὐτὸ ὅτι σὲ μία κοινωνία, ὅπου οἱ συνθήκες ζωῆς τοῦ καθενὸς ἐξαρτοῦνται ἀπὸ τὸ σχέδιο καὶ ὅπου τὸ σχέδιο καθορίζεται ἀπὸ τὸ κράτος, ὑπάρχουν ἀνταγωνιστικὰ συγχευόμενα. Δὲν μπορούμε ὅμως νὰ συμπεράνουμε τὴν βεβαιότητα μίᾳς κοινωνίας χωρὶς ἀνταγωνισμοὺς ἀπλῶς καὶ μόνο ἀπὸ τὸ γεγονός, ὅτι ἡ ἀτομικὴ ιδιοκτησία τῶν ἐργαλείων παραγωγῆς ἐξαφανίσθηκε καὶ ἡ μοίρα τοῦ καθενὸς ἐξαρτᾶται ἀπὸ ὅσους ἀποφασίζουν. Ἄν οἱ ἀποφασίζοντες τοῦ κράτους παίρνουνται ἀπὸ ὅσους ἢ ἀπὸ μία μειονότητα, τότε εἶναι δυνατό ν' ἀνταποκρίνονται στὰ συμφέροντα τῶν μὲν ἢ τῶν δέ. Δὲν ὑπάρχει προκαθορισμένη ἀρμονία ἀνάμεσα στὰ συμφέροντα τῶν διαφόρων ὁμάδων μέσα σὲ μία σχεδιοποιημένη κοινωνία.

Σὲ μία τέτοια κοινωνία ἡ ἐξουσία τοῦ κράτους δὲν ἐξαφανίζεται οὔτε μπορεῖ νὰ ἐξαφανισθῇ. Μία σχεδιοποιημένη κοινωνία μπορεῖ βέβαια νὰ διοικεῖται με ἰσονομία, ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει ἐκ τῶν προτέρων ἐγγύηση ὅτι οἱ διευθύνοντες τὸ σχέδιο θὰ παίρνουν ἀποφάσεις ἀνταποκρινόμενες στὰ συμφέροντα ὅλων ἢ στὰ ὑπέρτατα συμφέροντα τῆς κοινωνίας— στὸν ὅποιο βαθμὸ μποροῦν αὐτὰ νὰ ὁρισθῶν, ἑλλοιστε.

Ἡ σύγχυση ἐξαφανίστη τῶν ἀνταγωνισμῶν θὰ σήμαινε εἴτε ὅτι οἱ ἀνταγωνισμοὶ μεταξύ τῶν ὁμάδων δὲν ἔχουν ἄλλη προέλευση ἀπὸ τὴν ἀτομικὴ ιδιοκτησία τῶν ἐργαλείων παραγωγῆς εἴτε ὅτι τὸ κράτος ἐξαφανίζεται. Καμία ὅμως ἀπὸ τίς δύο αὐτὲς ὑποθέσεις δὲν εἶναι εὐλογηφανής. Δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ ἐννοηνοιστοῦν αὐτόματα τὰ συμφέροντα τῶν μελῶν μίᾳς κοινωνίας ἀπὸ τὴν στιγμὴ ποὺ τὰ μέσα παραγωγῆς θὰ πιάσουν νὰ εἶναι ἀντικείμενο ἀτομικῆς ιδιοκτησίας. Ἐξαφανίζεται ἓνας τύπος ἀνταγωνισμοῦ, ἔχουν οἱ ἀνταγωνισμοί. Καὶ ἀπὸ τὴν στιγμή ποὺ διατηροῦνται διαρκετικὲς ἢ διευθυντικὲς λειτουργίες ὑπάρχει ἐξ ὁρισμοῦ ὁ κίνδυνος εἴτε νὰ εἶναι ἀδικοὶ ὅσοι ἀσκοῦν τίς λειτουργίες αὐτὲς εἴτε νὰ ἔχουν κακὴ πληροφόρηση εἴτε νὰ εἶναι παράλογοι, ὅποτε οἱ κυβερνώμενοι δὲν θὰ ἐκνοηνοῦνται ἀπὸ τίς ἀποφάσεις ποὺ παίρνουν οἱ κυβερνῶντες.

Τέλος, πέραν από όλες αυτές τις παρατηρήσεις, υπάρχει κι ένα θεμελιώδες πρόβλημα, το πρόβλημα της άναρχης της πολιτικής ως πολιτικής στην οικονομία.

Ή κοινωνιολογία του Μάρξ, τουλάχιστον υπό την προφορική της μορφή, δέχεται την άναρχη του πολιτικού πεδίου στο οικονομικό, δηλαδή την εξοφάνση του κράτους από την στιγμή που επιβάλλεται ή δημόσια ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής και ή σχεδιοποίηση. Όμως ή κατηγορία των πολιτικών φαινομένων από την οδία της δεν είναι δυνατό ν' άναχθεί στην κατηγορία των φαινομένων της οικονομίας. Οποιοδήποτε και άν είναι το κοινωνικό και οικονομικό καθεστώς, το πολιτικό πρόβλημα θά συνεχίσει νά υπάρχει, γιατί συνίσταται στον καθορισμό του πώς κυβερνά, πώς επιλέγονται οι κυβερνώντες, πώς άσκειται ή εξουσία, πώς είναι ή σχέση (συνένεση ή εξέγερση) μεταξύ κυβερνώντων και κυβερνωμένων. Το πεδίο της πολιτικής είναι έξω του θεμελιώδους και αυτόνομου όσο και το πεδίο της οικονομίας. Τα δύο αυτά πεδία σχετίζονται ωστόσο άμμοβαία. Ο τρόπος οργάνωσης της παραγωγής ή της κατανομής του συνολικού πλούτου επηρεάζει τον τρόπο έπιλυσης του προβλήματος της εξουσίας και, αντίστροφα, ο τρόπος έπιλυσης του προβλήματος της εξουσίας έπιδρά πάνω στον τρόπο έπιλυσης του προβλήματος της παραγωγής και της κατανομής του πλούτου. Το λάθος βρίσκεται στο νά νομίζουμε ότι μία οργάνωση της παραγωγής και της κατανομής του πλούτου επιλύει αυτόματα το πρόβλημα της εξουσίας εξαλείφοντάς το. Ο μύθος της εξαίεψης του κράτους είναι ο μύθος ότι το κράτος υπάρχει μόνο για νά τυχάνει και νά κατανέμει τον πλούτο και ότι μόνος επιλύει το πρόβλημα παραγωγής και κατανομής του πλούτου δεν υπάρχει, πιά άνάγκη κράτους, δηλαδή εξουσίας.¹⁶

Ο μύθος αυτός είναι διπλά άπατηλός. Κατ'αρχήν ή σχεδιοποιημένη διαχείριση της οικονομίας έδγηεί στην ένδυνάμωση του κράτους. Άλλά ακόμη και άν δεν συνέβαινε τούτο, θά εξακολουθούσε νά υφίσταται στην σύγχρονη κοινωνία ένα πρόβλημα διοίκησης, δηλαδή ένα πρόβλημα τρόπου άσκησης της εξουσίας.

Με άλλα λόγια, δεν είναι δυνατό νά έρίσουμε ένα πολιτικό καθεστώς με μόνο κριτήριο την τάξη που ύποτίθεται ότι άσκει

την εξουσία. Δεν μπορούμε νά έρίσουμε το πολιτικό καθεστώς του καπιταλισμού με βάση την εξουσία των μονοπωλιών, όπως δεν μπορούμε και νά έρίσουμε το πολιτικό καθεστώς μιας σοσιαλιστικής κοινωνίας με βάση την εξουσία του προλεταριάτου. Ούτε στο καπιταλιστικό καθεστώς άσκειν οι μονοπωλιές προσωπικά την εξουσία, ούτε στο σοσιαλιστικό καθεστώς την άσκει το προλεταριάτο έν σώματι. Και στις δύο περιπτώσεις μένει νά προσδιορισθεί το ποιά είναι οι άνθρωποι που άσκειν τις πολιτικές λειτουργίες, πώς επιλέγονται, πώς άσκειν την εξουσία και ποιά είναι ή σχέση κυβερνώντων και κυβερνωμένων.

Ή κοινωνιολογία των πολιτικών καθεστώτων δεν μπορεί νά άναχθεί σε άπλό παράστημα της κοινωνιολογίας της οικονομίας ή των κοινωνικών τάξεων.

Ο Μάρξ μίλησε συχνά για τις ιδεολογίες και επιχείρησε νά εξηγήσει τους τρόπους αέμψης ή τή διανοητικά συστήματα με βάση τις κοινωνικές τους συνθήκες.

Ή έμνηνεια των ιδεών μέσω της κοινωνικής πραγματικότητας μπορεί νά γίνει με διάφορες μεθόδους. Είναι δυνατό νά εξηγηθούν οι τρόποι αέμψης με βάση τον τρόπο παραγωγής ή το στάθ της τεχνικής στην δεδομένη κοινωνία. Όμως ή εξήγηση που είχε την περισσότερη έπιτυχία είναι εκείνη που άποδίδει συγκεκριμένες ιδέες σε μία ήμισμένη κοινωνική τάξη.

Άφροντας ειδικολογία ο Μάρξ γενικά ένωσε την ψευδή συνείδηση ή την ψευδή παράσταση που σχηματίζει μία κοινωνική τάξη για την ίδια της την κατάσταση και για την κοινωνία στύ συνολό της. Έτσι, τις θεωρίες των άστων οικονομολόγων τις άνταμψάναται σε μεγάλο βαθμό ως ταξική ιδεολογία. Όχι πώς άποδίδει στους άστους οικονομολόγους την πρόθεση νά εξαπατήσουν τους άναρχώστες ή νά δώσουν κάποια άπατηλή έμνηνεια της πραγματικότητας. Πιστεύει όμως, ότι μία τάξη δεν μπορεί νά δει τον κόσμο άλλιώδες παρά μόνο σε συνάρτηση με την δική της κατάσταση. Ο άστος, όπως έλεγε ο Sartre, βλέπει τον κόσμο όπως τον έρίζουν τα δικαιώματα που ο ίδιος κατέχει μέσα σ' αυτόν. Ή νομική

είναι ένας κόσμος δικαιωμάτων και υποχρεώσεων είναι ή κοινωνική εκείνη παράστασις, μέσα στην οποία ο άστος εκφράζει ταυτόχρονα το είναι και την κατάστασή του.

"Αν αυτή ή θεωρία της ψευδούς συνείδησης συνδυαστεί με την ταξική συνείδηση, μπορεί να εφαρμοσθεί σε πλήθος ιδεών ή διανοητικών συστημάτων. "Όταν έχουμε να κάνουμε με οικονομικές και κοινωνικές θεωρίες μπορούμε να πούμε με την αστείγη έννοια, ότι ή ιδεολογία είναι: μία ψευδής συνείδηση και ότι το υποκείμενο της ψευδούς αυτής συνείδησης είναι ή τάξη. "Όμως αυτή ή αντίληψη για την ιδεολογία εμπεριέχει δύο δυσκολίες.

"Αν μία τάξη σχηματίζει μία ψευδή ιδέα του κόσμου σε συνάρτηση με την δική της κατάσταση, ήν, για παράδειγμα, ή άστική τάξη δεν καταλαβαίνει το μηχανισμό της υπεραξίας ή άν παρ'αυτήν αήχμαλωση της ψευδαίστησης των εμπνευμάτων-ρετή; πώς τότε ένα μεμονωμένο άτομο κατορθώνει να απελευθερωθεί από τις ψευδαισθήσεις αυτές, από την ψευδή αυτή συνείδηση;

Και από την άλλη πλευρά, αν όλες οι τάξεις έχουν ένα μεριό και μεροληπτικό τρόπο του σκέπτεσθαι, δεν μένει πια χώρος για την αλήθεια. Σε τί μπορεί μία ιδεολογία να υπερέχει από μία άλλη; από την στιγμή που όλες οι ιδεολογίες είναι αδιαχώριστες από την τάξη που τις συλλαμβάνει και τις ένστερνίζεται; Ήδω ή μαρξιστική σκέψη μπαίνει στον πειρασμό ν' απαντήσει ότι μετάξ των ιδεολογιών υπάρχει μία που αξίζει περισσότερο από τις άλλες, επειδή υπάρχει: μία τάξη που μπορεί να στοχασθεί τον κόσμο στην αλήθεια του.

Στον καπιταλιστικό κόσμο το προλεταριάτο, και μόνο το προλεταριάτο, στοχάζεται την αλήθεια του κόσμου, επειδή μόνο αυτό μπορεί να στοχασθεί το μέλλον μετά την επανάστασις.

"Ο Lukács, ένας από τους τελευταίους μεγάλους μαρξιστές φιλόσοφους, στο έργο του *Gesellschaft und Klassenbewusstsein*, [Ίστορία και ταξική συνείδηση] επιχειρεί να αποδείξει ότι οι ταξικές ιδεολογίες δεν είναι ισοδύναμες και ότι ή ιδεολογία της προλεταριακής τάξης είναι: άληθινή επειδή το προλεταριάτο, στις συνθήκες κάτω από τις οποίες βρίσκεται στον καπιταλισμό, είναι μόνο αυτό-όλο και να στοχασθεί την κοινωνία στην εξέλιξή της, στην

πορεία της προς την επανάστασις και, επομένως, στην αλήθεια της.³⁷

Μία πρώτη θεωρία της ιδεολογίας προσπαθεί λοιπόν να άπυφρει την καταλήθηση στον πλήρη σχετισμό, εμμένοντας ταυτόχρονα τόσο στην σύνδεση ιδεολογίας και τάξης όσο και στην αλήθεια μιας από τις ιδεολογίες.

"Η δυσκολία μιας τέτοιας λύσης έγκειται στο ότι είναι εύκολο να άμφοσηγηθεί ή αλήθεια της ταξικής αυτής ιδεολογίας, αφού οι άπαδοι των άλλων ιδεολογιών και των άλλων τάξεων μπορούν ν' απαντήσουν με άλλη τους την ένωση, πώς είναι οι έρευνήτες σέ-κουν πάνω στο ίδιο επίπεδο. "Αν υποθέσουμε ότι ο τρόπος που βλέπου τον καπιταλισμό επιτάσσεται από το σύμφερον μου ως άστος, τότε ο τρόπος που βλέπετε εσείς το προλεταριάτο επιτάσσεται από το σύμφερον σας ως προλετάριο. Γιατί τα συμφέροντα των ουί, όπως λένε στα άγγλικά, αξίζουν καθυτά πού παύ από τα συμφέροντα των in; Γιατί τα συμφέροντα όσων βρίσκονται από την κακή πλευρά του λόφου αξίζουν καθυτά περισσότερα από τα συμφέροντα όσων βρίσκονται από την καλή; "Ας άφύσουμε τα άτι οι καταστάσεις μπορεί να άντιστραφούν, και, πράγματι, άντιστρέφονται από καιρό σε καιρό.

"Η επιχειρηματολογία αυτή καταλήγει άναπόφευκτα σε ένα πλήρη σχετικισμό, όπου όλες οι ιδεολογίες είναι ισοδύναμες, είναι άληθινή έξσου μεριές και μεροληπτικές, εξίσου άληθείς και έπομένως άπατηρές.

Γι' αυτό οι έρευνες στράφηκαν σε άλλη κατεύθυνση, πού μού φαίνεται προτιμότερη: είναι ή ίδια κατεύθυνση, την οποία έχει πάρει και ή κοινωνιολογία της γνώσης και ή οποία προχωρεί σε διακρίσεις μεταξύ των διαφόρων τύπων διανοητικών κατασκευών. Κάθε σκέψη συνδέεται κατά κάποιον τρόπο με τον κοινωνικό περιγρο, ή σύνδεση όμως της ζωγραφικής, της φυσικής, των μαθηματικών, της πολιτικής οικονομίας ή των πολιτικών θεωριών με την κοινωνική πραγματικότητα δεν είναι ή ίδια.

Πρέπει να διακρίνουμε όσους τρόπους του σκέπτεσθαι ή όσες έπιστημονικές θεωρίες συνδέονται με την κοινωνική πραγματικότητα, χωρίς όμως να ξεστρώνεται από αυτήν, από όσες ψευδείς

ιδεολογίας ή συνειδήσεις προβάλλουν μέσα στὸ νοῦ τῶν ἀνθρώπων ταξιακὲς κατάρτασεις, οἱ ὅποιες τοὺς ἐμποδίζουν νὰ δεῖν τὴν ἀλήθεια.

Τὸν ἴδιον τοῦτο στόχο ἐπιδιώκουν οἱ διάφοροι κοινωνιολόγοι τῆς γνώσης, μαρξιστὲς ἢ μὴ μαρξιστὲς, ὅταν ἐπιχειροῦν νὰ διασώσουν τὴν καθολικὴ ἀλήθεια ἐρισμένων ἐπιστημῶν καὶ τὴν καθολικὴ ἀξία τῶν ἔργων τέχνης.

Ἐνας μαρξιστὴς ἐνδιαφέρεται ἐξίσου ὅσο καὶ ἓνας μὴ μαρξιστὴς νὰ μὴν περιορίζει τὴν σιμκασία ἐνδὲς ἐπιστημονικοῦ ἢ αἰσθητικοῦ ἔργου στὸ ταξικὸ του περιεχόμενο. Ὁ Μάρξ, ποὺ ὑπῆρξε μέγας θεωρητὴς τῆς ἐλληνικῆς τέχνης, ἔξερε τὸ ἴδιο καλὰ ὅσο καὶ οἱ κοινωνιολόγοι τῆς γνώσης ὅτι ἡ σημασία τῶν ἀνθρώπινων δημιουργημάτων δὲν ἐξοικλεῖται στὸ ταξικὸ τους περιεχόμενο. Τὰ ἔργα τέχνης ἔχουν ἀξία καὶ σημασία ἀκόμη καὶ γιὰ ἄλλες τάξεις, ἀκόμη καὶ γιὰ ἄλλους καιροὺς.

Χωρὶς ὅστε γιὰ μὴ στιγμὴ νὰ ἀρνοῦμαι ὅτι ἡ σκέψη συνδέεται μὲ τὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα καὶ ὅτι ὁρισμένες μορφές σκέψης συνδέονται μὲ τὴν πραγματικότητα, θεωρῶ ἀνγκαῖο νὰ ἀποκαταστήσω τὴν διάκριση τῶν εἰδῶν σκέψης καὶ νὰ συγκρατήσω δύο προτάσεις ποὺ θεωρῶ ἀπαραίτητες γιὰ τὴν ἀποφυγὴ τοῦ μνηστικισμοῦ:

Ἐπάρχουν τομεῖς στοὺς ὁποίους ὁ διανοητὴς μπορεῖ νὰ φθάσει σὲ μὴ ἀλήθεια ποὺ νὰ ἰσχύει γιὰ ἔλλους καὶ ὅχι μόνο σὲ μὴ ταξικὴ ἀλήθεια. Ἐπάρχουν καὶ τομεῖς ὅπου τὰ δημιουργήματα τῶν κοινωνιῶν ἔχουν ἀξία καὶ σημασία γιὰ μέλη καὶ ἄλλων κοινωνιῶν.

6. Συμπέρασμα.

Ἡ μαρξιστικὴ σκέψη γνώρισε, κατὰ βάθος, τρεῖς μεγάλες κρίσεις σὲ τὰ τελευταῖα ἐκατὶ χρόνια.³⁸

Πρῶτη εἶναι ἐκείνη ποὺ ὀνομάστηκε κρίση τοῦ ἀνθρωποτισμοῦ (revisionisme) καὶ ἐκδηλώθηκε στὴν γερμανικὴ σοσιαλιστική μοκρατία στὴς ἀρχὲς τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα. Οἱ δύο πρωταγωνιστές

τῆς ἥσαν οἱ Karl Kautsky καὶ Eduard Bernstein, καὶ τὸ ὁλοσῶδες τῆς θέμα τὸ ἀν' οἱ μετασχηματισμοί, ποὺ συντελοῦνται στὴν καπιταλιστικὴ οἰκονομία, εἶναι τέτοιοι ὥστε ἡ ἐπανάσταση, τὴν ὁποία ἀναιρῶμεν καὶ στὴν ὁποία ὑπολογίζουμε, νὰ γίναι σύμφωνα μὲ τὴς προαδικίες μας. Ὁ Bernstein, ὁ ἀναθεωρητὴς, διακήρυξε ὅτι οἱ ταξιακοὶ ἀνταγωνισμοὶ δὲν ὀξύνονται, ὅτι ἡ συγκέντρωση δὲν γινώσκον ὅτε μὲ τὴν ταχύτερα ὅτε μὲ τὴν πληρότητα ποὺ εἶχαν προβλεφθεῖ καὶ ὅτι ἐπομένως δὲν ἦταν πιθανὸ νὰ σπέρξει ἡ ἱστορικὴ διαλεκτικὴ στὴν πραγματικότητα τῆς μενέλης καμπῆς τῆς ἀκονάστασης καὶ τῆς μὴ ἀνταγωνιστικῆς κοινωνίας. Ἡ ἀντιδικία Kautsky - Bernstein τερατίσθηκε μέσα στοὺς κόλπους τῆς γερμανικῆς σοσιαλδημοκρατίας καὶ τῆς 2ης Διεθνούς μὲ τὴν νίκη τοῦ Kautsky καὶ τὴν ἥττα τῶν ἀνθρωποτιστῶν. Διατηρήθηκε ἡ ἐρθεύδοξη θέση.

Ἡ δευτέρη κρίση τῆς μαρξιστικῆς σκέψης ἦταν ἡ κρίση τοῦ μπολσεβικισμοῦ. Ἐνα κόμμα, ποὺ μιλοῦσε σ' ὄνομα τοῦ μαρξισμοῦ, ἤρξε τὴν ἐξουσία στὴν Ρωσία καὶ, ὅπως ἦταν φυσικό, παρυσίασε τὴ νίκη του ὡς νίκη τῆς προλεταριακῆς ἐπανάστασης. Μία μερίδα ἡμῶς τῶν μαρξιστῶν, οἱ ἐρθεύδοχοι τῆς 2ης Διεθνούς, ἡ πλειοψηφία τῶν γερμανῶν σοσιαλιστῶν καὶ ἡ πλειοψηφία τῶν δυτικῶν σοσιαλιστῶν ἔφρυναν διαφορετικά. Μέσα στὰ κόμματα ποὺ ἐπικυλοῦνταν τὸν Μάρξ ξέσπασε ἀπὸ τὰ 1917-1920 μὴ διαμάχη, τῆς ὁποίας τὸ κεντρικὸ θέμα μπορεῖ νὰ συνοψισθεῖ ὡς ἐξῆς: ἡ σοβιετικὴ ἐξουσία εἶναι δικτατορία τοῦ προλεταριάτου ἢ δικτατορία ἐπὶ τοῦ προλεταριάτου; Οἱ ἐκφράσεις αὐτὲς χρησιμοποιήθηκαν στὰ χρόνια 1917-1918 ἀπὸ τοὺς δύο μεγάλους πρωταγωνιστὲς τῆς δευτέρης ἀντῆς κρίσης, τοὺς Λένιν καὶ Kautsky. Στὴν πρώτη κρίση, στὴν κρίση τοῦ ἀναθεωρητισμοῦ, ὁ Kautsky ἦταν μὲ τὸ μέρος τῶν ἐρθεύδοχων. Στὴν κρίση τοῦ μπολσεβικισμοῦ ἐξακολούθησε νὰ πιστεῖ: ὅτι ἦταν μὲ τὸ μέρος τῶν ἐρθεύδοχων, τώρα ἡμῶς ἐπῆρξε μὴ ἄλλη ἐρθεύδοξη.

Ἡ θέση τοῦ Λένιν ἦταν ἀπλή: τὸ μπολσεβικικὸ κόμμα, ποὺ ἐπικυλοῦται τὸν μαρξισμό καὶ τὸ προλεταριάτο, ἐκπροσωπεῖ τὸ προλεταριάτο στὴν ἐξουσία. Ἡ ἐξουσία τοῦ μπολσεβικικοῦ κόμματος εἶναι ἡ δικτατορία τοῦ προλεταριάτου. Ἐφόσον ἄλλωστε

ποτέ δεν είχε ξεκαθαρισθεί με βεβαιότητα πώς συνίσταται: άκριβώς ή δικτατορία του προλεταριάτου, ή υπόθεση, σύμφωνα με την οποία ή έξουσία του μπουλσεβίκου κόμματος ήταν ή ίδια ή δικτατορία του προλεταριάτου, άσκοπες γονιτείες και ή υποστήριξη της δεν άπαγορεύταν. Καί επιπλέον τά πάντα διευκολύνονταν, γιατί, άν ή έξουσία του μπουλσεβίκου κόμματος ήταν ή έξουσία του προλεταριάτου, τό σοβιετικό καθεστώς ήταν καθεστώς προλεταριακό και θά επεκτανομένης ή οικοδόμηση του σοσιαλισμού.

Αν, άντίθετα, γινόταν άποδεκτή ή θέση του Kautsky, σύμφωνα με την οποία μία επανάσταση, όταν γίνεται σε χώρα μί έξωμνησμένη, όπου ή εργατική τάξη άποτελεί μειοψηφία, δεν μπορεί νά είναι άθθεντική σοσιαλιστική επανάσταση, τότε ή δικτατορία ενός κόμματος, έστω και μαρξιστικού, δεν είναι δικτατορία του προλεταριάτου, αλλά δικτατορία επί του προλεταριάτου.

Από τότε υπήρξαν δύο σχολές μέσα στην μαρξιστική σκέψη: ή μία έβλεπε στό καθεστώς της Σοβιετικής Ένωσης την εκπλήρωση των προρήσεων του Μάρξ, άν και με κάποιες απόβλεπτες ιδιομορφίες, ενώ ή δεύτερη θεωρούσε ότι ή ουσία της μαρξιστικής σκέψης είχε παραμεμφωθεί, γιατί σοσιαλισμός δεν σημαίνει μόνο συλλογική ιδιοκτησία και σχεδίοποίηση, αλλά και πολιτική δημοκρατία. Έπομένως, έλεγε ή δεύτερη σχολή, σοσιαλιστική σχεδίοποίηση χωρίς δημοκρατία δεν είναι σοσιαλισμός.

Πρέπει έξέλλου νά δούμε ποιά ρόλο έπαιξε ή μαρξιστική ιδεολογία στην οικοδόμηση του σοβιετικού σοσιαλισμού. Είναι φανερό ότι ή σοβιετική κοινωνία δεν βγήκε άπόφα από τό κεφάλι του Μάρξ και είναι σε μεγάλο βαθμό τό άποτέλεσμα των περιστάσεων. Όμως ή μαρξιστική ιδεολογία, όπως έρμηνεύθηκε από τους μπουλσεβίκους, έπαιξε κι αύτή ρόλο, και μάλλον σημαντικό.

Η τρίτη κρίση της μαρξιστικής σκέψης είναι αύτή στην όπία βρισκόμαστε σήμερα. Τό πρόβλημα εδώ είναι άν άνάμεσα στην μπουλσεβίκική και στην στανώναβο-βρετανική, ως πούμα, έκδοχή του σοσιαλισμού υπήρχε ένας ένδιάμεσος όρος.

Στίς μέρες μας βλέπουμε με καθαρότητα πιά μία από τις δυνατότες μιας σοσιαλιστικής κοινωνίας: την κεντρική σχεδίοποίηση υπό την καθοδήγηση ενός λιγότερο ή περισσότερου έλικού

κράτους, τυποζόμενου με ένα κόμμα που μιλά σε όνομα του σοσιαλισμού. Πρόκειται γιά την σοβιετική έκδοση της μαρξιστικής θεωρίας. Έπάρχει όμως και μία δεύτερη έκδοση, ή δυτική έκδοχή, της όποιος ή πιά τελειοποιημένη μορφή πιθανόν είναι ή συνδυακή κοινωνία, όπου παρατηρούμε ένα μέγμα ιδιωτικών και δημόσιων θεσμών, έναν περιορισμό της ανισότητας των εισοδημάτων και την εξέλιξη των περισσώτερων από τά κοινωνικά φαινόμενα που άποτελούνταν σκέδαλα. Σχεδίοποίηση μερικώς χαρακτήρεται και μικτή ιδιοκτησία των έργαζώνων παραγωγής συνδυάζονται με τους δημοκρατικούς θεσμούς της Δύσης, δηλαδή τον πολυκομματισμό, τις έλεύθερες έκλογές, την έλεύθερη σύζήτηση των ιδεών και των θεωριών.

Οι όρθόδοξοι μαρξιστές είναι εκείνοι που δεν άμφισβέλλουν ότι ή γνήσιος άπόγονος του Μάρξ είναι ή σοβιετική κοινωνία. Οι δυτικοί σοσιαλιστές δεν άμφισβέλλουν ότι ή δυτική έκδοση είναι περισσότερο πιστή στο πνεύμα του Μάρξ από την σοβιετική έκδοχή. Πολλοί μαρξιστές διανοούμενοι όμως δεν βρίσκουν καμία από τις δύο αυτές έκδοχές ικανοποιητική. Έπιθυμούν μία κοινωνία που νά είναι κατά κάποιον τρόπο τό ίδιο σοσιαλιστική και σχεδίοποιημένη όσο ή σοβιετική και ταυτόχρονα τό ίδιο φιλελεύθερη όσο και μία κοινωνία δυτικού τύπου.

Αφώνο κατά μέρος τό ζήτημα, άν ό τρίτος αυτός δρόμος είναι δυνατός νά υπάρξει πειστικά άλλοι έξω από τά μιλά τά των φιλοσόφων στο κάτω-κάτω όμως, όπως έλεγε και ό "Ανλετ στον "Ορέσιο: υπάρχουν πιά πολλά πράγματα στην γή και στην ούρανό άπ' όσα σε όλα τά ένχειρ της φιλοσοφίας μισοί. Έως νά υπάρξει κάποιος τρίτος δρόμος, άλλα πώς τό παρόν ή τρέχουσα όόση της θεωρητικής συζήτησης καθορίζεται από την υπαρκτή δύο ιδεολογιών, που μπορούν νά όρισθούν με έπάρκη σαφήνεια, και δύο κοινωνιών, που έως επικαλούνται κι οι δύο τους λιγότερο ή περισσότερο τον σοσιαλισμό, όμως ή μία άπ' αυτές δεν είναι φιλελεύθερη, ενώ ή άλλη είναι άστική.

Τά συνο-σοβιετικά σχίσμα ένοίγει μία νέα φάση: κατά τον Μόσκο-Τόρνγκ τό σοβιετικό καθεστώς και ή σοβιετική κοινωνία βρίσκονται στο δρόμο της άστικοποίησης. Οι ήγέτες της Μό-

στας χαρακτηρίζονται ως αναθεωρητές, το ίδιο όπως και ο Bernstein μαζί, με τους σοσιαλιστές της δεξιάς στις αρχές του αιώνα.

Με πια πλευρά θα ήταν ο ίδιος ο Μάρξ; Είναι μάταιο να θέτουμε τέτοια ερωτήματα, γιατί ο Μάρξ δεν είχε βάλει με το νου του τις άλλες, που πραγματώσατε στο μεταξί ή ροή της ιστορίας. Από την στιγμή που αναγκάζομασταν να πούμε, ότι μερικά φαινόμενα που επέφεραν ο Μάρξ δεν σχετίζονται με τον καπιταλισμό, αλλά με την βιομηχανική κοινωνία γενικά ή με την ούσα ανάπτυξη, την οποία εκείνος μελέτησε, μπαίνουμε σ' ένα μηχανισμό σκέψης, που οποσδήποτε βρισκόταν μέσα στις δυναμότητες του Μάρξ (γιατί ήταν ένας πολύ μεγάλος άνθρωπος) αλλά που ήταν ξένος στον Μάρξ, αν τον δούμε έτσι όπως έζησε συγκεκριμένα. Κατά πάσα πιθανότητα ο Μάρξ, που είχε ιδιοσυγκρασία αντίρρηση, δεν θα έθουσιάζονταν με καμμία από όλες αυτές και μισές κοινωνίες των επαναστάσεων. Πια άπ' όλες θα προτιμούσε; Μου φαίνεται αδύνατο και, τελικά, έντελως ανώφελο να αποκριθώ πάλι σ' αυτό. Όποιονδήποτε δική μου απάντηση δεν θα ήταν παρά η έκφραση των δικών μου προτιμήσεων. Θεωρώ πια τίμιο να εκθέσω τις προτιμήσεις μου αυτές παρά να τις αποδώσω στον Μάρξ — που δεν φταίει τίποτα.

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

1818 ε. Μαδρί. 'Ο Ερνστ Μάρξ, το δεύτερο από τα έξι παιδιά του δικηγόρου Χάινριχ Μάρξ (τέκνου οικονομικής εκπαίδευσης που προσελκύθηκε στον προσηλυτισμό το έτος 1816) γεννιέται στην πόλη Trier, πού άνηκε τότε στην ρηνανική Πρωσία.

1830-1835 Γυμνασιακές σπουδές στο λύκειο του Trier.

1835-1836 Νομικές σπουδές στο Πανεπιστήμιο της Βόννης.

1836-1841 Νομικές, φιλοσοφικές και ιστορικές σπουδές στο Βερολίνο. 'Ο Μάρξ συναναστρέφεται τους νεογέλυτους του Doktor-Club.

1841 Γίνεται διδάκτορας της φιλοσοφίας στο πανεπιστήμιο της 'Ενας.

1842 'Ο Μάρξ εγκαθίσταται στην Ρόνη και γίνεται στην αρχή συνεργάτης κι έπειτα αρχισυντάκτης της Rheinische Zeitung της Κολωνίας.

1843 'Απογοητευμένος από την περιτομή, έπος την κρίνει, σπάση των μετώπων, εγκαταλείπει την θέση αυτή.

Παντρεύεται την Jenny von Westphalen. Αναχωρεί γιά την Γαλλία.

Δοκίμιο για το έθνος-πρόβλημα.

Κριτική της έγκλησης φιλοσοφίας του διαίον. Εισαγωγή.

1844-1845 Διαμονή στη Παρίσι. 'Ο Μάρξ συναναστρέφεται τον Paine, τον Proudhon, τον Μπακούνιν, Αγγέλι, μελέται πολιτικές ιδεολογίες. 'Ο Μάρξ καταχωρεί σε πολλά χειρόγραφα ταράδα της φιλοσοφίας στο στομάχι του πάνω στην οικονομία και στην θεωρητική του Hegel. Συνάπτεται φίλος με τον Ένγκελς. Το πρώτο βιβλίο που γράφουν μαζί είναι η 'Αγία Οικογένεια.

1845 'Απέλαση από το Παρίσι, έπειτα από διάβημα της προσωπικής κυβέρνησης.

1845-1848 Διαμονή στις Βρυξέλλες.

'Η Γερμανική 'Ιδεολογία, σε συνεργασία με τον Ένγκελς.

Συνεργείται με τον Proudhon.

'Αδελότητα της φιλοσοφίας (1847).

Το Νοέμβριο του 1847 ο Μάρξ και ο Ένγκελς πηγαίνουν στη Λοδών, όπου το δεύτερο συνέδριο της Αγίας των Καμμουνιστών τους ανα-

όφτει νά συνάξουν ένα Κομμουνιστικό Μανιφέστο. Δημοσίευση τοῦ Κομμουνιστικοῦ Μανιφέστου στὸ Λονδίνο καὶ στὰ γερμανικά τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1848.

1848 Ὁ Μάρξ ἀπελθόνετα ἀπὸ τὴς Βρυξέλλας. Μετὰ ἀπὸ σύντομη διαμονή στὸ Παρίσι, πηγαίνει στὴν Κολωνία, ὅπου γίνεται ἀρχισυντάκτης τῆς *Neue Rheinische Zeitung*. Ἀπὸ τὴς στήλας τῆς ἐφημερίδας αὐτῆς διεξάγει ζωντὴ ἐκστρατεία γιὰ τὴν εἰςοστασιαστικὴν τοῦ ἔθνους-στατικοῦ κινήματος τῆς Γερμανίας.

1849 Ἑργασία, μισθὸς καὶ κερδία (ἐμφανίσθηκε στὴ *Neue Rheinische Zeitung*). Ὁ Μάρξ ἐκδιώκεται ἀπὸ τὴν Γρανόζα. Μετὰ σύντομη διαμονή στὸ Παρίσι, φεύγει γιὰ τὸ Λονδίνο, ὅπου καὶ ἐγκαθίσταται ὀριστικά.

1850 Τυφλοὶ ἄνθρωποι στὴν Γαλλία.

1851 Ὁ Μάρξ γίνεται συνεργάτης τῆς *New York Tribune*.

1852 Διάλυσή τῆς Αἰγύπτου τὸν Κομμουνιστὸν.

Ἡ 18η Μαρτίου τοῦ Λονδοβικίου Βουναρώτη.

1852-1857 Ὁ Μάρξ ἐκκηρύσσεται νὰ ἐγκαταλείψει τὴς εἰσαγωγὰς τοῦ μολύβου γιὰ νὰ ἀπερροβῇ σὲ δημοσιονομικὴ ἐργασία βιοπορισμοῦ ἔχει συνεχεῖς οικονομικὰς δυσχερείας.

1859 Κριτικὴ τῆς πολιτικῆς οικονομίας, ποὺ δημοσιεύεται στὸ Βερολίνο.

1860 *Herr Vogt*.

1861 Τελίδι στὴν Ὀλλανδία καὶ στὴν Γερμανία. Συνεργάζεται μετ' αὐτὴν ἐφημερίδα *Die Presse* τῆς Βιέννης.

1862 Ὁ Μάρξ κόβει τὴς γέφυρας μετ' αὐτοῦ Lassalle. Ἀναγκάζεται νὰ σταματήσει τὴν συνεργασίαν του μετ' αὐτοῦ *New York Tribune*. Μεγάλῃ οικονομικῇ δυσχερείᾳ.

1864 Συμπιστογὴ στὴν συγκρότησιν τῆς Διεθνούς Ἑνώσεως τὸν Ἑργαζομένων, τῆς ὁποίας συντάσσεται τὸ καταστατικὸν καὶ τὴν ἀρχικὴ διακήρυξιν.

1867 Δημοσιεύεται ὁ πρῶτος τόμος τοῦ *Κεφάλαιου* στὸ Ἀμβούργο.

1868 Ὁ Μάρξ ἀρτίζει νὰ ἐκδιωχθεῖται γιὰ τὴν ρωσσικὴν ἀγροτικὴ κινήσιν καὶ μετὰ τὰ ρωσσικά.

1869 Ἀρχὴ τῆς πύλης κατὰ τοῦ Μπακούνιν μέσα στὴν Διεθνή.

Ὁ Ἑνγκελς ἐκστρατεύει στὸν Μάρξ ἐπὶ τὴν νεκρήν.

1871 Ἑργόνομος πόλεμος στὴν Γαλλία.

1875 Κριτικὴ τοῦ προγράμματος τῆς Γαλλίας.

Δημοσίευση τῆς γαλλικῆς μετάφρασης τοῦ πρώτου τόμου τοῦ *Κεφάλαιου*. Ὁ Μάρξ συνεργάζεται μετ' αὐτοῦ μεταφραστὴ J. Roy.

1880 Ὁ Μάρξ ὑπαγορεύει στὸν Guiseux τὴς θέσεις τοῦ προγράμματος τοῦ γαλλικοῦ ἐργατικοῦ κόμματος.

1881 Θάνατος τῆς Jenny Marx. Ἀλληλογραφία μετ' αὐτὴν Βέρν Ζάουλιτς.

1882 Τελίδι στὴν Γαλλία καὶ τὴν Ἑλβετίαν, διαμονὴ στὸ Ἀλγέρι.

1883 14 Μαρτίου. Θάνατος τοῦ Καρλ Μάρξ.

1885 Δημοσίευση τοῦ 2ου τόμου τοῦ *Κεφάλαιου* ἀπὸ τὸν Ἑνγκελς.

1894 Δημοσίευση τοῦ 3ου τόμου τοῦ *Κεφάλαιου* ἀπὸ τὸν Ἑνγκελς.

μας. Ήρκευαλένιουε λαιπέν χωρίς πολλή ύλη το χειρόγραφο πέν τριαντά χρονιά των πονηριών. (*Oeuvres*, τ. I, σ. 274).

6. J. Schumpeter, *Capitalisme, socialisme et démocratie*, Paris, Payot, 1954, πρώτο μέρος, «Η μαρξιστική θεωρία», σ. 65-136. (Η πρώτη έκδοση τού έργου τούτου στά αγγλικά έγινε στά 1942.) Τά κεφάλαια γιά τήν Μάρξ περιλήφθηκαν ξανά στό μεταγενέστερο έργο τού Schumpeter, *The Great Economists*, 1951.
5. P. Bigr, *Marxisme et humanisme*, εισαγωγή στό οικονομικό έργο τού Μάρξ, Paris, P.U.F., 1953, 259 σ.
6. Έδω βρήκε ώς ένα βιβλίό ό Georges Gurvitch τό προανακείμενο τών λαών του ίδιου.
7. Ο Μάρξ έξήμει τών επαναστατικό και επαναστατικό μόνο τής άστυχής τάξης σχέδον μέ λυγρύνή τίνους: «Πενηντατολόγος θαύματα πάλι άστυχία από τις αλγυπτικές πυραμίδες, τά ρωμαϊκά ύδατοφύλα, τός γυθιακός καθόδονος ναός: οι έπαισιές που διεξήγαγε είναι πάλι διαφανείς από τις εισβολές και τις στυφοφύλας. (*Manifeste communiste*, *Oeuvres*, τ. I, σ. 154).
8. Ελ κυρίως τό έργο τού Karl A. Wittfogel, *Oriental Despotism, a comparative study of total power*, New Haven, Yale University Press, 556 σ., μεταφρασμένο στά γαλλικά υπό τόν τίτλο: *Le Despotisme Oriental*, Paris, Ed. de Minuit, σολ. «Arguments», 1954.
Ελ επίσης τό άκάλωτο άββα τού δημοσιεύσαν στο *Contra social*: Karl A. Wittfogel, «Marx et le despotisme oriental», *Mao*, 1957-Samuel H. Baron, «G. Plekhanov et le despotisme oriental», *Mao*, 1959-Paul Barton, «Du despotisme oriental», *Mao*, 1959-«Despotisme et totalitarisme», *Ιούλιος* 1959-«Despotisme, totalitarisme et classes sociales», *Μάρτιος* 1960-Kostas Papaioannou, «Marx et le despotisme», *Ιανουάριος* 1960. 'Ορθόδοξες μαρξιστικές σκέψεις γύρω από τό πρόβλημα τούτο βλ. στό είδος τούτος τής επιθεώρησης *La Pensée* άφαιρούμενόν στον «Ασιατικό τρόπο παραγωγής», άρ. 114, Απρίλιος 1964.
9. J. Staline, *Les Problèmes économiques du socialisme en U.R.S.S.*, Paris, Ed. Sociales, 1952, 442 σ. «Τά κύρια χαρακτηριστικά και οι τάσεις τού βερενδόδους οικονομικού νόμου τού σύγχρονου καπιταλισμού ή ή μπορούσαν να διατυπωθούν περίπου έτσι: διασφάλιση τού μέγιστου καπιταλιστικού κέρδους μέσω τής εκμετάλλευσής, τής καταστολής και τής εξάλειψής τού μεγαλύτερου τμήματος τού πληθυσμού μέξ δόδ- μένης χώρας μέσω τής ύπαρξίας τής συστηματικής απορύμωσης τών λαών των άλλων χωρών, κι ιδιαίτερα τών λαών των καθυστερημένων χωρών» και τέλος, μέσω τής διάσπασης τών άπορίων και τής

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Kostas Axelos, *Marx, penseur de la technique*, Paris, éd. de Minuit, σολ. «Arguments», 1964, 327 σ.
'Ε έν-όλη ή ή έννοια τής άλλοτριότητας είναι ένα από τά κύρια διά τής μαρξιστικής σκέψης είναι κυνή τόσο σε χειρισμούς έρμηνειές όπως ό πατήρ Yves Calvez στο *La pensée de Karl Marx*, Paris, Seuil, 1956, 500 και σε μαρξιστικές σχολιαστές όπως ό L. Goldmann ή ό H. Lefebvre. 'Ο δεύτερος εκφράζεται ως έξης: «Η κυρία τού φαινομένου τού έμπεριόματος τού χρήματος και τού κεφαλαίου είναι τό κλειδί τού έργου τού Μάρξ ως πρός τό οικονομικό του μέρος, δηλαδή τό κλειδί τού *Κεφαλαίου* (συνέντευξη στην *εφημερίδα Arts*, 13 Φεβρουαρίου 1963), έλλοι έπος άποσπασμένη: «Τά κείμενα τού Μάρξ σχετικά μέ τήν άλλοτριότητα και τις διάφορες μορφές τής είναι σε τέτοιο βαθμό διάσπαρτα σε όλα του τό έργο, ώστε ή ένότητα τους έμεινε άπαρατήρητη μέχρι πρόσφατα. (*Le Marxisme*, Paris, P.U.F., «Que sais-je?», 1958, σ. 48).
2. Κάνω λάθος λέγοντας στις όχθες τού Σηκουάνα: έδω και είναι χείμαυρος τήν στις όχθες τού Σηκουάνα, στο Παριζιό. Σήμερα ούτε οι μορφές τού λαπτενίστου μαρξισμού μετακινούνται στην άρσενική ήχθη τού δήμου, όπου πωλούνται παλαιότερες συζητήσεις, ενδιαφέροντες δημοσιεύσεις και περιπτώσεις διαμάχας.
3. 'Η Γερμανική *Ιδεολογία* συντάχθηκε από τούς Μάρξ και Ένγκελς άπό- μεσα στην Σεπτέμβριο τού 1845 και στον Μάιο τού 1846 στις Βρυξέλλες. 'Ο Μάρξ γράφει σχετικά στην περίοδο τής Κορνιχ: τής πολιτικής *οικονομίας*, στά 1859: «Αποφασίσαμε να άναπλάσουμε από κοινού τις ιδέες μας, άντιπαράθετοντας τες στην *ιδεολογία* τής γερμανικής φιλοσοφίας. Θέλαμε κατά βάθος να ξετάσουμε την δική μας φιλοσοφική συνείδηση. Έκτελέσαμε τό σχέδιό μας υπό την μορφή μιας κριτικής τής μεταγενέστερης φιλοσοφίας. Τό χειρόγραφο, έδο ένκόδας τύποι in-octavo, βεβαιώσαν από καιρό στα χείρα ενός έκδότη τής Βεστφάλης, έσαν μέξ πληροφορήσαν ότι μία άλλη τών περιπτώσεων δεν έπέρασε πιά τήν έκδοση. Είχαμε πετύχει τόν κύριο σκοπό μας: τήν κατανόηση τού έαυτού

στρατιωτικοποίησης της θωακής οικονομίας με σκοπό την διασφάλιση του μέγιστου κέρδους... Τα υλιστικά χαρακτηριστικά και οι τάσεις του θεμελιώδους οικονομικού νόμου του καπιταλισμού θα μπορούσαν να διατυπωθούν περίπου έτσι: μέγιστη δυνατή διασφάλιση της βιοποικιλότητας των αδιάσπαστων αναπαραγωγικών υλικών και πνευματικών αναγκών της κοινωνίας μέσω της συνεχούς αύξησης και τελειοποίησης της κοινωνικής παραγωγής πάνω στην βάση μιας ανώτερης τεχνικής». (Σ. 41 καὶ 43).

10. "Αλλοιστε, ἐντός ἀπὸ τῆς ἀφρόσυτης καὶ τῆς οικονομικῆς δυσχέρειας, ἀκριβῶς ἡ συνειδητοποίηση αὐτῶν τῶν ἀτελειῶν ἔκανε τὸν Μάρξ νὰ καθοδηγήσει τὴν δημοσίευσή τῶν δύο τελευταίων ἔκδοσε τῶν *Κεφάλαιων*. Ἀπὸ τὰ 1867 (χρόνος τῆς δημοσίευσής τοῦ πρώτου τόμου) μέχρι τὸν θάνατό του ὁ Μάρξ δὲν ἔπαυε ποτὲ νὰ κάνει μελέτες πρὸς τὸν ἀφῆκεν ἀνεκμεταλλήτου καὶ νὰ συνεχίζει αὐτὸ πρὸς θεορῶσε ἔργο τῆς ζωῆς του. Ἐπει, τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1878 γράφει στὸν Davidson ὅτι ὁ δεύτερος τόμος τοῦ *Κεφαλαίου* ὁλὶ ἔχει ἔτοιμος πρὸς ἐκτύπωση πρὸς τὰ τέλη τοῦ 1879, ἀλλὰ στὴν 10 Ἀπριλίου 1879 δηλώνει ὅτι δὲν θὰ τὸν δημοσιεύσει πρὶν παραταχθῆται: τὴν ἐξέλιξη καὶ τὴν κατάληξή τῆς βιομηχανικῆς κρίσεως στὴν Ἀγγλία.

11. Τὸ πρόβλημα τῆς χρήσεως πωτικῆς πόσης τοῦ ποσοστοῦ κέρδους προσημειώθηκε στὸν Ricardo καὶ ἀναπτύχθηκε κυρίως ἀπὸ τὸν John Stuart Mill. Θέλοντας νὰ δείξει ὅτι οἱ πτωχότες ἔχουν πάντοτε κίνητρα γὰρ νὰ ἐπενδύσουν ὁ Ricardo γράφει: «ἀλλὰ εἴναι ἀδύνατον νὰ ὑπάρξει: σὲ μία γόρρα συσταρμένο κεφάλαιο, σὲ ἐπισκεδόντες ὕψος, πρὸς νὰ μὴ μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθῇ παραγωγικὰ μέχρι τὴν στιγμή τοῦ ὁ μισθοῦ, καὶ ἀπὸ τὴν ἐπένδυση τῆς ἀνάγκης τῶν τιμῶν τῶν εἰδῶν πρῶτης ἀνάγκης, ὅς ἔχουν τόσο ὕψος, ὥστε δὲν θὰ ἀπομένει πρὸς τὰς πόλιν μικρὸ περιῶρο γὰρ κέρδη τοῦ κεφαλαίου καὶ δὲν θὰ ὑπάρξει πρὸς κίνητρα συστροφῆς». (*Principles de l'Economie politique et de l'impôt*, Paris, Costes, 1934, τ. II, σ. 90). Σὲ ἄλλα λόγια, γὰρ τὸν Ricardo ἡ πτώση τοῦ ποσοστοῦ κέρδους στὸ μέγιστον εἶναι ὅσα ἀπὸ ἐνδεχόμενα, ὅς πρόκειται ἀπὸ τὴν αὐξήση τοῦ μέρους τῶν νομισματικῶν μισθῶν μέσα στὴν ἑξωτερικὴ κρίση τῶν τιμῶν τῶν εἰδῶν πρῶτης ἀνάγκης. Τούτῃ ἡ αὐξήση τῶν τιμῶν θὰ ἦταν, μὲ τὴν σειρά τῆς, ἀποτέλεσμα καννῆς ἐπιθέσεως τῆς ἐπένδυσης τῆς ζήτησης, τὴν ὅποια προκαλεῖ ἡ δημογραφικὴ ἀνάπτυξη, καὶ τῆς φθίνουσας γνοσηρότητας. Ὅμως, πότες ὁ Ricardo, ἡ φθίνουσα γνοσηρότητα, πρὸς ἐμπέδισε τὴν ἀνάπτυξη, μεταξὺ νὰ ἔσπευσεν μὲ τὸ νόμισμα πρὸς τὸν ἐξωτερικὸ κόσμον, τὴν διεθνὴ ἐξοδευσι καὶ τὴν διεθνή ἐπένδυση εἰσπληρῶν ἀπὸ τῆς ἑξωτερικῆς. Μετὰ τὴν κατάρρευση τῶν Corn Laws ὁ Mill ἐξασπείρει τὴν θεωρίαν τοῦ Ricardo στὴς *Principles of Political Economy with some of their Applications to Social Philosophy* (1848), ἀλλὰ παρουσιάζει μίαν πρὸς ἐξέλιξήν καὶ

πρὸς μακροπρόθεσμη ἐκδοχή τῆς πρὸς συγγενείας μὲ τὴς σύγχρονες θέσεις τῆς θεωρίας γὰρ τὴν οικονομικὴν συστήματα. Ἡ πτώση τοῦ ποσοστοῦ κέρδους ἀποτέλει μίαν μεταφορά ἀπὸ ἐπίπεδο τῶν ἐπιμέρους ἐπιχειρήσεων πρὸς γενικὴς πορείας τῆς κοινωνίας πρὸς τὴν στάσιμη κατάσταση, ὅπου δὲν θὰ γίνετο πρὸς κληρὸν ἀναπόσπαστη τοῦ κεφαλαίου. Ὁ νόμος τῆς φθίνουσας παραδοῦ εἶναι ἡ αἰτία τούτης τῆς πτώσεως τοῦ κέρδους πρὸς τὴν μὲν.

12. Τὸ πρὸς ποῦ μπορούμε νὰ ποῦμε σχετικὰ, στὸ πρὸς μίαν ἀνάπτυξη καὶ ἀνάπτυξη, εἶναι ὅτι τὸ ποσοστὸ κέρδους τῆς τελευταίας μονάδας κεφαλαίου, ἡ ἐπένδυση τῆς ὅποιας εἶναι ἀδύνατον γὰρ τὴν διατήρησή τῆς πλήρους ἀνασφάλης (ὅπου) ἀποδοτικότητα τοῦ κεφαλαίου), δὲν πρέπει νὰ εἶναι κατώτερο ἀπὸ τὸν τῶν τοῦ χρήματος, ὅπως αὐτὴς καθορίζεται: μὲ βάση τὴν προτίμηση τῶν κατῶν χρημάτων πρὸς τὴν ρευστότητα. Ἐνὰ τέτοιον πλῆμα ὅμως δύσκολα ἐνσωματώνεται στὴν μαζικὴ καὶ ἐκονομικὴ θεωρία, ἡ ὅποια χρησιμοποιεῖ ἐννοιολογικὰ προεργασμένη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ὅπου δὲν εἶχε ἀκόμα ἐμφανισθῇ ἡ θεωρία τῆς ὁμοιοῦς χρηματοποίησης. Ἐξέλλου, στὴν οικονομικὴ ἀνάπτυξη τοῦ Μάρξ ὑπάρχει μίαν κατὰ ἀνάγκη ἀνάμειξη ἀπὸ τὸν τῆς πτωτικῆς τάσεως τοῦ ποσοστοῦ κέρδους, πρὸς πρὸς τὴν ἀναπόσπαστη ἀναπόσπαστη ἀνάμειξη τῆς ἀνάμειξης ἀπὸ τὴν ἐπένδυση γὰρ τὴν γένεση τῆς ἀναπόσπαστης κρίσεως ἀπὸ τὴν ἐπένδυση ἀναπόσπαστη, ἡ ὅποια παρεμποδίζει τὴν ἀνάπτυξη, μὲ καὶ λοιπὴν ἡ πραγματικὴ ζήτηση. Ἡ διάκριση μεταξὺ βραχυπρόθεσμου καὶ μακροπρόθεσμου δὲν ἐπιδέχεται: τὴν ἐπένδυση τοῦ προεργασμένου γὰρ οἱ δύο αὐτὲς θεωρίες ἔχουν ὡς σκοπὸ τὸν νὰ ἐξηγητοῦν ὅτι τὴν μακροπρόθεσμη τάση, ἀπὸ τὸν ὅσον μέρος, καὶ τὴς διακυμάνσεως, ἀπὸ τὸ ἄλλο, ἀλλὰ μίαν γενικὴ κρίση ἀνάμειξη τοῦ ἀναπόσπαστου συστήματος. (Βλ. Joan Robinson, *An Essay on Marxian Economics*, London, Mac Millan, 1942).

13. Ὁ Μάρξ γράφει πρὸς μίαν ἐπιστολήν τοῦ πρὸς τὸν Joseph Weydemeyer ἀπὸ 5 Μαρτίου 1852: «Ὅς ὅτι μὲ ἀνταρ, δὲν ἀντὶς πρὸς μίαν ἡ τὴν τῆς ἀναπόσπαστης τῆς ὑπάρξεως τῶν τάξεων στὴν σύγχρονη κοινωνία ὅστε καὶ τῆς πάλιν μεταξὺ τους. Πολλὸ πρὶν ἀπὸ μίαν, ἀπὸ ἱστορικοὶ εἶχαν περιγράψει τὴν ἱστορικὴ ἀνάπτυξη τῆς πάλιν αὐτῆς τῶν τάξεων καὶ αὐτὴν. ὁμοιομολόγηται εἶχαν παρουσιάσει τὴν ἀναπόσπαστη ἀναπόσπαστη. Τὸ καὶ νόημα πρὸς πρὸς ἐπὶ ἦταν: 1) ἡ ἀπόδειξη ὅτι ἡ ὑπάρξη τῶν τάξεων συνδέεται μὲ φάσεις μίαν ἱστορικὴ ἀνάπτυξη καθορισμένη ἀπὸ τὴν παραγωγή: 2) ὅτι ἡ πάλιν τῶν τάξεων ὁδηγεῖ ἀναπόσπαστη στὴν διαταραχή τοῦ παραγωγικοῦ: 3) ὅτι ἡ διαταραχὴ αὐτὴ δὲν ἀποτέλει πρὸς τὴν μεταβίβαση πρὸς τὴν ἐξέλιξη ὅλων τῶν τάξεων καὶ πρὸς μίαν ἀποδοτικὴν κοινωνία. (Βλ. Karl Marx - Friedrich Engels, *Études philosophiques*, Paris, Ed. Sociales, 1954, σ. 125).

14. A. Kojève, *Introduction à la lecture de Hegel*, Paris, Gallimard, 1947.

Για την μαρξιστική θεωρία του Hegel βλ. επίσης: G. Lukács, *Der junge Hegel*, Zürich - Wien, 1948, 718 σ., και την ανάλυση του βιβλίου από τον J. Hyppolite στις *Recherches sur Marx et Hegel*, Paris, M. Rivière, 1955, σ. 82-104. Ο G. Lukács φθάει μέχρι το σημείο να θεωρεί ως αντιδραστικό μόνο την απόδοξη μιας Θεολογικής περιόδου στην πανεπιστημιακή εξέλιξη του Hegel και μελετά την κριτική του έργου του Adam Smith, την οποία κάνει ο Hegel στα νεανικά του έργα. Ο Hegel, κατά τον Lukács, είχε διαγνώσει τις οδυνηρές αντιφάσεις του καπιταλισμού χωρίς φυσικά να φθάσει μέχρι την άνοιξη της λύσης, πράγμα που έμελλε να κάνει ο Μάρξ.

15. O. Gurwitsch, *La sociologie de Karl Marx*, Paris, Centre de documentation universitaire, 1958, δεκατολογημένο, 93 σ. *Les Fondations de la sociologie contemporaine*, I. Saint-Simon sociologue, Paris, Centre de documentation universitaire, 1955, δεκατολογημένο, 62 σ.

Ο G. Gurwitsch, θέλοντας να περιορίσει όσο το δυνατόν περισσότερα την έγκαινη κληρονομιά του Μάρξ, έδωσε μία έρμηνεία της προέλευσης της μαρξικής σκέψης, στην οποία τονίζεται ο στανιμονισμός του Μάρξ. Ο G. Gurwitsch αποδεικνύει, κατά την γνώμη μου βαναυσωτική, τις στανιμονικές επιδράσεις που ασκήθηκαν πάνω στην σκέψη του νεαρού Μάρξ. Γράφει: «Ο Μάρξ προήλθε κατευθείαν από τον Saint-Simon και τον στανιμονισμό» από τον Hegel διακρίνεται μόνο την όρση, αφού άλλωστε ο άριστος έγκλημαρχός δεν ήταν τίποτε άλλο από την (κάποτε έγκαινη) επήδραση του στανιμονισμού πάνω σε έναν στένως έγκλειστο. Ο Proudhon άντλεει κι εγώτε περιστασιακά από τον Saint-Simon, είναι όμως ένας ξεγελαμένος στανιμονιστής, που υποβάλλει τον στανιμονισμό σε συντηρητική κριτική. Αλλά ταυτόχρονα δεν παύει να είναι εκείνος που, εκδημιουργώντας το στανιμονισμό και εισαγόντας τον με το έργατικό κίνημα, ώθησε τον Μάρξ προς μία βαθύτερη σχέση με τον στανιμονισμό, έναν προγοντικό στανιμονισμό, ο οποίος υπήρξε η κύρια πηγή του Μάρξ, όχι μόνο στις διαμάχες, αλλά και σε όλη την διάρκεια της διαρκούς του παύσης. (Στο παραπάνω μέλημα για τον Saint-Simon, σ. 7 και 8). Παρεμπιπτόντως, αφού παραθέτει μερικές στανιμονικές φράσεις όπως: «Η επιστήμη της ελευθερίας έχει τα γεγονότα της και τις γενικές της θέσεις όπως κι όλες οι άλλες... Αν θέλουμε να εδύμεται ελεύθερα, δε πλάτουμε μόνοι μας την ελευθερία μας και δε μόνον την περιμένουμε από άλλους», ο G. Gurwitsch γράφει επίσης: «Κάτω νεανικά κείμενα του Μάρξ — κυρίως η τέταρτη θέση στην Feuerbach — οδηγούν στην έρμηνεία μαρξιστικής να θεωρήσουν την κοινωνιολογία του Μάρξ ως φιλοσοφία της ελευθερίας ή επιστήμη της ελευθερίας. Αυτή

είναι η θέση του Henri Lefebvre, ο οποίος αποδίδει στον Hegel — τον πιο φαναλιστή φιλόσοφο που γνωρίζουμε — την προέλευση της μαρξικής ανάλυσης της σκέψης του Μάρξ. Στην πραγματικότητα, είναι φανερό ότι στον βελούδο που βλάπτουμε στον Μάρξ μία επιστήμη της ελευθερίας, τούτη απορρέει από τον Saint-Simon. (Στο ίδιο, σ. 25).

Δεν άφαισθητώ την δυνατότητα να γνώρισε ο Μάρξ τις στανιμονιστικές ιδέες από περιβόλους του, για τον οποίο λέγω ότι αυτές κυκλοφορούσαν στην Νότια την εποχή που ο Μάρξ ήταν νέος και τις στανιμονιστικές γνώσεις με την έλξη ή την βήτα μορφή σχεδόν παντού και ιδιαίτερα στην τύπο. Και σήμερα π.χ. βλάπτουμε στον τύπο τις θεωρίες για την ανώτερη και την υπανάπτυκτη. Αν όμως ο Μάρξ γνώρισε τις στανιμονιστικές ιδέες, ούτως ή άλλως δεν μπορεί να δικαιώσουμε ότι αυτές, ή, τι απορεί, κατά την γνώμη μου, το κέντρο της κοινωνιολογίας του.

Ο Μάρξ βόησε στον στανιμονισμό την αντίθεση ανάμεσα στους δύο τύπους κοινωνιών, τις στρατιωτικές και τις βιομηχανικές κοινωνίες, καθώς και τις ιδέες της έσομολογίας και της επιστήμης στην βιομηχανία, της άνωθεν των μεθόδων παραγωγής και του μετασχηματισμού του κόσμου χάρι στην βιομηχανία. Όμως το κέντρο της μαρξιστικής σκέψης δεν είναι μία αντίθεση για την βιομηχανική κοινωνία παρά μια με το Saint-Simon ή του Κόντ. Το κέντρο της μαρξικής σκέψης είναι ο αντιμαρξικός χαρακτήρας της καπιταλιστικής βιομηχανικής κοινωνίας. Όμως η ιδέα των έργων αντιφάσεων του καπιταλισμού δεν περιέχεται στην πνευματική κληρονομιά του Saint-Simon ή του Κόντ. Κοινά τους στοιχεία είναι η υπερβατικότητα της ιδέας της κοινωνικής οργάνωσης απέναντι, στην ιδέα των κοινωνικών συγκρούσεων. (Όσοι όμως ο άλλος δεν πιστεύουν ότι οι κοινωνικές συγκρούσεις είναι το βασικό έλεος της των έσχατων κινήσεων και επίσης δεν πιστεύουν ότι η κοινωνία του καιρού τους διατάσσεται από ανεπίλυτες αντιφάσεις.

Επιπλέον, κατά την γνώμη μου, το κέντρο της μαρξικής σκέψης βρίσκεται στον αντιμαρξικό χαρακτήρα της καπιταλιστικής κοινωνίας και στην θεμελιώδη χαρακτήρα της πάλης των τάξεων, φανερώνεται να θεωρήσω την στανιμονική επίδραση ως μία από τις βασικές επιδράσεις που διαμόρφωσαν την μαρξική σκέψη.

Σχετικά με τη πρόβλεψη των σχέσεων μεταξύ Μάρξ και Saint-Simon, βλ. επίσης και το έργο του Aimé Pabré, «Saint-Simon et Marx», *Le Contrat Social*, Tréviers 1961, τ. V, άφ. 1.

16. *La Phénoménologie de l'esprit*, μετ. του Jean Hyppolite, 2 τόμοι, Paris, Aubier, 1959 και 1941. *Précis de l'encyclopédie des sciences philosophiques*, μετ. του J. Gilbelin, Paris, Vrin.

Η φαινομενολογία του πνεύματος ενδόθηκε από 1807, ενώ η 'Εγνα-

αποδείκνυται των φιλοσοφικών επισημοτήτων γνώρισε όσο ζούσε ακόμα ο Hegel τρεις εκδόσεις (1817, 1827, 1830).

17. *Grundlinien der Philosophie des Rechts*. Εκδόθηκε από τον Hegel στα 1821 στο Βερολίνο. Το έργο αυτό δεν είναι παρά μία περαιτέρω ανάπτυξη ενός τμήματος της *Εγκυκλοπαίδειας*. Γαλλ. μετάφραση: Hegel, *Principes de la philosophie du droit*, μετ. του Α. Kaan, πρόλογος του J. Hyppolite, Paris, Gallimard, 1940· επανεκδόθηκε στην συλλ. «classés», Paris, Gallimard, 1953.

18. Τριάρχουν δύο κείμενα που περιέχουν μία κριτική της φιλοσοφίας του δικαίου του Hegel:

Το ένα είναι η *Kritik der hegelischen Rechtsphilosophie-Entwurf*, σύντομο κείμενο, γνωστό από πολλο καιρό γιατί είχε δημοσιευθεί στο Παρίσι από τον Μάρξ στα 1844, στο περιοδικό που διοργάνωσε μαζί με τον Α. Ruge: *Deutsch-Französische Jahrbücher* ή *Annales Franco-allemandes*. (Γαλλικά υπό τον τίτλο *Contribution à la critique de la philosophie du droit de Hegel*, στην μετάφραση του Molitor, Ed. Costes *Oeuvres philosophiques*, τ. I, σ. 83-108).

Το άλλο είναι η *Kritik des Hegelschen Staatrechts*, d.i. *Hegels Rechtsphilosophie*, πολύ μεγαλύτερο κείμενο, που περιέχει μία κατά λέξη κριτική ενός τμήματος της φιλοσοφίας του δικαίου του Hegel και που δημοσιεύθηκε άργά, στην δεκαετία 1930-40, από τον D. Rjazanov στην Μόσχα για το *Ινστιτούτο Μάρξ-Ενγκελς* και από τους Landshut και Meyer στην Λυφία. (Βλ. γαλλική μετάφραση στην έκδοση Molitor, *Oeuvres philosophiques*, τ. IV· η μετάφραση αυτή έγινε με βάση το κείμενο που παρουσίασαν οι Landshut και Meyer).

Στο σημείο αυτό βλ. την μελέτη του J. Hyppolite, «La conception hégélienne de l'État et sa critique par K. Marx», στις *Études sur Marx et Hegel*, Paris, M. Rivière, 1955, σ. 129-141.

19. Σε μερικά ειδικά κείμενα του Μάρξ αναφέρεται μία μέλλουσα κοινωνία στην οποία οι άνθρωποι θα πηγαίνουν για ψάρεμα το πρωί, στο εργοστάσιο την ημέρα και το βράδυ θα απασχολούνται για να καλλιεργήσουν το πεδίο τους. Δεν πρόκειται για παράλογη παράσταση. Γνώρισα εργαζόμενους σε Ισραηλινά κμιναύς που πράγματι τα βράδια τους διαβάζουν τα έργα του Πλάτωνα. Πρόκειται όμως για εξαιρετική περίπτωση, μάλλον τυχόν.

Στην *Γερμανική Ιδεολογία* ο Μάρξ γράφει τα εξής: «Από την στιγμή που η έργασία αρχίζει να καταμερίζεται, ο καλός έχει μία άνωλεστοτική και προσδιορισμένη σφύρα δραστηριότητας, ή όπως πιο επιβλητικά και από την όποια δεν μπορεί να γλυτώει είναι: κτηνός, ψαράς, βοσκός ή κριτικός και πρέπει να παραμένει τέτοιος αν δεν θέλει να χάσει τα μέσα

της επιβίωσής του· ενώ στην κομμουνιστική κοινωνία, όπου κανένας δεν έχει άνωλεστοτική σφύρα δραστηριότητας, αλλά καθένας μπορεί να τελειοποιηθεί στην κλάδα που του άρεσει, ή κοινωνία επιβίβει την γενική παραγωγή και μόνον δίνει στην δραστηριότητα να κάνει σήμερα αυτό και αύριο το άλλο, να κυνηγεί το πρωί, να ψαρεύει το απόγευμα, να κυνάζει τα ζώα το βράδυ και να κάνει την κριτική του μετά το δείπνο και το κέρα μου, χωρίς να γίνονται ποτέ κτηνός, ψαράς ή κριτικός...». Καταργείται λοιπόν ο καταμερισμός της κοινωνικής δραστηριότητας, η παγίωση του προϊόντος της δικής μας εργασίας σε άνωλεστοτική δύναμη που μας εξουσιάζει και που εφεύγει από την ελεγχόμενη, που διαβλάπτει τις προϋποθέσεις μας και επιμεριζεί τους υπολογισμούς μας. (*Ideologie allemande*, μετ. Renée Cartelle d'Anno στην βίαση της έκδ. MEGA, Paris, Ed. Sociales, 1962, σ. 31 και 32).

20. *Oekonomisch-philosophische Manuskripte*. Τα κείμενα αυτά, γραμμένα από τον Μάρξ στα Παρίσι το 1844, έμειναν άγνωστα μέχρι το 1932, όποτε εκδόθηκαν σωστόρικα από τον D. Rjazanov στην έκδοση MEGA I και από τους S. Landshut και J. P. Meyer στο δεύτερο τόμο της γερμανικής έκδοσης του τίτλου *Der historische Materialismus* (A. Kröner, Leipzig). Η γαλλική μετάφραση του J. Molitor, που δημοσιεύθηκε στα *Oeuvres philosophiques*, τ. VI της έκδοσης Costes, έγινε με βάση αυτή την δεύτερη έκδοση και με σωρεία άνωλεστοτικών λαθών· έκδοση των Landshut και Meyer. Κανονικά μετάφραση από το κείμενο της έκδοσης MEGA έγινε από τον E. Bottigelli· δημοσιεύθηκε με τίτλο *Manuscrits de 1844 (Économie politique et Philosophie)* στην έκδοση των Oeuvres complètes του Καρλ Μάρξ των Éditions Sociales, Παρίσι, 1962.

21. Στην Hegel οι τρεις όροι που στα γαλλικά μεταφράζονται ως alienation (αλλοτρίωση) είναι *Veräusserung*, *Entäußerung* και συχνά *Entfremdung*. Για τον Hegel η αλλοτρίωση είναι η διαλεκτική στιγμή της διαφοράς, της σχέσης ύπουμένου και υπόστασης (substance). Η αλλοτρίωση είναι μία εμπλουτιστική πορεία και η συνειδητή πράξη να διατρέξει πολλαπλές αλλοτρίώσεις για να εμπλουτισθεί με προοδευτικούς, οι όποιοι, στο τέλος, θα την συγκροτήσουν ως ολότητα. Στην όρχη του κεφαλαίου για την *Απόλυτη Γνώση*, ο Hegel γράφει: «Η αλλοτρίωση της αυτοσυνειδητής θέσε του κόσμου των πραγμάτων, και η αλλοτρίωση αυτή δεν έχει μόνο θνητική σημασία αλλά και θετική, δεν είναι μόνο για μέε η κατ' αποκλήν αλλά και δι' αυτήν. Γ' αυτήν ο άρνητικός χαρακτήρας του άνωλεμένου ή η ατόνωση είναι του έχει θετική σημασία, με άλλα λόγια, η αυτοσυνειδητή γνώρισε πόση την μηδενικότητα του άνωλεμένου έπειδή αλλοτριώνεται ή ίδια, έπειδή στην αλλοτρίωση αυτή τίθεται ή ίδια ως άνωλεμένο ή γράφη στην αδιαίρετη ενότητα του δι-

έναντιόν-είναι) θέτει το άντικείμενο ως τόν ίδιο τόν έαυτό της. Απó τó άλλο μέρος, στην πράξη αυτή περιέχεται ταυτόχρονα και τó άλλο στοιχείο, ότι δηλαδή ή αὐτοσυνειδητή εξέλιξη και έναρμόζηση ενός της τήν άλλότητα και τήν άντικειμενικότητα αυτή, όπως έχει, μέσα σò ίδιο τó άλλο-είναι της, κοντά στον έαυτό της. Τέτοια είναι ή κίνηση της συνειδήσεως, και μέσα στην κίνηση ή ίδια είναι ή άλλότητα τών στοιχείων της. Η συνειδητή οφείλει να αναφέρεται σò άντικείμενο σύμφωνα με τήν άλλότητα τών προσδιορισμών της και να τó συλλαμβάνει σύμφωνα με τόν καθόλου απ' αυτόν (Phénoménologie de l'esprit, μετ. Pyrrholic, τ. II, σ. 293-294).

Ο Μάρξ δίνει μία άλλη έρμηνεία στην άλλότητα, γιατί μετέφραση έννοια, ή άλλότητα είναι δεδομένη ήδη έρχομεν (J.-Y. Calvez, *La pensée de Karl Marx*, Paris, Ed. du Seuil, 1956, σ. 53). Σύμφωνα με τόν Μάρξ, ό Hegel υπέρθελε τήν έξωντικειμενικότητα, δηλαδή τήν έξωτερικότητα τού ανθρώπου στην φύση και στην κοινωνικό κόσμο, με τήν άλλότητα. Όπως γράφει ό Pyrrholic σχολιάζοντας τόν Μάρξ: «Η άλλότητα δεν είναι έξωντικειμενικότητα. Η έξωντικειμενικότητα είναι φαινομενική. Δεν είναι ένας τρόπος άποξένωσης της συνειδήσεως από τόν έαυτό της, παρά τρόπος συνολικότητος έμφρασης». (*Logique et existence*, Paris, P.U.F., 1953, σ. 236). Ο Μάρξ επεξεργάσεται ός έξής: «Τό άντικείμενό ή είναι δρξ με άντικειμενικό τρόπο και δεν θά δρούσε άντικειμενικά έν ή άντικειμενικότητα δεν περιλαμβάνει στον προσδιορισμό της ούσίας του, δημιουργεί και θέ-ει μόνο άντικείμενα έπειδή τó ίδιο τίθεται από άντικείμενα, έπειδή στην άρχή είναι φύση». (*Manuscrits de 1844*, Ed. Sociales, σ. 135).

Η διάκριση στηρίζεται σέ ένα απυστη νατουραλισμό, σύμφωνα με τόν έποιο οι άνθρωποι είναι ήμετα φυσικά όσα (σò ίδιο), κι έπειτέπει σòν Μάρξ να συγκρατεί μόνο την κριτική πλευρά από την έννοια της άλλότητας και τόν διαδοχικών προσδιορισμών της συνειδήσεως, όπως εκθέτουν στην *θαινεπολογία του Μενέλαου*. Ο Η Φανωμενολογία είναι μία κριτική κριτική, σκοτεινή απέναντι στον ίδιο τόν έαυτό της και έμμετασυνική ήμος στον βαθμό πò συγκρατεί τήν ιδέα της άλλότητας τού έαυτού —όν και ό έμβρωτος δν έμμετασυνική έδω παρά με την μαρφή τού πνύματος — βίαια κριτική κριτική μέσα της όλα τó στοιχεία της κριτικής, και συχνά μάλλον παρασκευασμένα κι επεξεργασμένα με τρόπο πò ξεπερνά κατά πολύ τήν έναρμόζηση έπικυρή. (Στό ίδιο, σ. 131).

Υπό ένα σχολιαστή τού Hegel όπως ό J. Pyrrholic, ή ριζική αυτή διαφορά μεταξύ Hegel και Μάρξ στην ένταξη της άλλότητας έχει τήν προέλευσή της σò γεγονός ότι, ενώ ό Μάρξ ξεκινά από τόν έαυτό ως φυσικό έν, ξεκινά δηλαδή από μία θετικότητα πò καθ' έαυτόν δεν

είναι έρμητισμένη, ό Hegel άναγκάσθηκε τήν διάκριση έκείνη της κα-θαράς άντικειμενικότητας πò είναι μηδέν (όπου παρ., σ. 239). Υπό τόν Hegel, στην δικαστική άρχή της Ιστορίας υπάρχει ή άπειριότητα πò της άναρμόζησης, ό πò της τού πò του τού άλλου, μία δύναμη πò δεν έχει πώποτε γίνει δν έχει πρώτη θετικότητα (σ. 244).

22. Η έρμηνεία αυτή στην πύλη τού Μάρξ φαίνεται ιδιαίτερα από τόν Kasas Papadimitriou, «La Fondation du marxisme», *Le Contrat social*, άρ. 6, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1961, τ. V. «L'homme total de Karl Marx», *Preuves*, άρ. 149, Ιούλιος 1963. «Marx et la critique de l'aliénation», *Preuves*, Νοέμβριος 1964.

Υπό τόν Κόστα Παπαμίτση υπάρχει ριζική αντίθεση έννοια στην φιλοσοφία τού νεοτού Μάρξ, όπως επεξεργάσθηκε για παράδειγμα σò Χειρόγραφο τού 1844, και στην φιλοσοφία της έρμηνείας, όπως επεξεργάσθηκε στην τρίτη τέμνη τού *Καμμούνα*. Στην θέση ενός πιστωμένου, πò εκθέτουμε τήν παραγωγικότητα και θά έκανε τήν έργασία άποξένωση κι ούσια τού έαυτού και τήν μη άλλω-οιστική συμμετοχή στην παραγωγική δραστηριότητα δηλαδή σò της ύπαρξης, ό Μάρξ έβλεπε τήν ούσία τού κλαπικού ιδεώδους, γιά τήν ήπια ή άθρόονη άναρμόζηση σòν μόνη αυτή κινείται τήν άξια ενός κίτσαντος κι άποτελεί τó άλλ-θινό βασίλειο της έλευσεως, θά άρχισαν σφάρα από τó βασίλειο της άναρμόζησης.

23. Η άντικειμενική αυτή θέαρηση τού πράγματος μπορεί να θεωρηθεί, σύμφωνα με τούς παρατηρητές, τόσο ως ελπίσης όσο και ως διαμνηνής γιά τήν έρμην. Οι μέν υποστηρίζουν: όσο καιρό οι Σοβιετικοί ήγέτας θά είναι πεπεισμένοι γιά τήν άναρμόζηση θέναντο τού καπιταλισμού, ή κίση θα ζει σέ άμεταπρα κίση. Μεταφύμε όμως να πούμε και τó αντί-θετο, όπως ένας Άγγλος κοινωνιολόγος: όσο καιρό οι Σοβιετικοί θά πν-στέδων στην φιλοσοφία τους, δεν θά μπορούν να καταλάβουν ούτε τήν δική τους κοινωνία ούτε τήν δική μας: βέβαια γιά τόν άναρμόζηση θραμβό τους, θά μξς άρμόζουν να ζήσουμε έρμητικά. Ας δώσει ή όρε να έξαλει-θίσουν να πιστέδουν στην φιλοσοφία τους.

24. Βλ. Jean-Paul Sartre, «Les communistes et la paix» (*Temps moder-nes*, άρ. 81, 81-85 και 101): επανεξέδωκε σòς *Situations VI*, Paris, Gallimard, 1965, 384 σ. (βλ. έκείνη και *Situations VII*, Paris, Gallimard, 1965, 342 σ., και *Critique de la raison dialectique*, Paris, Gallimard, 1966). Maurice Merleau-Ponty, *Sens et non-sens*, Paris, Nagel, 1948. *Humanisme et terreur*, Paris, Gallimard, 1947. *Les aventures de la dialectique*, Paris, Gallimard, 1953.

25. Σχετικά με τήν κριτική έρμηνεία τού μαρξισμού, βλ. Max Adler, *Marxistische Probleme-Marrismus und Ethik*, 1913. Karl Vorländer,

Kant und Marx, 2η έκδ., 1926: Franz Mehring, *Karl Marx, Geschichte seines Lebens*, Leipzig, 1918· μετ. στὰ ἀγγλικά: *Karl Marx, The Story of his Life*, New York, Covici Friede, 1935.

26. L. Goltmann, *Recherches dialectiques*, Paris, Gallimard, 1959.

27. F. Engels, *Anti-Dühring*. 'Ο έργιας γεμενούς τίτλος είναι *Herrn Eugen Dühring's Umwälzung der Wissenschaft*. Το έργο δημοσιεύτηκε άρχικά στó Vorwärts και τό Volksstaat στá 1877-1878. Έπάρχουν δύο εκδόσεις στá γαλλικά: μετ. Brucke, Éd. Costes, 3 τ., 1931-1933· μετ. Bottiglielli, Éd. Sociales, Paris, 1950.

Πρέπει νά σημειώσουμε ότι τό 'Anti-Dühring δημοσιεύθηκε έπο ζώσεσ ό Μάρξ και ότι ό Μάρξ βοήθησε τόν φίλο του στήν συγγραφή του στέλλοντάς του σημειώσεις πάνω σέ διάφορα ζητήματα της ιστορίας της οικονομικής σκέψης, οι οποίες συμπληρώθηκαν από τόν 'Ενγκελς στή τελικό κείμενο.

Βλ. Karl Marx, *Oeuvres*, τ. I, σ. 4594-4525· J. Staline, *Matériaisme dialectique et matérialisme historique* (1937), άπόσπασμα από την *Histoire du Parti communiste bolchevik*, Paris, Ed. Sociales, 1950, 82 σ.

28. Léning, *Matérialisme et empiriocriticisme*, 1903, Paris, Ed. Sociales, 1948. 'Ο Λένιν εκθέτει στó έργο του πού-τό ένα ρεβουστασιώ ύλικό και ένα ρεβουστασιώ ρεαλισμό: 'Ο ύλικός κόσμος, τόν όποίο άντιλαμβάνόμαστε με τις αισθήσεις και στίς όποιο άνήκουμε και έμεις, είναι ή μόνη πραγματικότητα... ή συνείδηση και ή σκέψη μας, όσο υπερασφίττε και άν φαίνονται, είναι προϊόντα έκεί ύλικού και σωματικού έργάνου: τού έργασίου. 'Η ύλη δέν είναι προϊόν τού πνεύματος' τό πνεύμα έμεις δέν είναι παρά τό άνώτερο προϊόν της ύλης ή άκόμη: 'Οί γενικοί νόμοι της κίνησης, τόσο τού κόσμου όσα και της ανθρώπινης σκέψης, είναι ταυτόσημοι στίς βάσεις, αλλά διαφορετικοί στήν έκφρασή τους, με την έννοια ότι ή ανθρώπινησ έργεπείας μπορεί νά τους έφαρμόζει συνειδητά, ενώ στή φύση άναίχουν τόν δρόμο τους με μή συνειδητό τρόπο, με την μορφή μιας έξωτερικής άναγκαιότητας και διαμέσου μιας άπειρης διαδοχής πραγμάτων φαινόμενα τυχαίων. 'Τό βιβλίο αυτό έμελλε νά γίνει ή βάση τού όρεβιδέξου σοβιετικού μαρξισμού. Σέ μία έπιστολή του στύν Γκέρα στίς 24 Μαρτίου 1908 έ Λένιν διακρίχσε τό διακείμενο, ός κομμουνικός έθελοντες, νά πάρει θέση έναντιον τών αέτινιδύον θεωρίων προτείνοντες ταυτόχρονα στίς παραλήπτη τη σίναψη ένός κομμάτιος ύ- διαφόρτητας έτα άφασά τόν έμπειριοκρατισμόν, ό οποίος δέν διακόλο- γούσε, έπως έλεγε, αμά ορεβενιστική πέλην.

29. 'Ο άθεϊσμός, άνέθετα, σινδέκετα με την όδεια τού μαρξισμού τού Μάρξ. Πιστός και σσαλιστής μπορείς νά είσαι, πιστός έμος και μαρξιστής- ζαντιστής όχι.

30. 'Ο Μάρξ γράφει στύν πρόλογο της *Kritik* της πολιτικής οικονομίας: 'Οί νομικές σχέσεις όπως και οι μορφές τού κράτους δέν μπορούν νά εξηγηθούν ούτε με βάση αυτές τις ίδιες ούτε με βάση την υποτεμένη γενική εξέλιξη τού ανθρώπινου πνεύματος, παρά έχουν τις ρίζες τους στίς ύλικές συνθήκες ζωής (Ουμανισ, τ. I, σ. 272). Και παρακάτω: 'Τό σύνολο τών παραγωγικών σχέσεων σχηματίζει την οικονομική βάση της κοινωνίας, τό πραγματικό θεμέλιο, πάνω στί όποιο ύπώνεται τό νομικό και πολιτικό επικοδόμημα. Κι άκόμη: 'Οί νομικές, πολιτικές, θρησκευτικές, καλλιτεχνικές, φιλοσοφικές, κοινωνικές ή ιδεολογικές μορφές, μέσο τών όποίων οι άνθρωποι συνειδητοποιούν την σύγκρουση και την άδυσιν ός την άκρη. (Τό ίδιο, σ. 273).

'Ενα από τά κεφάλαια της *Γερμανικής Ιδεολογίας* υπέροφείται: 'Εξέσεις τού κράτους και τού δικαίου με την ιδεολογία. Γενικά στίς Μάρξ τό κράτος και τό δικαιο πηγάζουν από τις ύλικές συνθήκες της ζωής τών λαών και άποτελούν την έκφραση της κυρίαρχης θέλησης της τάξης πού κατέχει την έξουσία μέσα στί κράτος.

31. Νά τό χαρακτηριστικότερο κείμενο τού Μάρξ, *Le Capital*, τ. III, τομήδ. II (στήν μετάφραση τών Editions Sociales, σ. 102-104): 'Συγκεκριμένη με- τοχικών έταιρεία. Συνέπαι: 1^ο Ταύσια επέκταση της παραγωγικής κλίμακας και έπιχειρήσεις πού όά ήταν άδύνατο σέ μεμονωμένα άτομα. Παράλληλα, έπιχειρήσεις, πού κάποτε ήταν κυβερνητικές, συγκεντρώνται σέ έταφείες. 2^ο Τό κεφάλαιο, πού έξ έρισμού έδράζεται στίς τρέπτο και- νομικές παραγωγής και πρσώπεται μία κοινωνική συγκέντρωση τών μέσων παραγωγής και της άργατωής δύναμης, παύει έδώ έμμεσα την μορφή τού κοινωνικού κεφάλαιου (κεφάλαιου άτόμου έμμεσα αντεπαρι- πρέμειν) σέ άν-ίθεση με τό ιδιωτικό κεφάλαιο' οι έπιχειρήσεις αυτές πα- ρουσιάζονται λοιπόν ως κοινωνικές έπιχειρήσεις σέ άντίθεση με τις ίδιες- τικές έπιχειρήσεις. Έδώ έχουμε εξέλιξη τού κεφάλαιου ως άτομικής ιδιοκτησίας μέσα στί όρια τού ίδιου τού καπιταλιστικού τρόπου παρα- γωγής. 3^ο Μετατροπή τού κεφάλαιου τού έλλου και, έπίσης, μετατροπή τών κεφαλαίων σέ άλκολε ιδιοκτήτες, σέ άπλως χρηματιστικούς κα- πταλιστές... Πρέπει για την εξέλιξη τού καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής μέσα στίς κλίσεις τού ύλου τού καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής: άντίθεση τού άδυναταστέρεται και πού παρουσιάζεται ύλοφανεα ως άπλή μεταβατική όσση πός ένα νέο τρόπο παραγωγής. 'Ακριβώς σαν μία τέτοια άντίφαση παρουσιάζεται ή μεταβατική τού τη φάση. Σέ όρισμένους τύπους καθιερώνει τό μονοπώλιο, προκαλώντας έτσι την άνάγκη τού κράτους. Έκπνεγνών μία καινούργια οικονομική άειστο- κρασία, ένα νέο είδος παρασίτων, υπό την μορφή προγραμματιστών, ιδρυτών και διευθυντών με άπλή όνομαστική έξουσία' ένα δόλολο

σύστημα καταβολής και άπάτης για ένδοξη και ευλογοφάνη μετοχή. Πρόκειται για άπειμή ιδιοκτησία χωρίς τον έλεγχο της άπομυζής ιδιοκτησίας. Στην Μάζε, ό κριτικός, δηλαδή ό φυλαδιογράφος, ποτέ δεν άπέχει πολύ από την οικονομικό άνάλυση και τον κοινωνιολόγο.

32. *Le Capital*, τ. III, κεφ. 32, στην μετάφραση των Ed. Sociales (Paris, 1980), σ. 259 και 260. 'Ο Μάρξ συνεχίζει ός έξής: «Η χώρα, όπου ό οικονομικός άγανακτισμός της σύγχρονης κοινωνίας γνωρίζει την ύψιστη και κλασικότερη άπότυχή του, είναι άναμφισβήτητα ή 'Αγγλία. Μόλις αυτό, άμέρη και σ' αυτή την χώρα ή διάδοση σε τάξεις δεν έμπαιάνεται σε καθάρη μορφή. Οι έκεί άπέναντί της ένδοξοι και μεταξωτικοί στίβοι αποκλίνουν τις άναβέτες διαχωριστικές γραμμές (πολύ λογότερα πάντως στην έπαρχία άπ' όσα στις πόλεις). Έντούτοις, αυτό για την μελέτη μας δεν έχει σημασία. Είδαμε ότι ή καπιταλιστική τάξη παραγωγής έχει την σταθερή τάξη — είναι ό νόμος της εξέλιξής του — να διαχωρίζει όλο και περισσότερο τά μέσα παραγωγής από την εργασία και να συγκεντρώνει παρά-συνά σε σημαντικά σφάλμα τα διασπαρμένα αυτό μέσα παραγωγής, μετασχηματίζοντας έτσι την εργασία σε μισθωτή εργασία και τά μέσα παραγωγής σε κεφάλαιο. Από μία άλλη πλευρά, ή τάξη αυτή έχει ός συνέπεια τον διαχωρισμό της εργασίας ιδιοκτησίας, που αυτόνομη είναι του κεφαλαίου και της εργασίας, ή ακόμη των μετασχηματισμό άνάκλησης της εργασίας ιδιοκτησίας σε μία μορφή ιδιοκτησίας άντίστοιχη με τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής.

«Τό έρώτημα που τίθεται καθόλην είναι το ακόλουθο: τί συνιστά μία τάξη; Η άπάντηση άπόρρητα φυσιογνωμικά από την άπάντηση στο έξης έλλο έρώτημα: τί είναι εκείνα που κάνει τους μισθωτοί εργάτες, τους καπιταλιστές και τους γαιοκτήμονες να συνιστούν τις τρεις μεγάλες τάξεις της κοινωνίας;

«Από πρώτη όψη, είναι ή απύσπλητη των εισοδημάτων και των πηγών τους. Έγινε έδώ τρεις κοινωνικές ομάδες, των οποίων τά μέλη τά άτομα που τις απαρτίζουν, ζουν, άντισταχ, από τον μισθό, το κέρδος και την γαιοπρόσοδο, από την αξιοποίηση της εργατικής τους δύναμης, το κεφάλαιο τους και της εργασίας ιδιοκτησίας τους.

«Όμως, από την όπτική αυτή γωνία, οι γαιολοί και οι υπάλληλοι, π.χ. ό άσφαλιστή και ό άλλος έδαφος τάξεις, γιατί άνήκουν σε δύο διαφορετικές μεταξύ τους κοινωνικές ομάδες, τά μέλη των οποίων άντλούν τά έσοδά τους από την ίδια πηγή. Η διάκριση τούτη θα ισχυρε έπίσης και για την άπειρη πιαστική συμφορόντων και καταστάσεων που προκαλεί ή καταμερισμός της κοινωνικής εργασίας μέσα στην εργατική τάξη, στην καπιταλιστική τάξη και στους γαιοκτήμονες. Οι τελευταίοι, ός πάλι, θα διαχωρίζονται σε άμπελοφυτοί, ιδιοκτήτες χωρα-

φών, δειών, άδερμικογέιων, άλευντιών συγγροπημάτων κλπ.» [Εδω διακρίνεται το χειρόγραφο (Φρ. Ένγκελς)].

33. Ταξικοί έρωτες στη Γαλλία (1848-1850). Τό κείμενο αυτό συντάχθηκε μεταξύ 'Ιανουαρίου και 'Οκτωβρίου 1850 και έκδόθηκε σε φυλλάδιο στα 1895. Άποτέλεται κατά μεγάλο μέρος από στερά άρθρων που έμειναν στην στά πέσσατα πρώτα τεύχη της *Neue Rheinische Zeitung*, ελευθερίας και πολιτικής επιθεώρησης, της οποίας ή ένδοξη άρχισε από Λονδίνο στις αρχές Μαρτίου 1850. Για την γαλλική μετάφραση βλ. Karl Marx, *Les Luttes de classes en France*, Paris, Ed. Sociales, 1952, 144 σ.

34. Η 18η Μαρτίου του Λονδονίου Βραδέστη. Τό κείμενο αυτό συντάχθηκε μεταξύ Δεκεμβρίου 1851 και Μαρτίου 1852 και δημοσιεύθηκε για πρώτη φορά στη Νέα Υόρκη στις 20 Μαΐου 1852 από τον Weydemayer. Έπανέκδόθηκε από τον Ένγκελς στα 1885, μεταφράστηκε στα γαλλικά για πρώτη φορά στα 1891 και έκδόθηκε στην Αλ. Για την γαλλική μετάφραση βλ. Karl Marx, *Le 18-Brumaire de Louis-Napoleon*, Paris, Ed. Sociales, 1956, 128 σ.

35. 'Ο Μάρξ γράφει στην πρώτο τόμο του *Κεφάλαιου*: «'Ο καπιταλιστής, όπως πρωταίος πρωτεύον της συσσώρευσης, υποχρεώνει τους άνθρώπους, χωρίς έλας και άνάπαυα, να παράγουν για να παράγουν, ώσυντας τους έτσι ένστικτωδώς στην άνάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και των μέσων συνθήκων, που μόνες μπορούν να άποτέλεσουν την βίση μιας κοινωνίας και άνώτερης κοινωνίας. 'Ο καπιταλιστής είναι σεβαστός μόνο ός ή άναδεδωμένη του κεφαλαίου. Στην είσο του αυτό μωάξι με έλας άποθησαυρίζουν, διακατέχεται δηλαδή από τά τυφλά πάθος για την άσρημένο πλούτο, την άξια. 'Οτι όμως είναι άτομική μανία σ' όταον άποθησαυρίζει, στον καπιταλιστή είναι άποτέλεσμα του κοινωνικού μηχανισμού, το οποίο είναι άπλάς ένα γραμμό. Η άνάπτυξη της καπιταλιστικής παραγωγής άπαιτεί συνεχή αύξηση του κεφαλαίου που έχει τοποθετηθεί σε μία άπαιτηση, και ό άναγκασμός επιβάλλει σε κάθε καπιταλιστή τους έργονες νόμους της καπιταλιστικής παραγωγής σε έναν νόμο, έξωκρινιστικό κι έξωκρινε. Δεν τού άπαιτείται να διατηρήσει το κεφάλαιό του χωρίς να τό αύξήσει και δεν μπορεί να τό αύξήσει έξωκρινιστικά χωρίς προδεδωμένη συσσώρευση. (Ουίνας, τ. I, σ. 400). Η άκόμη: «Άπαιτείται, άποκρίνεται πάντοτε, μετασχηματίζεται δηλαδή διατάσσεται σε κεφάλαιο όσα περισσότερη ύπερβίβα ή καθόρη προών μπορείται! Συσσωρεύεται για να συσσωρεύεται, παράγεται για να παράγεται, αυτό είναι: τό σκληρό της πολιτικής οικονομίας που διατυπώνει την ύσχυρη άποστολή της άστικής περιόδου. Και ότα για μία στιγμή δεν δείχνει να άναπαύεται σχετικά με τους πόρους που συνεπάγεται ή γέννα του πλούτου: πότε τι όμως έφραμίδες

που δεν αλλάζουν τίποτα στα ιστορικά περιόμενα; Από την άποψη αυτή, αν ο προλετάριος δεν είναι παρά μία μηχανή παραγωγής υπεραξίας, ο καταπολεστής δεν είναι παρά μία μηχανή κερδοσκοπίας της υπερξίας αυτής. (Γινό ύδα, σ. 4099 και 4100).

35. Η φράση του Μάρξ είναι ή ακόλουθη: «Ανάμεσα στην καταλυτική και την κομμουνιστική κοινωνία τοποθετείται ή περίοδος του επαναστατικού μετασχηματισμού της μάζας στην έδλη. Στην περίοδο αυτή έννοια σιχαί μία φάση πολιτικής μετάβασης όπου το κράτος δεν μπορεί να είναι τίποτε άλλο από την επαναστατική δικτατορία του προλεταριάτου» (Œuvres, τ. I, σ. 1429). Ο Μάρξ χρησιμοποιεί επίσης την έκφραση αυτή στην έπιστολή προς τον Joseph Weydemeyer (5 Μαρτίου 1852), την οποία ανέφεραμε στην σημείωση 43. Βρίσκουμε την ιδέα, αν όχι τον έρα, ήδη από τον Μανφέστο του Κομμουνιστικού κόμματος: «Το προλεταριάτο θα χρησιμοποιήσει την πολιτική του κυριαρχία για να αποσπάσει λίγο-λίγο κάθε μορφή κεφαλαιού από την άστική τάξη, για να οργανωθεί; όλα τα μέσα παραγωγής στα χέρια του κράτους —δηλαδή του προλεταριάτου, πούναι τότε οργανωμένο σε κυρίαρχη τάξη— και για να κόψουν έσα ταχύτερα μπορεί την μάζα των παραγωγικών δυνάμεων» (Œuvres, τ. I, σ. 181).

36. Ο Μάρξ συμπεριέλατο με τον Saint-Simon και τους μαχεταιρισμούς φιλελεύθερους υπό την υποθήκη του πολιτικού στοιχείου, την άναγωγή του στο οικονομικό. Ο Saint-Simon έγραψε στον *Organisateur* (τ. IV, σ. 197-198): «Σε μία κοινωνία οργανωμένη με τον θετικό σκοπό να έργασθεί για την ελίμερία της χρησιμοποίησης τις έπιστήμης, τις καλές και μη τέχνες και τα έπαγγέλματα» (έντιστα δηλαδή απ' ό,τι κάνουν οι στρατιωτικές και θεολογικές κοινωνίες) ή σημαντικότερη πράξη, δηλαδή ή καθορισμός της κατεύθυνσης, στην οποία οφείλει να βαδίσει ή κοινωνία, δεν αφήνει πια σε όσους έχουν αναλάβει κυβερνητικές λειτουργίες. Άναίται λοιπόν ή ίδια η κοινωνική σώμα. Έπίσης, σκοπός και άντικείμενο μιας τέτοιας οργάνωσης είναι τόσο σαφές, τόσο εδίδαχτα πράγματα ώστε δεν υπάρχει πια γόρος για την αβυσσολία των ανθρώπων ή και των νόμων άόλημ. Σε μία τέτοια τάξη πραγμάτων, οι πολίτες που είναι έπαρφοισμένοι με την άσκησή των διαφόρων κοινωνικών λειτουργιών, άόλημ και των έληρότερων, από μία άποψη δεν παύουν παρά ύποδεότερους ρόλους, αφού το λειτουργικό τους, όσο στήμονα και αν είναι, συνίσταται τώρα πια στο να βαδίζουν σε κατεύθυνση που δεν έχει έπλεγει από αυτούς τους ύδους. Η διακρίση, με την έννοια της έπιβλής διατάχων, είναι εδώ μάταιη ή σχεδόν μάταιη. (Τα κείμενα παρατίθενται από τον G. Gurvitch στο Cours sur les fondateurs de la sociologie contemporaine. «Saint-Simon», σ. 29).

Βλ. σχετικά με την πολιτική σκέψη του Μάρξ: Maximilien Rubel,

«Le concept de démocratie chez Marx», *Contra Social*, Ιωάννης-Αύγουστος 1962. Κostas Papaioannou, «Marx et l'État moderne», *Contra social*, Ιωάννης 1960.

37. Georg Lukács, *Geschichte und Klassenbewusstsein*, Berlin, 1923· γαλλική μετάφραση: *Histoire et conscience de classe*, Paris, Éditions du Milieu, coll. «Arguments», 1960.

38. Για μία λεπτομερέστερη άόληση βλ. την μελέτη μου: «L'impact du marxisme au XXe siècle», Bulletin S.F.D.E.I.S., Études, άρ. 908, 1η Τεύχος 1965.

της Πλειάδα περιέχει ένα έκτακτο άρθρο χρονολογητό πύνακα που κατατάσσει ό Μ. Rubel.

Από την έκδοση αυτή έχουν ληφθεί οι παραδόσεις του κομμένου.

Oeuvres complètes de Karl Marx, Paris, Ed. Sociales.

Η έκδοση αυτή, όπως και η προηγούμενη, δεν έχει ακόμα συμπληρωθεί. Οι μεταφράσεις της έγιναν με βάση την έκδοση Mege της Μόσχας. Μέχρι σήμερα έχουν δημοσιευθεί:

— τα μεγάλα ιστορικά έργα που συγκεντρώνονται με την Γαλλία του Μάρξ: *Les luttes de classes en France (1848-1850)*; *La 18-Brumaire de Louis Bonaparte*; *La Guerre civile en France*.

— οι τρεις τόμοι του Κεφαλαίου: τ. I (3 τομίδες), τ. II (2 τομίδες), τ. III (3 τομίδες).

Η μετάφραση του πρώτου τόμου είναι του J. Roy (1875). Η μετάφραση του δεύτερου και του τρίτου τόμου είναι κοινόκτητο και έγινε από τους Etienne Cagniot, C. Cohen-Solal και Gilbert Badia. *Manuscrits de 1844*, μετ. E. Bultigoll: *Misère de la philosophie*; *Contribution à la critique de l'économie politique*; *Travail, salaire et capital*; *Salaires, prix et profit*.

Οι παραθέσεις των έργων του Μάρξ που δεν είχαν ακόμη δημοσιευθεί στην έκδοση της Πλειάδα έγιναν από την έκδοση αυτή.

Οι Éditions Sociales έδωσαν επίσης τέσσερις μεταφράσεις κοινών έργων των Μάρξ και Ένγκελς: *Manifeste du Parti communiste*, Paris, 1954, 63 σ.; *Création des programmes de Gotha et d' Erfurt*, Paris, 1950, 142 σ.; *L'idéologie allemande*, 1er μέρος (Feuerbach), Paris, 1962, 101 σ.; *La Nouvelle Gazette Humanitaire*, τ. I, Paris, 1964.

Οι παραθέσεις από την Γερμανική Ίδεολογία έγιναν σύμφωνα με αυτή την μετάφραση της Renée Cartelle.

Από τις γαλλικές άνωθολογίες παραθέτουμε:

Karl Marx, *Pages choisies pour une éthique socialiste*, έκδοση του M. Rubel, Paris, Marcel Rivière, 1948, 579 σ.

Karl Marx, *Morceaux choisis*, εισαγωγή Henri Lefebvre και N. Guterman, Paris, Gallimard, 1954, 463 σ.

(Η ταξινόμηση στις δύο αυτές άνωθολογίες γίνεται κατά θέματα.)

Karl Marx, *Oeuvres choisies*, επιλογή N. Guterman και H. Lefebvre, «Idées», Paris, Gallimard, τ. I, 1953. (Χρονολογητή ταξινόμηση).

Επιλογή κομμάτων των Μάρξ και Ένγκελς: 3 τόμοι, *Études philosophiques*, *Sur la littérature et l'art*, *Sur la religion*, Paris, Ed. Sociales.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΡΓΑ ΤΟΥ ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ

Η βιβλιογραφία των έργων του Μάρξ αποπελάει καθιστά σκεδόν αστόνωση έπιστήμη, και έτσι δεν τίθεται εδώ ζήτημα να δώσουμε πλήρη κατάλογο των έργων του Μάρξ. Άρκετά έξέχοντα ή παραπομπή στα δύο έργα του:

Maximilien Rubel, *Bibliographie des oeuvres de Karl Marx*, με κατό- λογο, σε παράρτημα, των έργων του Φριδρίχου Ένγκελς, Paris, Marcel Rivière et Cie, 1956.

Maximilien Rubel, *Supplément à la bibliographie des oeuvres de Karl Marx*, Paris, Marcel Rivière et Cie, 1960.

Οι ισχυρότερες γαλλικές μεταφράσεις των έργων του Μάρξ είναι:

Oeuvres complètes de Karl Marx, μετ. J. Molitor, Paris, Ed. Costes, 55 τόμοι.

Η μετάφραση αυτή, παρά τον τίτλο της, δεν είναι πλήρης: έπαιλόν, έγινε —έξω από γρά τα νεανικά φιλοσοφικά έργα— με βάση άνακριβή γερμανικά κείμενα. Τέλος, η έκδοση έχει εξονυχιστά τσίφα, από 1956.

Karl Marx, *Oeuvres*, έκδοση που φρόντισε ά Maximilien Rubel, πρό- λογος του P. Proulx, Pleiade, Paris, Gallimard, 1963.

Μέχρι σήμερα έχει έκδοσιν ένας μόνο τόμος, που περιλαμβάνει: τα έργα: *Απόλόγητα της φιλοσοφίας* (1847), *Λόγος περί του έλαιοθέτου έμπορίου* (1848), *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* (1848), *Τόρναδα*, *μυθός και κριτική* (1849), *Κριτική της πολιτικής οικονομίας* (1859), *Προκήρυξής λόγος και καταστα- τικά της Α.Ε.Ε.* (1864), *Μαθωί, τιμές, υπεραξία* (1865), *Το Κεφάλαιο*, τ. I (1867), *Κριτική του προγράμματος της Γκότα* (1875).

Η μετάφραση που γίνεται εδώ για τον πρώτο τόμο του Κεφαλαίου είναι αυτή που έγινε από Joseph Roy. Ο Μάρξ είχε μεταξύ συνεργα- σία μαζί του και γράψει άποτινόμενες προς τον Γάλλο άναγνώστη ότι η με- τάφραση αυτή αναπαράγει άπιστημονικά έξέτα άναξάρτητα από το πρωτότυπο και πρέπει να την συμβουλευόμαστε άκρίμα και έτσι άναγνώστες είναι έξο- κωμένοι με την γερμανική γλώσσα. Ο πρώτος αυτός τόμος της έκδοσης

ΕΠΙΧΡΕΣΤΑ

- J.-J. Chavallier, *Les Grandes Œuvres politiques*, Paris, Armand Colin, 1949.
- Georges Gurwitsch, *La Vocation actuelle de la sociologie*, Paris, P.U.F., 1950.
- Vilfredo Pareto, *Les Systèmes socialistes*, 2η Έκδ., Paris, Marcel Giard, 1926, 2 τ.
- Joseph Schumpeter, *Capitalisme, socialisme et démocratie*, γαλλ. μετάφραση, Paris, Payot, 1950.
- Joseph Schumpeter, *Essai sur l'histoire de la science économique*, γαλλική μετάφραση του G.-H. Bousquet, Paris, Dalloz, 1962.

ΕΠΙΧΡΕΣΤΑ ΑΝΕΠΙΧΡΕΣΤΑ ΣΤΟΝ ΜΑΡΞ

- Ch. Andler, *Le Manifeste communiste de Karl Marx et Friedrich Engels*, *Introduction historique et commentaire*, Paris, F. Rieder, 1925.
- Isaiah Berlin, *Karl Marx, his Life and Environment*, 2η Έκδ., New York, Oxford University Press, 1968. Γαλλ. ηγρ. *Karl Marx, sa vie, son œuvre*, σόλλ. αδόξου, Paris, Gallimard 1962.
- J.-Y. Calvez, *La Pensée de Karl Marx*, Paris, Éd. du Seuil, 1956.
- A. Cornu, *Karl Marx et Friedrich Engels*, Paris, P.U.F., 3 τ.: I, *Les Années d'enfance et de jeunesse, la gauche hégélienne* (1818/1820-1844), 1955; II, *La libéralisme démocratique au communisme, la Gazette Rhénane, les Annales franco-allemandes* (1842-1844), 1958; III, *Marx à Paris*, 1962.
- G. Gurwitsch, *Pour le centenaire de la mort de P.-J. Proudhon*, *Proudhon et Marx, une confrontation*, Paris, Centre de documentation universitaire, 1964.
- G. Gurwitsch, *La Sociologie de Karl Marx*, Paris, Centre de documentation universitaire, 1958.
- S. Hook, *From Hegel to Marx*, *Studies in the Intellectual Development of Karl Marx*, New York, Reynal & Hitchcock, 1936.
- S. Hook, *Four comprehend Karl Marx*, Paris, Gallimard, 1936.
- H. Lefebvre, *Le Marxisme*, σόλλ. «Que sais-je?», Paris, P.U.F., 9η Έκδ., 1954.

- H. Lefebvre, *Pour connaître la pensée de Karl Marx*, Paris, Bordas, 1947.
- G. Lighthelm, *Marxism, an Historical and Critical Study*, New York, F.A. Praeger, 1951.
- J. Marchal, *Deux essais sur le marxisme*, Paris, Madiols, 1954.
- M. Rubel, *Karl Marx devant le bonapartisme*, Paris-La Haye, Mouton et Cie, 1960.
- M. Rubel, *Karl Marx, essai de biographie intellectuelle*, Paris, Rivière, 1957.

ΕΠΙΧΡΕΣΤΑ ΣΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΟΥ ΚΑΡΑ ΜΑΡΞ

- S. Alexander, «Mr. Keynes and Mr. Marx», *Review of Economic Studies*, Φεβρουάριος 1940.
- H. Baroli, *La Doctrine économique et sociale de K. Marx*, Paris, Éd. du Seuil, 1950.
- J. Bédard, *Théorie marxiste du capital*, Paris, Éd. Sociales, 1950.
- Ch. Bettelheim, «Marx et Keynes», *Revue d'économie politique*, 1948.
- E. von Bohm-Bawerk, *Marx and the Close of his System by E. von Bohm-Bawerk*, Böhm-Bawerk's Criticism of Marx by R. Hilferding, New York, A. M. Kelley, 1943.
- H. D. Dickinson, «The falling rate of profit in marxian economics», *The Review of Economic Studies*, Φεβρουάριος 1957.
- M. Dobb, *Political Economy and Capitalism*, London, Routledge, 1946.
- W. Fellner, «Marxian hypotheses and observable trends under capitalism: a modernized interpretation», *Economic Journal*, Μάρτιος 1957.
- Bertrand de Jouvenel, «Le coefficient de capital», *Bulletin S.E.D.E.I.S.*, n° 824, 20 Μάρτιος 1962.
- O. Lange, *Économie politique*, t. I, *Problèmes généraux* (μτφ. από το πρ. λουζέ), Paris, P.U.F., 1960.
- O. Lange, «Marxian economics and modern economic theory», *Review of Economic Studies*, Ιανουάριος 1935.
- Joan Robinson, *An Essay on Marxian Economics*, London, Mac Millan, 1942.
- Joan Robinson, *Collected Economic Papers*, τ. III, Oxford, Blackwell, 1965.

- P. A. Samuelson, «Wages and interest: Marxian economic models», *American Economic Review*, Δεκέμβριος 1957.
- H. Smith, «Marx and the trade cycles», *Review of Economic Studies*, 'Ιούλιος 1937.
- P.M. Sweezy, *The Theory of Capitalist Development, Principles of Marxian Political Economy*, London, D. Polson, 1946.
- P. J. D. Wiles, *The Political Economy of Communism*, Oxford, Basil & Blackwell, 1952.

EPTA ILANO ΣΤΟΝ ΜΑΡΞΙΣΜΟ

- H. Chamber, *Le Marxisme en Union soviétique*, Paris, éd. du Seuil, 1955.
- R. Chamire, *De Karl Marx à Mao Tse-tung*, Paris, Spes, 1959.
- S. Hook, *Marx and the Marxist, the Ambiguous Legacy*, Princeton, D. Van Nostrand Co., 1955.
- K. Papouanoun, *Les Marxistes* (anthologie commentée), Paris, éd. «J'ai lu», 1965.
- G.-A. Wetter, *Le Matérialisme historique et le matérialisme dialectique* (*L'Ideologia sovietique contemporaine*, τ. I), Paris, Payot, 1965.

Ἐπιστημονικὴ, τήνος, δύο ἐντέλεις πρόσετα βιβλία στὰ ἑποία παρουσιάζονται μία φιλοσοφική ἀνάπτυξη τοῦ Κεφαλαίου τοῦ δὲν ἀνεξάρτητα ἀπὸ νεοσυντάχονται:

- L. Althusser, *Pour Marx*, Paris, 1965.
- L. Althusser et al., *Lire «Le Capital»*, τ. I-II, Paris, 1965.

ΛΑΞΕΗΣ ΝΤΕ ΤΟΚΒΙΑ

Ὅποιος στὴν ἐλευθερία ζήτῃ καὶ ἄλλο ἀπὸ αὐτὴν τῆς ἰδίας εἶναι φταγμένος γιὰ δούλας.

L'Ancten Régime et la Révolution
I, III, 3, σ. 217.